

Елин Пелин ВЕСНЯНИЙ МІРАЖ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка тридцять четверта

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1980

ЕЛИН ПЕЛИН

НАПАСТ БОЖИЯ
ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
САМОДИВСКИТЕ СЪЖАЛИ
НА ОНЯ СВЯТ
ИЗКУШЕНИЕ
ЛЮБОВ
КОСАЧИ
АНДРЕШКО
ПРОЛЕТНА ИЗМАМА
АДВОКАТ
ПЕЧЕНА ТИКВА
НА БРАЗДАТА
ЗАКЪСНЯЛАТА НИВА
ПРЕСТЪПЛЕНИЕ
НЕВЕСТА НЕНА
СПАСОВА МОГИЛА
БРАТЯ
САМИЧКА
СТАРИЯТ ВОЛ
ГЕРАЦИТЕ
СИРОМАШКА РАДОСТ
СКОРЕЦЪТ
ЧЕРНИ РОЗИ
ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА

Превод на украински

Елин Пелин

ВЕСНЯНИЙ МІРАЖ

НОВЕЛИ

Переклад з болгарської

В сборник новелл классика болгарской литературы вошли наиболее характерные произведения о жизни крестьянства («Любовь», «Гераки», «Преступление»), о нравах чиновничества и духовенства («Андрешко», «Печеная тыква», «Весенний мираж»), цикл своеобразных философских притч «Под монастырским виноградом» и др. Лаконичность, легкость и поэтичность стиля, острота социальных и нравственных конфликтов являются отличительной чертой новелл Елина Целина.

Е 70304—157
М205(04)—80 157—80.4703000000

© Украинський переклад і передмова.
Видавництво «Дніпро», 1980 р.

ЕЛИН ПЕЛИН

Елин Пелин (Димитр Іванов, 1877—1949) належить до того покоління болгарських письменників, яке прийняло естафету з рук Івана Вазова, Любена Каравелова, Христо Ботева й не тільки зберегло вірність кращим їхнім традиціям, а й зуміло піднести реалістичне мистецтво слова на вищий рівень. Художні надбання Елина Пелина-прозаїка збагатили культурну скарбницю болгарського народу. Як сказав Георгій Димитров у день 70-річчя письменника, «трудящі Болгарії, які будують соціалізм у своїй Народній Республіці, відчують глибоку потребу в його прогресивній, корисній народові творчості».

В болгарську літературу Елин Пелин увійшов насамперед як неперевершений майстер оповідання. Цьому жанрові письменник лишався вірним протягом усього свого творчого шляху. На початку століття в розквіті свого таланту він створив цілу низку оповідань, згодом об'єднаних у двотомну збірку (т. 1 — 1904, т. 2 — 1911), а також широковідому повість «Гераци» (1911), з якою тематично пов'язана й написана 1922 року повість «Земля». В 20—30-і роки завершено розпочатий ще в молодості цикл віршів у прозі «Чорні троянди» (1928) та збірку притч «Під монастирським виноградом» (1936). Багатьма виданнями виходили збірки Елина Пелина «Пижо і Пендо», «Я, ти, він», оповідання, казки й вірші для дітей та інші численні твори. Хоч би за яких умов доводилося йому творити — в роки зростання революційного піднесення в Болгарії чи в похмурі часи монархо-фашистської диктатури — і хоч би про що писав Елин Пелин — про нележке

життя трудового народу в буржуазній Болгарії, про його духовну велич і красу, про бездуховність світу чинущ і торгашів, про ворожі людській природі церковні догми, — він завжди лишався вірним собі в головному й найважливішому. Чутливе серце письменника було сповнене щирої любові до трудящої людини, вболівань за її трагічну долю, світлих надій на майбутнє.

В оповіданнях Елина Пелина насамперед вражає величезна, майже благоговійна любов митця до своєї батьківщини, захоплення художнім генієм народу, який проніс свою багатющу культуру крізь п'ятисотлітній турецький гніт. Твори Елина Пелина перейняті народнопоетичними образами й мотивами, тонким знавцем яких був письменник. З його оповідань постають образи відважних юнаків і гордих дівчат, здатних на самопожертву в ім'я свого високого кохання, нестримно пристрасних і щирих у своїх почуттях («Самодивські скелі», «Вітряк»), закоханих в поетичний світ народної творчості селян («Косарі»). Але казка чи пісня, хоч які вони прекрасні й поетичні, не були для письменника чимось самодостатнім, їхня естетична цінність визначається глибинним внутрішнім змістом, який пробуджує в людині людяність, який закликає збагнути, що ти — людина!

Саме в цьому — ключ до оцінки письменником народнопоетичних скарбів свого народу. Елин Пелин аж ніяк не відмовлявся від суворо правдивого зображення картин реального життя. Хоч би якою гіркою була ця правда, він не раз наголошував: «Життя — найкращий стимул творчості, особливо життя трудящих верств народу. Письменник не повинен відриватися від народу, від його життя й боротьби. Потрібен постійний, безперервний зв'язок з народом».

Народну творчість письменник сприймає як своєрідне наближення до дійсності, оскільки в народних легендах, переказах, піснях для нього втілений той

ідеал краси й людяності, який передається від покоління до покоління й осмислюється митцем як своєрідний символ невмирущості народного духу, його спрямованості в майбутнє.

Але світ реальний, а не оспіваний у народних піснях і переказах, світ справжній, який існує на політій слізьми й потом землі, був далекий від тієї гармонії та чистоти, про які мріяв Елин Пелин. Образи виснажених, надірваних непосильною працею болгарських селян, чиї руки й обличчя зв'ялило сонце, чия гідність розтоптана беззаконням, проходять майже через усю творчість письменника. Приречений на смерть маленький Монка («Спасова могила»), уцент розорена багатієм сім'я Липо («Злочин»), надривається від горя й непосильної праці Лазаринка («Невижата нива»). Як страшний символ усього змученого краю постає в цьому оповіданні образ почорнілої, битої негодою бідняцької нивки, де стогне виснажений недугою батько і в розпачі ридає молода дружина Нено, який мусив стати злочинцем, щоб захистити її честь. Гірким болем за свій народ сповнені страшні у своїй простоті оповідання Елина Пелина.

Письменник уміє побачити високотрагічне у звичайному, повсякденному, змалювати його виразно й зримо. Автор розкриває трагізм описуваних ситуацій, поступово ведучи читача від уявної тиші й злагоди до вибуху справжніх людських пристрастей і почуттів, до страшного внутрішнього зламу.

Після трирічних блукань повертається в рідне село Липо, герой оповідання «Злочин». Він мріє побудувати хатину, одружитися з коханою дівчиною. Та зустріч із старим і хворим батьком руйнує всі ці сподівання: сім'ю розорено, батька змушений був продати останнє майно, син багатія збезчестив сестру. І Липо, випадково стрівшись із кривдником, в нестямі вбиває його. На подібних трагічних зламах письменник розкриває

глибинну суть людських характерів, а зображувана ним повсякденність змушує замислитися над соціальним підґрунтям людських трагедій, хоч би якими особистими і навіть інтимними вони здавалися.

Суспільні погляди Елина Пелина формувалися в період утвердження капіталістичних відносин у Болгарії, посилення соціального гніту і визиску. Письменникові була чужа капіталістична дійсність, «царство багатих, які в ім'я ними ж самими створених законів видають шматок хліба з рук переважної більшості — простого, темного, драцьовитого народу». І він прагне простежити глибинні соціальні зміни, що відбуваються в болгарському селі, розкрити справжню причину зображуваних ним людських трагедій.

У багатьох своїх творах Елин Пелин підіймається до викриття антинародної суті усього капіталістичного ладу. Коли герой оповідання «Злочин» Липо хоче позивати кривдника своєї сім'ї, його старий батько тільки сумно хитає головою: «На таких немає суду, синку. Суди його, роби що завгодно, а він сухим вийде». В оповіданні «Андрешко» судового виконавця змальовано як відвертого ворога селян. Логіка його міркувань примітивна, і тим виразніше виявляється її класова спрямованість. Чиновник вважає, що селян треба умозуму вчити. Основну засаду цієї програми визиску селянства, яка передбачає все — від фізичних знущань до економічних санкцій — судовий виконавець викладає з безапеляційною прямою: «Канчука б на вас! Може, так виправитесь... Ах, чом я не маю більшої влади! Я б вас ангелами зробив».

Елин Пелин не просто констатує реальні факти. Він прагне зробити з них цілком певні, соціально вагомий художньо переконливі висновки.

Найпоказовіша щодо цього повість Елина Пелина «Гераки», в якій яскраво й достовірно змальовано процес руйнування в болгарському селі патріархальних

і становлення капіталістичних відносин. Руїнується вся сім'я Гераків: покидає село молодший син Павло, остаточно втрачає людську подобу скнара Божан, помирає їхня мати, і сам старий Герак іде з життя гірко скривджений рідними дітьми. гине навіть стара сосна на подвір'ї — своєрідний символ життєздатності колись великої й дружної родини: «Священне дерево, шановане прадидами, впало під сокирою онуків і довго лежало в грязюці». Смерть і руїна знаменують утвердження капіталізму і його моралі: все людяне гине, поступившись місцем невситимій жадобі до збагачення. Атмосфера взаємної недовіри й ворожості душить кожного, хто не може пристосуватися до нових умов. Іде з життя знедолена й принижена Елка, ведуть до міста на заробітки її осиротілого сина, якому не знайшлося притулку під дахом багатих родичів. Повість «Гераки» стала страшним у своїй правдивості викриттям жорстокої, потворної суті людських взаємин у капіталістичній дійсності.

Неприродність стосунків чиновницького середовища висміяна письменником у сатиричному оповіданні «Печений гарбуз». Герой оповідання Душко Добродушков нагадує чеховського Черв'якова. Це гротескно осмислена алегорія шаблонізованого державного апарату буржуазної Болгарії. Автоматизм мислення, фальшиві моральні засади й лицемірство знищують людську особистість — до такого висновку підводить читача письменник. Продажність буржуазного судового апарату висміяв письменник в оповіданні «Адвокат».

Гостросатирично зображує Елин Пелин духовенство. Слуги божі обкрадають не тільки живих, а й мертвих («Братія»). Вони ладні пожертвувати не лише життям своїх односельців заради збільшення своїх власних прибутків («Кара божа»), а й життям єдиної дочки, аби тільки не дозволити їй вийти за наймита («Кохання»). В образах усіх цих отців

Серафимів («Спокуса»), Ігнатіїв («Весняний міраж»), Онуфріїв («Братія») висміяно лицемірство й реакційність церковних догм. Хоч би кого змальовував Елин Пелин — ханжу-чиновника, лицеміра-попа, крутія-адвоката чи жмикрута-багатія,— він, по суті, створює різні варіанти того самого соціального типу затятого реакціонера, який обстоює своє освячене церквою й буржуазною державою право на власність.

Водночас письменник наполегливо шукав у житті новий тип героя, що міг би активно протистояти світові насильства й визиску. Небажання коритися насильству сільських багатіїв Елин Пелин помічає насамперед у найбідніших верствах селянства. Старий Сава («Невижата нива»), замислившись над долею свого сина, який не дозволив сільському багатієві насміятися над своєю дружиною і за це потрапив у тюрму, визнає: «Покірності в ньому немає». Герой оповідання «Андрешко», в душі якого народжується почуття відповідальності не лише за себе, а й за інших знедолених, починає усвідомлювати свою класову солідарність із односельцями. Так, у своїх оповіданнях Елин Пелин художньо досліджує не лише природу розрізнених сплахів протесту трудового люду, а й прагне відобразити складний процес становлення соціальної самосвідомості сільських пролетарів.

Звичайно, це була ще не та народна буря, яка могла змести з болгарської землі експлуататорський лад, але заслуга Елина Пелина в тому, що він шукав і зображав у своїх творах її ранніх провісників.

Вересень 1923 року приніс Болгарії тяжкі випробування. Скориставшись відсутністю єдності між робітничим класом і селянством, фашистська кліка встановила в країні криваву диктатуру. Проти неї сплахнуло збройне повстання, однак воно було потоплене в народній крові. Чутлива душа письменника вибухнула болем і відчаєм. Похмурі роздуми, навіяні

поразкою повстання, відбилися в ряді його творів, зокрема в тих, якими завершується давніше розпочатий цикл віршів у прозі «Чорні троянди». Однак у цьому циклі виявився також глибокий демократизм письменника, що вірив у здатність людини лишатися людиною і в найскрутніші часи. Цикл «Чорні троянди» становить собою певну естетичну цілість, відбиваючи розвиток усього світосприйняття Єлина Пелина. Якщо глянути на цей цикл під таким кутом зору, його алегоричність перестане бути абстрактною, чіткіше зазвучить провідна тема всієї творчості Єлина Пелина — його глибокий гуманізм.

Це саме начало лежить в основі збірки «Під монастирським виноградом».

Сюжети християнської літератури (апокрифів і житій святих), народні легенди й перекази під пером письменника перетворилися на прекрасні притчі глибокого філософського змісту. Замислюючись над сутністю й сенсом життя, над одвічною проблемою добра і зла, Єлин Пелин розкриває в художніх образах волею людській природі будь-якого догматизму й фанатизму, і передусім релігійних, які завжди ведуть до насильства над особистістю, серцем і розумом людини, доводять до абсурду найвищі помисли і поривання («Дзеркало святого Христофора», «Пророк»). Саме життя не мириться з цим насильством, його протест могутній, його перемога — немінуча, як перемога кохання над безплідним духом святого Спиридона («Очі святого Спиридона»). Сила кохання — творча, це воно повертає очі святому. Прозріння юнака — поразка аскетизму, торжество життя, краса і радість якого є істинне добро. Якраз у здатності творити їх скрізь і завжди проявляється сила людського духу («Веселий чернець»).

У циклі «Під монастирським виноградом» талант Єлина Пелина розкрився ще одною яскравою гранню.

Філософічність, незвичайна широта алегоричних узагальнень, тонкий ліризм і досконала форма забезпечили притчам незмінний успіх у читача.

Після перемоги в Болгарії народної влади Елин Пелин прагнув творчо осмислити нову, соціалістичну дійсність. Він писав, що його найбільше «цікавлять трудові землеробські кооперативи. Хочу написати збірку оповідань або щось більше — повість чи роман...» На жаль, повною мірою здійснити цей намір письменникові не вдалося. 1949 року, змучений тяжкою хворобою, він помер. Але високий гуманістичний пафос, прагнення завжди бути пристрасним виразником народних сподівань, що незмінно лишалося провідним у всій його творчості, зумовило високу художню цінність його спадщини, неповторність його творчого обличчя.

Мудра людяність і сила художнього слова принесли Елину Пелину заслужену славу і зробили його тим учителем, на творах якого, за словами видатного сучасного болгарського письменника Георгія Караславова, півстоліття учився болгарський народ.

Олександр ЧИРКОВ

Н О В Е Л И

КАРА БОЖА

Селом гуляла підступна хвороба, страшна хвороба — так і косила родину за родиною.

Зникли радощі, почорнів змучений люд.

Наче нечиста сила промчала над селом.

— Боже, чим ми согрішили перед тобою, боже?

І кожного ранку над засмученим селом плив мідний гук церковного дзвона, скликаючи і старих і малих на молитву. Священик ретельно правив службу за службою. Маленька церковка не зачинялася з ранку до вечора, і люди, змучені, покайнні, налякані, приходили двічі, тричі на день, ставили свічки, молилися, жертвували найдорожче. Кілька разів святили воду і єлей, оздобили сріблом ікону божої матері, осипали дарами св. Івана Зцілителя, і все марно. Пошесть лютувала щодень страшніше, щодень нещадніше косила людей.

Учитель шукав корінь зла й одного дня сказав, що зараза розноситься з попової криниці. На майдані перед домом попа стояла стара криниця, і вода в ній була — ніде правди діти — смачніша за джерельну. Але та криниця не мала цебра, і люди брали воду чим прийдеться, а що проливалось — збігало назад у криницю. Учитель мав слухність, але він був надто молодий, люди не йняли йому віри, тож і далі розносили страшну заразу по селу. Дебелий піп, забобонний, як і всі, тільки допомагав їм.

— Це напасть божа! — твердив він.

І на зло вчителеві святив воду в криниці.

А пошесть шаленіла. Зненацька потемніє людині в очах, ударить у голову, все їй збайдужіє — лежить вона, ні жива, ні мертва, цілими днями й тижнями.

Марніє, сохне, поки не прийде їй кінець. Так померла баба Неда, Аглика, так померла Ірмена — молода, тільки вчора з-під вінця. В одну могилу поклали Магду і Ягодина, що любилися в парі, обоє були ще зовсім молоденькі, обома пишалось все село.

Навіть кам'яні серця — й ті стискалися від жалю.

Скрізь відчувалося щось страшне, щось чорне, глухе, болісне. Розпач і невтішна скорбота запанували в серцях, залягла туга на добродушних селянських обличчях. У цю гарячу пору, в час праці, поту, зусиль і натуги — чи хворіти, чи в поле виходити...

Чорнішими стали ясні сільські дні, сколотилися спокійні й тихі ночі. Увечері все живе поховається, затихне, затаїться, а з чотирьох кутків села здійсмаються розпачливе голосіння і стогони осиротілих матерів, удовиць і розлягаються тужно й моторошно аж до світання.

А тут ще й інше лихо наспіло. Насунула посуха і, мов спустошлива пожежа, усе спопелила, посушила поля й посіви, джерела й криниці. Жахлива тримісячна спека по всіх усюдах морила, смалила й палила. Цілих три місяці на чистому небі хоч би тобі тинь од хмаринки. З дня на день, наче навмисне, сонце дедалі дужче й дужче розжарювалось і яріло. Над випаленими полями й посівами, над почорнілими парами і порепаною землею мерехтіло страхітливе марево. Повітря, здавалось, горіло, і груди вдихали його наче з якихось пекельно розжарених труб. Легені зсихалися. Від спраги пекло в роті. Пошерхлі губи тріскалися до крові.

Сумно і страшно стало у випаленому світі. Від голих скель над селом і червоних осипів струмував тяжкий дух, як від купи розпеченого металу. З лісів тягло чимось смаленим, і задуха поглинула їхню прохолоду. Струмки й лісові потічки, джерела й криниці, болота й калюжі, ставки й мочарі — усе пересохло. Худоба

гинула без води, поховалися веселі пташки. Важко, з розкритими дзьобами, змахували крилами голодні ворони, і їхнє тоскне каркання краяло серця селян. Лелека понуро крокував висохлими мочарами. Жайвори, задушені страхітливою спекою, падали з височини мертві, з дзьобами, повними ясно-червоної крові, виверженої з маленьких співучих сердець.

Посуха, наче невидимий пекельний птах, змітала своїми вогненними крилами всяку хмаринку з виднокола і ставала щодень страшнішою й нещаднішою. У смертній тузі поверталися вечорами з поля зморені, попечені жінці: з горілого колосся безмежних нив дощем сипалося кволе й щупле зерно. Над широким розхвильованим, як золоте море, полем не чулося й відлуння пісні. Мовчки працювали там жінці від зорі до зорі. Мовчки нагинались і випростувались. Мовчки, наче трупи збирали на полі битви, складали вони в копи порожні снопи, і їхні серця обливалися кров'ю. Поле мовчало, як пустка. Тільки від усамітненого лісового кутка тихо і безугавно точився нестямний плач удовиці чи осиротілої матері і скорботне його відлуння, відбившись від небесного склепіння, падало і краяло, мов холодним ножом, твоє серце.

Навколо туга і мертва тиша, наче чорна чума напала чи настало друге пришестя.

Даремно кожного свята священик виводив з усіх кутків села і старого й малого на хресний хід. Даремно кожного дня діти носили церковні корогви по нивах і луках. Бог не чув палких благань старих і малих, не чув ні про краплину вологи, ні про здоров'я і спокій.

У кожного, хто бачив понурій хресний хід, серце стискалося від болю. Довгою сумною вервечкою, що велетенською гусінню звивалася по ланах, мовчки тяглися за білими церковними корогвами селяни — змучені, босі, простоволосі. На всіх обличчях лежали туга

й каяття, з наморщених лобів капав рясний піт. Босі ноги загірбали розпечений пісок і здіймали хмару золотистої куряви, що вкривала всю процесію й вимальовувала на спітнілих обличчях селян чорні борозни.

Простоволосі голови смалило диявольське сонце. Тяжкий дух ладану і воску плавав навкруги. День у день люди обходили село, вздовж і впоперек перетинали поле, потім зупинялись і довго молились. І під цим страхітливо розпеченим небом, посеред вигорілого поля ледве чувся жалісний спів убитих скорботою і зневірою людських істот.

— Господи, помилуй!

Марно! Металеве відлупня жаб'ячого кумкання, що цілу ніч не вгавало над попаленим ланом і сумовитим селом, віщувало продовження жахливої посухи.

А моровиця скаженіла все дужче.

Нема звідки чекати допомоги, нема на кого сподіватися. Нещасна біднота зовсім утратила голову. Піш, радіючи прибуткам з похоронів і водосвяття й перемозі над учителем, спокійно сидів у корчмі за чаркою і базікав:

— Гей, люди, цього лиха ще замало для вас! Чуми на вас немає, чуми! Потонули в гріхах по самісінькі вуха, попродавали душі свої дияволу, позабували піст і причастя, розпилися, от і прогнівили бога... Наварили каші — тепер їжте! Загадував вам підновити каплицю за селом — не схотіли! Ось і маєте!

І люди, засмучені, присоромлені, покірливо схиляли голови. Тільки молодь обурювалась на попа й відверто говорила:

— Це ми грішні, га? Ми — п'яниці? Гляньте на нього самого!

А вчитель невтомно доводив, що попівська криниця — розсадник страшної зарази, і палко вмовляв людей не брати з неї воду.

— Тільки так ми позбудемося пошесті,— казав він.

— У-у,— гукав йому дебелий піп,— яйця курку вчать! А сам молитись не хоче! Протестант! Безбожник!.. У криниці, бач, зараза! Та це через таких от бог нас і карає! Криницю не чіпайте, бо вам руки повідсихають! Хто спасіння хоче — ось церква, хай молитесь!

Учитель не витримав. Одного дня він зібрав своїх хлопців і на очах у всіх селян закрити криницю міцною дубовою лядою. Усе село юрмилося на майдані. Староста, чорбаджія¹, старі — усі ремствували на вчителя, але молодь їх не слухала. Піп замахнувся було сокирою, щоб розбити ляду, та міцна рука вчителя зупинила його.

— Май розум, отче!

— Розум? Забирайтесь геть, шибеники окаянні, не дуріть людей, бісові душі,— скипів старий, де й святість поділася. Очі його палали, борода тремтіла од гніву.

Тоді до нього приступив запальний Младен, брат померлої Аглики, наречений Неранзи, яка лежала хвора, і закричав розпачливо і страшно:

— Кинь сокиру, отче, бо мені в очах темніє!

— Дурний ти, Младене! Жодного разу до церкви не навідався, а туди ж...— заїкнувся було позеленілий од злості священик.

— Забирайся під три чорти з твоїми молитвами! Це вони звели з світу Аглику, через них захворіла Неранза. Геть звідси, бо... не знаю, що вчиню! — кричав Младен, і очі йому затуманились, а пальці стиснулись у залізні кулаки. Він висмикнув кілок з тину і став перед криницею.

— Кому жити набридло — підходь!

Його старий батько, тремтячи від гніву, простер до нього руку й гукнув:

— Щоб ноги твоєї не було в моєму домі, чуєш?

¹ Сільський багатій, куркуль.

— Назад, тату, бо нікого не пожалію! — не тямлячи себе, крикнув Младен.— Зробили б ми це раніше, то й Агліка була б жива, й Неранза здорова.

Дві сльози покотилися по його смаглявому юнацькому обличчю.

Старі ще постояли, поозирались, погомоніли між собою та й розійшлись.

— Ач, як молодь позадирала носи! Чим тільки все це скінчиться? — говорив батько Младена.— Ви бачили мого сина? Замалим не побив мене.

Відтоді вдень і вночі юнаки вартували біля криниці. Упродовж чотирьох тижнів, хто б не проходив там, завжди бачив під вербою стрункого юнака з кілком у руці, молодого, завзятого, що пильнував, наче солдат на посту.

А посуха й далі немилосердно пекла, і металеве жаб'яче кумкання ночами відлунювало над випаленим широким ланом, над нещасним сільцем і віщувало, що скінчиться вона не скоро.

І глуха зневіра пойняла і старого й малого. Гнівні нарікання здіймалися в роз'ятрених душах і охоплених відчаєм серцях, і почали вином заливати селяни муку свою й тугу. Священик, розчарований і зморений, покинув відправи. До церкви, крім жінок і старих, ніхто й не зазірав. А по корчмах було повно п'яного й відчайдушного люду. І там серед грізного гомону чулися гріховні слова:

— Бог не знає милосердя — не моліться йому! Краще ми, як ті жаби, коли висихає їхнє болото,— проклянемо цей світ і помрем.

ВІТРЯК

Чудового вигляду, що має наше село з усіх чотирьох боків, не псує навіть величезний скелет недовершеного й закинутого Лазарового вітряка. Ось уже десять років височить він на белебні край села, немов зубате чудовисько; завівся в ньому, подекують люди, нечистий дух, та й розкручує похмуро його пошарпані крила, розчепірені чортовим хрестом.

Млин стоїть пустою, підмурок заріс високим до пояса бур'яном; у ньому кубляться полохливі ховрашки, зелені ящірки та отруйні гадюки. Дерев'яний скелет побілів увесь від дощів і сонця, стіни немазані, здірчавілі, крізь них свистять-гуляють вітри та бурі. Це — єдиний вітряк від шопської рівнини аж до безмежних пловдивських полів. Це — єдина згадка про посушливий рік, полишена дбалими і вмілими руками Лазаря Дубака, що славився своїми витівками та всякими планами й задумами, коло яких він заходжувався з щирим серцем і які покидав з добродушною посмішкою.

Над селом і по всій околії¹ стояла страшенна посуха — все випалила, висушила колодязі й криниці, виморила безводдям худобу.

Живлюща, дзюркотлива сільська річечка, що тече з-під великих кам'яних круч понад самим селом, почала день у день вужчати й міліти. Неначе який триголовий змій випивав її холодні й бистрі води; вони вже ледве-ледве точилися з джерела й відразу жадібно вбиралися розпеченою землею. Очерети й трави по рі-

¹ Повіт.

чищу пожовкли й полягли, ніби їх градом побило. Завжди вологі береги тепер порепалися.

Жваве й веселе торохкотіння безлічі водяних млинів, від якого по всій долині розлягалися було гучні, радісні виляски, тепер замовкло.

Зажурилося, засмутилося селянське серце. Лякало його те німування млинів, лякало, що їх важкі, донедавна гримучі жорна не могли вже перемелювати на борошно сухе житнє зерно.

Став і Дубаків млин, що привітно виблискував своїм черепичним дахом між зеленню чотирьох прислатих горіхів. Глуха мовчанка залягла навколо, заснувала безрадісними думками голову веселуна Дубака.

— Діду Корчан,— обізвався він до сусіда-мірошника,— зовсім замовкли наші дівчата, не хочуть співати. Що його робити, га?

І куточки його вуст скривилися в ледве помітну посмішку — не так лукаву, як глузливу.

— Га? Що кажеш, Дубак? — голосно перепитав глухуватий дід Корчан, який майстрував щось під горішиною у розхристаній до пояса сорочці.

— А те кажу, голубе сивий, що моя дівчинка та твоя баба вже не переспівуються більше! То що ж нам тепер робити? — гукав дужче Дубак.

— Терпи, Дубак! Терпіння всьому голова! Та не злися дуже, бо хутко постарієш,— одказував дід Корчан.

Це був сімдесятилітній кремезний дідуган, із сивим волоссям, із широким, рум'яним, жвавим обличчям горянина, добрим і приязним. Жартівливий, глухуватий, кривуватий, повсякчас із люлькою в роті і з хрипливим свистом у розхристаних грудях, він був якийсь не такий, як люди. Жив собі при млині, цілісінький день щось майстрував, наспівуючи якоїсь пісеньки та попахкуючи своєю товстою люлькою. Дружина в нього вже давно померла. Померла й дочка-одиначка, віддана

в друге село. І чоловік її помер. При дідові лишилась тільки Христина, гарненька внучка. З Дубаком, який відрізнявся від нього тим, що був молодий, і тим, що був нежонатий, дід Корчан завів якусь дивну дружбу, спокійну, нерозривну і напрочуд веселу.

Дубак був білявий красень із привітним обличчям, якому великі сині очі надавали особливої привабливості. Він і досі парубкував — ніби й не думав женитися. На селі, коли стукне чоловікові за тридцять, то вже навряд чи одружиться. Дубак, як був молодшим, таки добряче погуляв; недарма він зажив слави неабиякого бешкетника і баламута, першого на всю околицю танцюри. Потім десять років ходив-теслярував десь по Волощині, збив трохи грошенят, вернувся додому вже тихий та смирний, полагодив млина — єдиний спадок по батькові — та й жив собі все більше при ньому.

Отут він і заприятинився зі своїм тугуватим на вухо сусідою, дідом Корчаном. Обидва мали вмлі, майстровиті руки; цілими днями сидять було на сонці поміж двома млинами, підлатують колеса та знай перекидаються жартами.

Вигадливий розум Дубака снував часом якісь чудернацькі думки; мірошницька голова діда Корчана завжди їх схвалювала, а його невтомні руки ставали молодому на поміч. Починалася завзята робота. Пилка, сокира, тесло, долото не гуляли в них цілими днями. Але, зробивши половину роботи, вони так і кидали її.

Якось заходилися вони ставити сукновальню. Дубак купив дерева, а Корчан закачав рукава, та й почали будувати. Цюкали, стукали без угаву цілий тиждень. А коли вже чотири шули намітили кістяк будівлі, глухуватий мірошник відступив на кілька кроків, усміхнувся та й каже:

— Гей, Дубак! Казна-що ми робимо, аби тільки час гаяти. Тих сукновалень і так уже до біса, аж три сотні з половиною.

— Гей, діду Корчан, прикуси язика, бо ще чортяка почує!

— От якби чесальню для вовни поставити — то було б пуття, а що сукновальня?

— Правда твоя, діду Корчан!

І недовершений зруб сукновальні цілий місяць стояв без покрівлі на дощі, поки Дубак з Корчаном міркували про ту чесальню; та і з цього дива нічого не вийшло.

Тепер, коли річка пересохла і млини поставали, суди сильно зажурилися.

— Лихо тяжке, діду Корчан, ой, лихо!

— Лихо, Дубак, лихо! А тут іще жаби розквакалися, так і знай, що тягтиметься посуха без кінця-краю. Та й не остання вона, ось побачиш. Такий тепер світ настав: ані бога не шанують, ані чорта не бояться. Ой, запустіють наші млини-млиночки, Дубак!

— А ми вітряки поробимо, діду Корчан,— засміявся Дубак.

Старий мірошник замислився.

А в Дубаківій голові з того жарту постала думка про вітряка, зародилися нові плани.

— А й справді, чому не зробити? — міркував він собі.— Отам за селом на белебні якраз йому й місце. Буде в тому вітряку завізно не тільки в сушу!

І Дубак похвалився Корчанові. Той засміявся:

— Ой, хлопче,— каже,— невже ота сукновальня та чесальня не навчили ще тебе ума-розуму?

— А що хіба? Не буде діла? На горбі завжди вітряно, та й стоїть він край села. Деревина, що мала піти на сукновальню та чесальню, тепер сюди знадобиться. Ще треба буде дістати яких п'ять чи шість брусів. Вітряки ставити я вмію. Тільки за трудом діло стало.

— Труд — мій, вітер — твій! — пожартував дід Корчан.

А коли Дубак виклав йому докладно свої плани та обрахунки, старий усе схвалив і сам захопився.

Незабаром кілька возів повезли будівельні матеріали до високого відкритого всім вітрам горба край села. А другого дня там уже стояв високий стовп із хрестом і вінцем на самім вершечку, а коло нього друзі-мірошники змурували добротний кам'яний фундамент на славу споруду.

— Мало з них сукновальні й чесальні. Ще й вітряка, бач, заманулося! — кепкували селяни, дивлячись на цю вітряну затію.

— Та в їхніх головах не на один, а й на два млини вітру стане,— жартували інші.

А наші трударі на те не зважали. Що не день, то вище зводився вгору вітряк. Через два тижні вже височів його дерев'яний каркас.

Дубак і Корчан, всупереч загальній думці, що вони скоро занехають розпочате, працювали й працювали. По селу цілий день чулося жваве цюкання їхніх сокир та чіткий стукіт їхніх тесел. Цілком віддавшися думці про свою велику споруду, вони не шкодували сил, не відчували втоми, не давали собі перепочинку. З ранку до вечора, довгими літніми днями, під пекучим сонцем, що висувало їм піт на обличчях, роздягшись до сорочки, вони не випускали з рук струменту. Ніколи й угору глянути, ніколи й словом перемовитись... Хіба що Корчан часом було озветься:

— Слухай, Дубак, чує моє серце, що знов пропаде наша робота марно. Тільки доробимо — а тут дощ лине! Заспівають тоді наші дівчата, і кинемо ми цю мороку совам на кублице.

— Цюкай, цюкай, Корчан! Хай там що, а доведемо діло до пуття,— одказував Дубак і кидав на старого погляд, повний сили й надії.

— Ну, нехай ти, а чого я, старий дурень, зійшов на твій розум? — говорив з усмішкою дід і, майструючи своє, наспівував тихенько в лад телсу:

Ой, як же я, ста-рий ду-рень,
Пе-ре-вів-ся на хло-п'я-чий ро-зум!

А інколи, поглянувши нишком на Дубакове насуплене обличчя, промовляв лагідно:

— Лазарю, синку, женитися тобі треба. А то переведуть твій вік молодечий оці вітряки!

Дубак дивився на нього великими синіми очима і реготав од щирого серця.

Що день, то гарнішим ставав тонкий, гінкий вітряк. З села видно було, як двоє майстрів снували то вгору, то вниз по його непокритому верху.

Одного разу Дубак похвалився, що з високих вітрякових крил дід Корчан вгледів далеко, десь аж понад Витошею, білу хмаринку. Ця радісна звістка швидко-швидко полетіла від корчми по селу, а з нього — до потомлених робітників на поле. Всі миттю покидали роботу й побігли в село зустрічати довгожданого гостя. Немилосердній суші, що випалила геть усе, приходив край. У церкві задзвонили в усі дзвони, мов на якесь свято. Причепурені дівчата почали танцювати «вай-дудула», і покотилася селом веселá приспівка до танцю — аж вулиця розлягається:

Ой летіли мотилечки
Понад проса, понад гречки —
Дай, боже, дощ!

Крик, сміх, гармидер... Після божої кари та таке свято! Бубни б'ють, гайди¹ витинають, дівчата повели «вай-дудула» аж до пригїрка, до вітряка, що з його верху спурхнула радісна звістка, і закрутили скажену

¹ Болгарський народний музичний інструмент.

веремію по зів'ялій траві. Чоловіки повиходили з баклагами, ніби на весілля. Всі поглядали на захід. Там із-за Витоші вилинула біла хмарка, за нею потяглася друга, третя — менші, кучерявіші. До них від Старої Планини посунула ще одна, ведучи за собою, як і перша, цілу ватагу інших. Маленькі, кудлаті, пошарпані, вони то розходилися й щезали, то збивалися до купи в буйніші, чорні, як орли, хмари. А в далекій блакиті невеличкими димками підіймалися все нові й нові, громадилися і хутко набігали на село.

— Дощ буде, дощ буде! — чулися веселі голоси; на обличчях у селян ясніли радощі, від серця відлягла тяжка журба.

А Дубак і Корчан працювали собі на покрівлі, ані гадки.

Христина, метка вісімнадцятилітня онука діда Корчана, видряпалася по високій драбині нагору, аж під самі вітрякові крила, і пустотливо заспівала:

— Дідусю, аж ось де я!

— Злізай мені зараз, навіжена, а то вб'єшся,— гримнув на неї дід.

— Я держуся, держуся,— защебетала Христина і стала на весь зріст на самісінькому вершечку. Далі витягнула, як горличка, білу шийку, нахилилася — глянула з покрівлі вниз, сплеснула руками:

— Ой же й ви-и-и-соко!

— Не дурій, дівчино, бо полетиш додолу,— промовив Лазар до веселухи, з-під вій стежачи за її руками.

Вона обернулася і, дратуючи, показала йому язика. Потім видерла у нього з рук тесло й застукала по кроквах.

— Тихо, дівчино, тихо! — сказав Дубак.

— А то що? — одказала вона йому.— І я можу не гірше вас робити вітряки.— І, повернувшись до свого глухого діда, гукнула:

— Гей, діду, глянь, і я такий майстер, як ти.

— А до Дубака тобі ще далеко,— пожартував хтось ізнизу.

— Ну, мала, оддай мені тесло, не гай мене,— сказав Лазар ніби спересердя. Гра йому починала подобатися.

Христина знов показала йому язика. Її ясні голубі очі затрималися довше на Дубакові. Її біляве, повне, довгобразе, гарне личко сяло радістю, що опромінювала серце старого парубка.

— Дідові скажу,— нахвалявся він жартома.

— Кажі,— вона знов показала язика і знов застукала й зацюкала по кроквах.

Дубак гукнув, сміючися, до глухого діда, що поринув у роботу:

— Діду, а спитай свою онуку, що вона тут шукає?

— Що шукає, те й знайде.

Хлопці й дівчата, що дивилися знизу, розсміялися. Хтось обізвався:

— Дубак, не чіпляйся до дівчини!

Христина насварила його теслом — ніби кинути хотіла — і пустотливо засміялася. А той внизу не вгавав:

— Тобі смішки, а Дубак не жартує!

Усі знов засміялися. Дубак трохи зніяковів, але очі його знову зацікавлено побігли по високій, стрункій постаті дівчини, по її пружних руках, широких рівних плечах, по білому, мережаному, злегка хвилястому нагруднику.

«Як куріпочка!» — подумав він собі.

Розшарпані хмари малу-помалу громадилися до купи і облягали обрій. Навколо млина закружляв веселий танок. Христина швиденько, як кішка, злізла додолу по драбині, так і не віддавши Дубакові тесла.

— Ой, дівчино, не дратуй! Віддай тесло!

— Іди, бери! — кинула вона знизу і приєдналася до танечного кола.

Дубак зліз і собі, став подивитися. Христина танцювала навмисне з викрутасами та вихилясами і насмішкувато позирала на молодого мірошника. Потім вирвалася з кола, побігла, підпершилася в бік лівою рукою, розмахуючи правою, в якій маяла хустина і, спинившись перед гайдарем, гукнула:

— Ручениці!

Гайдар ушкварив ручениці, Христина гарно повела головою, стрепенулася всім тілом, високо майнула хустиною, плавно подалася вперед, потім назад, легенько підскочила й затанцювала, неначе зливаючися з живим трепетом чарівних звуків.

Люди стовпилися, щоб подивитися на неї.

Музика була навдивовижу вигадлива. З-під пальців гайдара вихоплювалися веселі, грайливі звуки; вони так буйно трепетали, так шалено злітали й спадали, що в чоловіка аж сорочка на спині танцювала, аж серце тьохкало — от-от вискочить і закружляє, як одірваний листочок, у вирі тієї розгульної мелодії.

І Дубак, який колись водив перед у всіх танцях, не витерпів. Дух йому забило, серце закалатало... Мов у нестямі, кинувся він перед Христину і, мовчки, білий, як полотно, пішов у танок.

Крик захвату вирвався з сотень грудей, сотні очей прикипіли до танцівників. Дід Корчан зліз із вітряка, щоб подивитися й собі зблизька; очі його сяяли з утіхи.

Дубак, здавалося, не торкався землі. Опустивши голову, не дивлячись ні на кого, він шугав, як той вихор, і виробляв ногами дивовижні викрутаси.

Раптом він спинився, мов від якоїсь раптової думки.

Христина стала перед ним і мовила:

— А я тебе перетанцюю!

— Ану-ну, спробуй! — обізвався котрийсь із глядачів.

— Перетанцюю!

— Може! — сказав Дубак, певний, що цього не буде.

— Таки перетанцюю! — тупнула ногою Христина.

Вона була добра танцюристка й покладалася на себе; тільки не знала вона, на що здатний Дубак.

— Перетанцюю тебе! — повторила вона гордо, визивно.

— Не зможеш, — сказав Дубак і глузливо блимнув очима: от, мовляв, яке наївне.

— Хто, я? Не зможу?

— Авжеж, що ні.

— Не зможу? Гаразд! На що закладаєшся?

Дубак засміявся.

— На що закладаєшся? — наполягала Христина.

— Як закладатися, то й закладатися, — рішуче промовив Дубак і, добувши з гамана разок дукачів на червоній шовковій нитці, додав:

— Перетанцюєш — будуть твої.

— А додержиш слова? — гаряче, серйозно спитала Христина.

— Додержу — ось тобі заклад. А ти що ставиш?

— Ага, попалася! — почулося з натовпу.

Розлігся дружний регіт.

Дід Корчан аж сяяв від утіхи.

— Ану-ну, побачимо, як буде! — сказав він і обернувся до Лазаря: — Ой, Дубак, таки заткне тебе за пояс моя онука!

— То що ставиш? — наполягав Дубак.

Всі гадали, що вигадниця Христина жартує й не піде на заклад, але вона стояла, гордо випроставшись. В її очах світилась рішучість. Обличчя її спершу поблідло, потім зашарілося. Глянувши в очі Дубакові, що пильно дивився на неї, вона твердо сказала:

— Як перетанцюєш мене, втечу з тобою!

Дубакові очі спалахнули вогнем.

— Добре, — сказав він, усміхнувшись. — А ти ж додержиш слова?

— Убий мене, коли брешу! — одказала Христина.

В обох сяйнули очі. Юрба зайшлася веселим, голосним реготом. Обличчя діда Корчана цвіло. Йому хотілося приголубити свою сміливу внучку.

Запищала гайда. Юрба затамувала подих.

Танцівники стали один проти одного й почали обоє враз.

Дубак задріботів ногами перед Христиною. Та легесенько побігла круг нього на здибочках. Вони оглядали одне одного від голови до ніг,— кожне ніби хотіло показати свою перевагу над іншим,— і затанцювали. Христина замаяла хусточкою, лебідкою вигнула біленьку шийку й легко попливла у вирі веселої мелодії. Лице їй палало, волошкові очі замріяно примружились, круглі груди заходили хвилию.

Дубак танцював, як несамовитий. Недбало закривши за спину схрещені руки, він то підскакував, як олень, то застигав перед своєю супротивницею в якійсь химерній позі, то знов чеберяв ногами, розкручуючись на одному місці. Потім, мотнувши головою, щоб струсити буйні краплини поту, які заливали йому очі, він так вигинався, ніби хотів податися назад. Христина, що пильнувала кожен його рух, легко підлітала до нього на здибочках, але тут він пружно подавався вперед, і вона мимохіть опинялася так близько, що відчувала його подих і тепло розпашілого чоловічого обличчя. Малу-помалу він усе відступав назад і непомітно, мов жартома, заводив її за собою. Перевага сили, чоловічої сили, відчувалася в кожному його русі, і Христина мимоволі корилася тій силі. Зопалу вона понадіялася була здобути перемогу, але по цілогодинному змаганні спинилася, задихана, знеможена. Втерши піт з обличчя, вона ледве промовила:

— Не можу більше... Перетанцював!

І мало не заплакала від нестерпного сорому.

— Перетанцював мене, признаюсь,— повторила вона ніби про себе.

Гайдар перестав грати.

Дубак підскочив востаннє, спинився й собі — засапаний, утомлений.

Юрба вибухла веселим реготом. Сотні грудей зітхнули вільніше, сотні напружених очей заясніли. Подруги почали глузувати з Христини. Дід Корчан стояв, посміхався.

Дубак витер піт із лиця.

— Ну, перетанцював мене, признаюся! — промовила його засоромлена супротивниця, затулившись руками.

Юрба знову весело загомонила.

— Заклад, заклад давай, не огинайся! — закричали декотрі й почали піддражнювати Христину.

Вона підвела голову і мало не крізь сльози промовила:

— Що ж... Я додержу слова.

Гомін ущух. Сміливо сказала дівчина!

— Так, я додержу слова! — твердо повторила вона, звертаючись до Лазаря Дубака.

— Правда? — Дубак хотів ще раз почути те саме.

— Правда! — сказала, як одрізала, Христина.

Дубак підійшов до неї і при всіх почепив їй на шию разок золотих дукачів.

— Веди мене! — промовила вона, схопивши його за руку.

Лазар посміхнувся й повів її вниз, до села.

Юрба весело загомонила й рушила за ними.

— Агов, Дубак, а вітряк? — гукнув дід Корчан навздогін.

— Не до вітряка, коли вітрячку знайшов! — відповів весело Дубак.

Глухуватий дід засміявся щиро, аж люлька випала йому з рота.

САМОДИВСЬКІ СКЕЛИ

Забрівши на полюванні до тінистих розпадин матінки Старої Планини, ми з Чумаком — славетним гірським мисливцем, що півстоліття провів у блуканнях по диких Балканських лісах і нетрях,— спокійно відпочивали під крилатим буком біля говіркового струмка. Мир і велична лісова тиша панували навколо й неначе поглинали дику луну від шуму потоків і водоспадів, що безугавно долинала з глибоких прохолодних розколин і линула стихійною бадьорою піснею по темних лісах. Над нами стрімко здіймались угору непорушні верховини, що сміливо відкривали в небесній блакиті свої голі, скелясті, суворої краси чола. А ще вище над цими гордовитими велетнями в ясно-синьому небі вільно і спокійно ширяв у незбагненному сміливому леті гірський цар-орел.

Я, витягшись горілиць на вологій зеленій підстилці з буйної трави й запашної дикої герані, задивився на велику могутню й кощаву фігуру старого Чумака, який, сидячи коло мене й схиливши простоволосу голову, старанно чистив свою несхибну кремнівку. На його високе опукле й вугласте чоло спадали дрібні, змокрілі від поту пасма срібно-сивого волосся й чудово прикрашали це видовжене, сухе, але здорове, рум'яне обличчя, сповнене, як і завжди, зневажливого спокою загартованої і вільної душі. Густі острішкуваті брови, пильний погляд карих очей і довгі, срібного шовку вуса, що кінцями сягали плечей, надавали дивної привабливості й поважності усій його молодечій постаті.

Він підкинув кремнівку і жартома прицілився у чорну цятку орла, який пропливав у безмежній висо-

чині якраз під сонцем і, наче маленька хмаринка, кидав темну тінь на сині скелі й осипи протилежних урвищ.

— Коли б кремнівка сягала так далеко, як око, устрелив би того клятого птаха.

І він вже не спускав ока з орла. Птах довго кружляв у височині, то плавно знижувався широкими колами в просторі на непорушних крилах, то могутньо змахував ними й поривчасто здіймався вгору, зникаючи в блакиті. А потім, круто розвернувшись, він, нарешті, демоном ринув униз і царственно сів навпроти нас на гострі скелі.

— То Самодивські скелі,— після довгого мовчання промовив старий Чумак.— Непроступні, високі, небезпечні, повні змії. Одвіку не ступала там людська нога і навряд чи ступить коли-небудь. По всіх близьких і далеких тутешніх селах і колибах люди вірять, що з верхівок тих скель видно берег Егейського моря, у якому вечорами купається сонце.

І, зітхнувши, старий мисливець почав розповідати спокійним рівним голосом, який звучав, здавалося, із самісінького серця, чарівну легенду про Самодивські скелі, що вимальовуються на небосхилі, освітлені променями призахідного сонця, гострі, високі, далекі, незбагненні, похмурі, порослі мохом і лишаями. Навкруги, під ними,— урвища, осипи, ліси, безладно, стихійно розкидані бескиди і провалля.

У глибокій улоговині біля підніжжя тих верховин лежало село, гірське село з колиб, розкиданих серед лісу далеко одна від одної. Селяни, справжні діти лісу, жили вільно, як оті гірські орли, що не знають страху і меж. У темних лісах цілими днями чулися постріли мисливських рушійниць, по широких галявинах відзвонювали тронки ситих отар, у затінках лунали дівочі пісні, юначі поклики й милозвучні сопілки.

Але ці непорушні скелі своєю неприступністю й пишатістю неначе кидали виклик і докір сміливим серцям юнаків, які не знали, що таке неходжені нетрі, незаймані верховини. Прихований сором гнітив молоді душі, й вони не могли без зітхання дивитися на ці скелі, з чиїх гострих вершин можна побачити море, в якому купається вогненне сонце.

Хто в молодості не хотів би поглянути на щось найчарівніше в світі з найвищої височини? Але хто наважиться на цей шлях, сповнений небезпеки й невідомості? Кожна мати потерпала від думки, що її дитя спокуситься славою великого подвигу. Парубки тільки мріяли й зітхали.

А юна Магдалина додала ще однієї муки юначим серцям — вона була найкрасивішою дівчиною на світі.

Магдалина безжурно пасла батькових кіз на гірських полонинах, збирала лісові квіти, плела вінки, складала букети й співала. І вечорами, коли заходило сонце й останніми променями осявало полонини, де стояли колиби, воно прощалося з найкрасивішою пастишкою на світі, яка вистрибом, наче мале дівча, уквітчана золотим первоцвітом, заганяла свою отару.

Потай зітхали хлопці по Магдалині, і їхні мідні сопілки тужно бриніли по веселих лісах, далеко разносячи її славу.

Аж ось найпоказніші хлопці звідусіль почали засилати сватів до її батька. Зможні хотіли підкупити його силою свого багатства; бідні, але з полум'яними серцями парубки були готові на смертний подвиг, тільки б завоювати цю гірську царівну.

— Вона ще мала,— відповідав старий батько. Але вечорами, дивлячись, як вона жене отару, сяючи молодістю, розпашіла, з ясними й чистими, мов лісове джерело, очима, у яких горів вогонь палких бажань, він замислювався.

— Я не господар її серцю,— вирішив він,— хай сама собі обере гідного юнака.

Магдалина спокійно пасла батькову отару і наче не звертала уваги на хлопців, які втрачали розум за нею й підстерігали її із своїми отарами серед глухих лісів. Це була страшна образа для молодих сердець. І якось уночі не знати хто підпалив батькову садибу, і полум'я освітило навколишні гори. Це не злякало старого. Він спокійно відказував усім:

— Хай мене самого спалить — не поступлюсь. Моя Магдалина сама собі нареченого обере.

Невдовзі, увійшовши вранці в кошару, він побачив безжально вирізану всю свою отару. Кров'ю облилося серце старого горянина. Біль і гнів терзали його старечу душу. Він пригорнув засмучену доньку і сказав:

— Я не гніваюсь на тебе, доню. Ти знаєш моє слово. Не я господар твоєму серцю. Кого ти обереш, того і я прийму.

— Я піду за того, хто виведе мене на верхівку Самодивських скель.

Хлопці зніtilись і розгубились. Може, з них глузують? Хто ж здатний вивести її на неприступні бескиди? В кого є орлині крила, щоб злетіти туди?

Потай від інших кожен обходив ті Самодивські скелі і повертався зажурений.

Неможливо!

Тільки Перун не відступився.

Це був молодий, стрункий, смаглявий юнак з високим чолом, чорними очима і ясним зором, з гордо піднятою головою. Він вогнем горів до Магдалини й вирішив або загинути, або здобути її. Він невідступно ходив за Магдалиною й крав вінки, які вона сплітала з первоцвіту.

— Магдо,— говорив він,— ти бачиш, я кохаю тебе. Я не боюсь. Я поведу тебе!

— Тільки тоді я покохаю тебе і стану твосою,— відповідала розхвильована Магдалина.

— А якщо ми загинемо? — запитував хлопець.

— Загинемо разом,— відповідала вона й собі запитувала: — А коли ти не зможеш вивести мене?

— Як не віриш, то нема чого й іти.

Наступного дня вбрані, мов на свято, люди зібралися з усіх верховин і сіл на галявину біля підніжжя неприступного бескиду подивитись, як Магда і її сміливий коханий долатимуть стрімкі скелі.

— Безумець,— докоряли йому старі.— Гинути за жінку!

— За кохання! — відповідав юнак.

— Магдалино, коли тобі не жаль себе, то пожалій хоча б його! — казали дівчині.

— А якщо я побачу прекрасне море? — відповідала вона.

— Ну, то й що?

— Як це що? Я визнаю, чи справді Перун мене кохає.

— Тільки й усього?

— Більше мені нічого не треба! — І схопивши його за руку, сказала: — Ходімо!

Затамувавши подих, люди стежили, як вони долають чагарники й каміння, як лізуть по осипах і з якими зусиллями шукають на вимитих дощами скелях опори для ніг, з якою ніжністю й увагою підтримує хлопець свою подругу й веде її до хмар.

Коли Магдалина зупинялась перепочити, він розвідував проходи, складав каміння, щоб зробити сходинки, скручував куці, щоб було за що триматись. Повертався втомлений і знову вів її вгору. Вони пірнали у провалля і надовго зникали з очей, і люди ціпеніли, схиливши голови. Але ось сміливий юнак знову з'яв-

лявся над безднею, тримаючи на руках свою кохану подругу.

Вони піднялися так високо, що їх вже не було видно. Та верхівка скель стриміла ще вище.

Багато років минуло відтоді, але Магдалина й Перун не повернулися.

І донині ніхто не знає, чи досягли вони вершини неприступних скель. Але всі переповідають з подивом про їхнє кохання і сміливість.

НА ТОМУ СВІТІ

Коли облетіла село новина, що дід Матейко помер,— ніхто не йняв віри, адже той любив пожартувати, та й раніше з ним такого не траплялося! Але коли баба Йова розповіла про останню годину дідову, всі переконалися, що цього разу він не жартував. Повернувся чоловік з лісу, розвантажив ослицю, прив'язав її, кинув сіньця, і тільки-но увійшов до хати, сів біля вогню й закурив люльку, як його щось немов розколело навпіл, він ліг, заохкав і...

Зібралися сусіди, надійшла баба Йова. Адже він, сіромаха, жив самотно. Він і його сумирна ослиця, сива, мов голубка, слухняна й невибаглива, немов черниця. Заходилася біля Матейка баба Йова, та коли душа відходить, її не спиниш. Поправила ліжку, крикнула дідові, щоб перехрестився. Він силкувався, силкувався, але й ворухнутись не міг. Принесла баба чаєтунок — пляшку ракії¹. Він узяв її, посміхнувся, навіть очі в нього блиснули і... спутив дух.

Сконав з усмішкою. Чи того, що його душа в рай полинула, чи ракію побачив,— хто знає.

Потрапивши на той світ, сіромаха дід Матейко незабаром опинився на перехресті шляхів, де багато було таких, як він, подорожніх.

— Добридень! — привітав їх дід і, недовго думаючи, почав розпитувати:

— Гей, братця, а де тут дорога до пекла?

Всі подивилися на нього здивовано.

¹ Горілка.

— До пекла, до пекла яка дорога веде? — повторив голосніше дід Матейко.

Зрештою йому показали дорогу, і він рушив просто до пекла.

«Мене запевне туди відправлять,— думав він,— хоч би до заходу сонця туди добратися... Чи смію я до раю, бідна людина?.. Рай влаштований для вельмож і багатіїв. У такому дранті, з порепаними руками, хто мене пустить туди? Вісімдесят років працював, мучився, немов собака, де ж тепер тих розкошів зазнати? Щоправда, намагався я жити по божій справедливості, та хто це питає? Хіба господь зважатиме на таких, як я? Нас записано в книгу сатани ще при народженні. Ще коли б я був праведником і согрішив тільки один раз під п'яну руч. А то ж пив! Від горя й муки пив, то правда, але ж пив! Так чи інакше нема нам удачі, думаю,— то пий! Пий, хто зна, чи скоро прийде цьому край... Славно потрудився для пекла! Тепер мені тільки туди дорога».

Так міркував дід Матейко, крокуючи до пекла.

Раптом хтось сіпонував його ззаду за кожуха.

— Стій, чоловіче, куди йдеш?

— Та в пекло ж,— відповів старий.

— Ой, чи в пекло? Ти сплутав шляхи, діду!

— Таке скажеш — сплутав... знаю я, кому куди, ти не дивися, що я людина проста.

— Але ж ти записаний до раю... Ось я, ангел, призначений, щоб тебе привести туди.

— Гей, хлопче, іди ти своєю дорогою, не кепкуй із старої людини, май сором!..

Ангел, побачивши, що добром нічого не вдієш, схопив старого в обійми і хуркнув високо у світлі небесні простори, де пахтіло чудовим ізмирським ладаном, де пролітали цілі табуни світлих ангелів з васильками в руках і аж заходилися, співаючи: «Свят, свят, свят, господь Саваоф».

— Гей, хлопче, куди ти мене несеш? Ще налають тебе господарі — хіба не чуєш, що від мене тхне горілкою? — гукав дід Матейко, і рвонувся був, щоб утекти, але ангел чимдуж мчав його по світлих просторах, доки не опинилися вони біля райських воріт. Ворота були зроблені з золота і коштовного каміння і світилися, немов сонце. Біля воріт чекав святий Петро з срібним ключем у руці і з великою рахунковою книгою під пахвою.

— З якого села? — звернувся він до діда Матейка і розгорнув свою книгу. Дідові нікуди подітися, хмикав-хмикав і мусив, зрештою, розтулити рота:

— Я тес... з Подуене сам.

— З По...?

— З Подуене! — крикнув голосніше дід Матейко, думаючи, що святий Петро недочував.

— По... по... — почав Петро перегортати книгу, — Подуене! Гаразд, праведник.

— Не може бути! Ти помилився, святий Петре!

— Яка там помилка! Це тобі не пиріг з капустою, а бухгалтерська книга, пронумерована, прошнурована і припечатана божою рукою! — аж розсердився святий Петро.

— Добре, щоб потім не каялися, — відповів дід Матейко.

— Чому?

— Та як же, чоловіче, я багато пив і не вірю, що я праведник.

— Багато ти пив, але й багато терпів, то тобі прощено, — відповів святий Петро і відчинив йому ворота.

— То нехай би, святий Петре, привів я сюди й ослицю, — попросив був дід Матейко, але ангел штовхнув його в рай, і він, ошелешений, не зміг доказати того, що хотів.

Увійшовши до раю, дід Матейко зараз же згадав про свою бабу, яка залишила грішну землю набагато раніше за нього.

— Якщо пустили сюди мене, хто пиячив і бив її, то, певно, помістили її тут у самій середині. Вона була лагідніша, ніж комаха сонечко, і все прощала мені... Ну, що було б зі мною без неї? — І він звернувся до одного з ангелочків: — Гей, літунчику, чи є тут баба Матеїха — Трена на ім'я?

— З якого села? — спитав ангелочок.

— З Подуене...

— Є! Є! — сказав ангелочок і повів старого по раю.

— Ой, скільки тут краси, скільки див! — вражено вигукнув дід Матейко, споглядаючи чудові райські краєвиди, які тільки праведникам дано побачити.

— А чи є тут піп Николай? — почав дід розпитувати маленького ангела.

— Який?

— Піп Николай з малої церкви, що давав гроші під процент... соромно мені зустрітися з ним. Я був йому винен, але він помер і борг мій помер.

— Піп Миколай у пеклі, діду.

— Не може бути!

— Слово честі.

— Але ж він був як-не-як піп — священик!

— Все одно. Тут не потурають нікому — кожному сплачується те, що заслужив. Він був попом, але грішив. Владика є владика, але й він потрапив до пекла.

— Ой, не кажи, не повірю!

— І він покараний, діду... Він був владика, це правда, але гордився своїм саном і тільки вельмож вважав за людей, а на сіромах, бідняків і дивитися не хотів. Гидував ними, і якщо подавав милостиню, давав з презирством, тільки й дивився, як би скоріше їх здихатися. Вдягався він пишно і об'їдався щодня, а людей учив здержливості... Хіба це не гріх?

Дід Матейко потер лоба рукою й сказав:

— Звідки я знаю, гріх це чи ні? Адже ми, прості, нічого не розуміємо. Ну, киньмо це, та заведи мене до корчми, вип'ю хоч одну чарочку, бо горлянку немов пече жарина.

— Е, діду, тут корчми немає! — сказало ангелятко.

— Як так немає?

— Нема, та й годі.

— Ну, хіба це можливо, щоб при такій красі та не було корчми? А куди ж чоловікові зайти, відпочити та випити чарку горілки й підкріпитися? Бачиш, я ж від самої землі йду, стомився дуже... Там піп нам казав, що в раю є все, що завгодно, чого тільки душа бажає, а тут... Та краще б я потрапив у пекло! Там є корчма?

— Там є.

— Заведи мене туди, прошу тебе, нащо мені тутешні розкоші, як нема ні краплини горілки! В пеклі, що-правда, погано, але ж я звичний: помучуся та хильну на добре здоров'я,— мені й полегшає.

— Не можна, діду.

— Ех,— зітхнув старий,— це вже скидається на тюрму! Що не можна навіть піти, куди схочеш.

— Ще звикнеш, діду,— сказав, утішаючи його ангелочок.

— Ех, до цього довго доведеться призвичаюватись,— зітхнувши, відповів Матейко і вдався до хитрощів.

— А що, хлопче,— промовив він до ангелятка,— добре було б відкрити тут корчму! Нехай-но зустріну діда господа, скажу йому прямо в вічі, що це діло дуже добре. А то нема куди насамперед бирникові¹ зайти та й випити нема де.

— Тут бирників немає, діду!

¹ Збирач податків.

— Як то нема?

— Нема, та й годі!

— Ох, свята мати богородице, тут і справді мені привілля буде! — радісно вигукнув дід Матейко і, перехрестившись, додав: — Е, це мені більш за все у вас подобається.

І він побіг скоріше розшукувати свою бабу.

СПОКУСА

— Ти куштував його, Тодоре?

— Куштував, куштував, отче!

— Ну?

— Легке, смачне й міцне-міцне! На язиці солодко, а в очах — сльози. Одну лише краплинку скуштуєш і облизнешся, наче кіт на осонні. І паніматка так казали...

— Гм... хіба й вона його куштувала, Тодоре?

— Не відмовилась, коли я підніс, але тільки пригубила, ледь-ледь кінчиком язика лизнула.

— Та ну?

— Чого б мені брехати!

— Знаю, знаю, вона розважлива, Тодоре, але ж... вона теж не від того, щоб хлиснути... То ти гадаєш — непогане, га?

— Авжеж, отче.

Старий піп проковтнув слину.

Розмова точилася в церкві перед очима двох-трьох богомільних бабусь біля самого криласа, де вже років з десять отирався бай¹ Тодор-паламар, сподіваючись замінити колись доброго, а тепер сивого й підтоптаного священика.

— М-м... м-м... Христу-богу преда-да-ді-ім! — виголосив піп.

— Тобі, гос-по-ди-и! — відповів паламар.

— А скільки там у пляшці, Тодоре, так... на око?.. Мм... м-м-м... Господу помолимся-а-а!

¹ Дядько, звертання до старших.

— Гос-по-ди, по-ми-лу-уй!.. Кіт наплакав, отче, тільки губи змочити... Літра з півтора, може, й набереться.

— Тьху, хай йому всячина! А чи не можна добути більше? — Священик замислено погладив бороду і схилився до паламаря: — Гм-м, так під престолом, кажеш, Тодоре... і сина, і святого духа-а-а-а...

— Там, там, отче... А-а-амінь,— відповів бай Тодор священику, що зійшов на вітар, і заходився лагідно читати канон своїм тихим, солоденьким голоском.

Усе це діялось на успіння — час, коли по тих місцях, де немає виноградників, бочки пересихають до дна і вино хіба що тільки уві сні побачиш. А піп Серафим, поважний старий священик, який тридцять років із завидним терпінням служив своїм прихожанам, полюбляв підкріпитися кількома чарками доброго винця, що до нього, як і всі, мав маленьку слабість. Без того він ні на що не годився. Руки й ноги йому тремтіли, очі сльозилися, язик заплітався, і тоді він не міг відправити навіть водосвяття.

Це траплялося рідко, бо добрий старий знав своє слабке місце краще за будь-кого і дбав, щоб у погрібнику завжди стояло кілька літрів вина. До того ж у критичні хвилини мудра попадая здогадувалася виїняти приховану десь у скрині пляшечку, повну-повнісіньку. Тільки тоді вона ставала скнарою і відлічувала старому чарки, на що він подеколи ображався. Але нещодавно маленька необережність висушила й це джерело.

І до дідька образи, тільки б знайшлася бодай чарчина вина, тільки б пригадати смак, прояснити собі очі блиском його кольору. Ось уже цілий тиждень, як піп — та й ніхто інший у Глушинові — й не нюхав нічого такого. Без тієї червоної краплини смутніли душі, краялись серця й старіли обличчя.

Тим часом настало успіння! Люди постилися, щоб причаститися, а в селі й краплі вина нема, навіть для

святого таїнства. Коли б завчасу передбачити, якось би владналось, але піп схаменувся тільки сьогодні вранці, коли прийшов до церкви. Бачили б ви його! Аж упрів, бідолашний!

— Ну що тепер робити? — болісно скривився піп і гукнув паламаря.

— Тодоре, — сказав він, — усе пропало. Знаєш, що трапилось?

— Що? — роззявив рота бай Тодор і втупився в священика, чекаючи хтозна-якої сільської новини.

— Немає вина для причастя! — розпачливо промовив священик і поринув у задуму.

— Та ну?.. Ось тобі й маєш! — наполохався паламар, наче збився з канону.

Піп зовсім упав духом.

— Хай йому грець!

— А що ж тепер, отче?

— Не знаю, Тодоре...

Обоє довго дивились один на одного. Аж ось паламар почухав потилицю.

— Це не діло, отче, ти зажди, я порозпитую в селі, може, десь і знайдеться...

Бай Тодор вийшов із церкви, як сонний, і хутко подався до корчми. Дорогою він міркував: «Ходитиму з дому в дім і таки знайду!»

На мосту, перед церквою, він зупинився і заходився лічити, загинаючи однією рукою пальці другої:

— Коли нема в Іванових, піду до Божичкових, як нема в Загорських, подамся до Чемерників, коли немає й там, піду туди, звідти — сюди... туди... тоді... ага — зажди — у-у... та в них не те вина — води немає, такі в них невістки ледачі!

Бай Тодор зітхнув. Під мостом пустувала, мов дівчина, прудка й чиста річка, дзюрчала й плюскотіла по каменях, щойно пробуджена ранком, поспішала вниз і виспівувала: «Прощавай, прощавай, прощавай». Па-

ламар задивився на неї й почав уголос розмірковувати:

— Коли б я міг, як господь у Кані Галілейській, обернути її на вино, тоді й для причастя було б, і для людей вистачило б, але... Ех! — зітхнув він і замислено знову попростував вулицею.

— Ти що бурмочеш, Тодоре, чи не забув часом якусь молитву? — озвався його сусіда Ангел, що саме зібрався до церкви.

Тодор зупинився.

— Коли б ти знав, бай Ангеле, яке лихо скоїлось, який гріх! Нема вина для причастя!.. Панотець бурчав у церкві, а тоді зіщулився на церковній лаві, наче квочка на гнізді, й не знає — правити службу чи не правити!

— Та що ти кажеш! — здивувався Ангел, що саме йшов до причастя.— Як же так можна! Ні, вино знайдеться.

— Та хто його знає...— знизав плечима паламар.

— Слухай-но, Тодоре, що я тобі скажу,— промовив бай Ангел, поміркувавши трохи своєю маленькою головою.— Біжи до мене й скажи моїй жінці, щоб дала тобі оту пляшку... вона знає... Скажи, що я велів. Беріг його про всяк випадок, та байдуже, це ж для причастя!

Заклопотане обличчя бідного паламаря спалахнуло радістю. Цей чоловік з маленькою головою і в крилатій душогрійці в його очах обернувся з бая Ангела на справжнього ангела. Бай Тодор чимдуж подався до нього додому, узяв пляшку, а на зворотному шляху ще й попаді похвалився. Вже потім він мав розмову із священником, за якою ми їх застали; обидва вони заспокоїлись, і паламар почав старанно читати канон.

Його голос дзвінко звучав у тиші майже порожньої церкви. Під синім склепінням забриніла урочиста трепетна луна, неначе хор ангелів приспівував за кожним

словом. Це аж розчулило бідного паламаря. І коли, охоплений божественним натхненням, він підвів голову й почав «Благословен еси, господи», очі богомільних жінок сповнилися слізьми глибокого зворушення.

Тим часом отець Серафим старанно вершив на вітарі свою справу, не таку вже легеньку, як може хтось подумати. Яку саме? Стільки треба поклонів відбити! Та щонайменше півгодини, піднявши руки, молитися перед престолом, згадуючи імена стількох сільських грішників і вдвічі більше небесних святих.

Двічі панотець здіймав свої старечі руки перед святим престолом і довго молився. Двічі брав кадило і кадив на олтарі, двічі бив низькі поклони перед престолом і віддано цілував його кам'яне підніжжя...

Але втретє...

Коли він утретє з найчистішим сумлінням і побожністю схилив своє старече тіло в поклони, його очі мимохіть завважили під престолом пляшку, в якій, здавалося, виблискували очі лукавого.

Розхвилювавшись усім єством, старий велично випростався, здійняв старечі руки, заплющив очі й почав старанно молитися. По його плечах, наче розтоплене срібло, лилось довге волосся, біла борода тремтіла. А перед його заплющеними очима у чорній прірві стояв, мов укопаний, привид пляшки і зростав, зростав, заповнюючи собою весь світ. А в ній лукаво сміялися очі сатани.

Вражений священик поспіхом зігнувся в низькому поклони. Та його очі мимоволі розплющилися і знову побачили під престолом пляшку, повну неблаганної спокуси. Знову випростався бідолашний старий, заплющив очі, смиренно схрестив руки, підвів сиву голову до неба і щиро зашепотів: «Не спокушай раба свого, господи!»

Але в темряві перед його очима знову замиготів червоний спокусливий привид пляшки, спершу як маленька світла пляма. Вона росла, ставала дедалі більшою, аж поки не окреслились у ній ясні лукаві очі, що, наче гвіздками, пробивали серце священика.

Нарешті він знесилів і скорився. Піднявши покрив престолу, він узяв кляту пляшку, майже несвідомо підняв її обома руками й, тремтячи, припав до неї.

— Ти диви, ти диви!.. Таки справді добре! — оближуючись, бурмотів він.

По тому старий прислухався.

Надворі ще не розвиднілось, і густі сутінки проникли крізь заפורошені шибки й залізні ґрати малих віконець і виповнювали таємничістю глуху церкву, у тиші якої урочисто лунав голос паламаря. Було чути навіть, як потріскують свічки, як глибоко зітхає котрась бабуся та як беззубим старечим ротом шепелявить хтось, містично шепочучи молитви.

Священика охопив жах.

— Ой лишенько! Що я наробив!

І він важко, як підкошений, упав на коліна, склав руки на горлі пляшки, схилив на них голову і швидко й палко заговорив:

— Помилуй мя, боже, по велицей милості твоїй, аз согрішив перед тобою і випив...— Поринувши в думки, він непомітно ухилився від молитви й недоладно забурмотів: — Найпаче умий мене від гріха мого, що сотворив, випивши того клятого вина, що його Тодор мені розхвалив... і недарма розхвалив.

Тут священик перелякано замовк. Розпач знову штовхнув його під престол. Він заплющив очі й мимоволі знову підняв пляшку, ковтаючи жадібно, швидко, злякано.

Терпке вино вливалось в його жили і творило диво. Він відчував приплив сил, тілесних і духовних. Руки йому вже не тремтіли, язик розв'язався. Слова злітали з уст, ясні й чіткі, голос знову задзвенів металом. Старий сам це помітив. Гордий, величний, усміхнений, він обходив храм з кадилом у руці й усім передавався веселий настрій його серця.

Жвавий погляд його ясних очей, які робили особливо привабливим старече обличчя, розливав довкола доброту й вповнював душі віруючих любов'ю й тихою задушевністю, яка підносила їх високо над усім плотським і земним.

Цього дня літургія відзначалась особливою урочистістю. Бай Тодор-паламар був так глибоко зворушений, що й найтвердіші звуки в його устах ставали ніжніші за пух, солодші за мед, співучіші за звуки сопілки.

І коли все вже йшло до кінця і сніп проміння від ранкового сонця спалахнув над вітварем, освітивши розп'яття і загравши на скляних призмах люстри, коли нещасний паламар, піднявши до неба солодко примуржені очі, завершував «амінь», усі побачили, що на приліпленому до стіни, як ластів'яче гніздо, амвоні випросталась велична постать панотця.

Запала тиша.

Святий отець забажав виголосити промову.

— Благочестиві християни,— палко розпочав він і простер руку.— Благочестиві християни, що більше ви благочестиві, то більше й добра побачите! Тяжко й гірко нам, грішним! Жінок обличмо, вони вічно язиками плещуть!.. А чоловіки? П'яниці? Що сказати про них? О братіє моя, не гнівайтесь на мене, що кажу вам правду в очі! Істина є істина! Ваша любов до чарки завжди, нині, й присно, і во віки віків не є божа

любов і не обіцяє вам нічого доброго на тому світі! До чого ми докотилися, братіє селяни!.. Де таке бачено, щоб у селі не було й краплини вина, щоб навіть для причастя не лишилось! Знайте ж, отак, як ви тут, на землі, висушуєте бочки, так на тому світі, в пеклі, вам тріскатимуться язики від спраги... Селяни, шануйтеся, поки є час! Гірко вам буде, як настане друге пришестя!.. Амінь.

Коли церква спорожніла, тільки паламар і збагнув, що саме надихнуло отця Серафима на цю промову.

ЛЮБОВ

Цього вечора піп Лука рано відпустив своїх женців на відпочинок і не дозволив, як бувало, вечорами танців і веселощів.

Івка, його гарна, ставна донька, провівши своїх подруг до воріт, погомоніла, пожартувала з ними в темряві, а в дім повернулася якась налякана й винувато заходилася допомагати матері.

Батькова заборона заронила в її душу лихе передчуття. Вона здригнулася від здогаду, що він усе знає.

Увесь день на полі вона відчувала на собі його допитливий, суворий і холодний погляд.

«Він здогадався! Боже! Як я не вбереглася?» — подумала вона.

Збентежена, вона почала перебирати ті любі, гарні й зовсім свіжі спогади про загравання, пісні й жарти, невимовлені слова й потайні погляди, якими вона обмінювалась із Добрянном — їхнім наймитом.

Вона кохала його. Ох, як вона кохала!

Цілий день вона мріяла про цей вечір. Потанцювати у холодочку, поспівати і посміятися. Пострибати в танку поруч з Добрянном, крадькома пошепотіти з ним, щоб ніхто не бачив і не чув.

І треба ж...

Батько її — чоловік багатий, відомий, шановний. Він строгий і суворий — вона це знає. Не з добра він так рано відпустив женців.

А Добрян не змовчав, зачепив її на бігу.

— Івко, — сказав він, — знаєш, чому твій батько вчинив так? Він довідався про наші плани і розіб'є їх... розлучить нас.

— Та ні, Добряне, просто йому зле,— спробувала вона відігнати цю думку.

— Я знаю...— жовчно посміхнувся він і подався на тік. На самоті він глибоко зітхнув. Йому теж було тяжко.

«Ех, отче, отче, знав би ти все!» — зловтішно подумав він і на весь зріст розкинувся на копі свіжого сіна. Його погляд блукав по неозорій величній картині лазурного нічного неба, підперезаного світлим поясом густо всипаного зірками Молочного Шляху. Душа Добряна, потихеньку звільняючись від злості й образи, очищалась і повнилась миром і благоговінням. Під цими миготливими божими зірками Івка присяглась йому на вічне кохання.

— А батько... Та хай собі лютує!

І Добрян, сівши на сіні, натхненно заграв на сопілці.

У глибокій тиші спокійної літньої ночі затремтіли дивні звуки. Спочатку сопілка заспівала тихо, грайливо, потім на мить замовкла, сумно зітхнула і з безмежною тугою завела пісню про лагідні, задушевні сільські радощі поміж виснажливої тяжкої праці, завела, наче заплакала. Звуки тріпотіли, переливалися, спліталися і дружно линули серед ночі, мов нестримні ридання. Ось вони вигнулися, злетіли вгору і впали рясними сльозами. Потім глухо застогнали, наче просили прощення за невчинені гріхи й розпачливо блага-ли помочі в неба.

Після вечері під Лука залишився в саду. Він байдуже слухав сопілку і з обуренням думав про Добряна. Його гідність було уражено. Івка, його єдина виплека-на донька, закохалась у наймита, що спить у стайні біля коней!

А побачивши, що сінешні двері прочинилися і в смузї світла окреслилась ляклива струнка постать

Івки, він схопився, закипівши гнівом, зціпів зуби і крадькома рушив до хати.

«Добряче всиплю їй, щоб схаменулась»,— подумав він.

Але Івка причинила двері і зникла.

Піп Лука подався на тік. Його довготелеса постать, освітлена місячним сявном, рухалась легко й нечутно, наче привид. По білих стінах таємниче скрадалася його величезна чорна тінь.

Добрян почув кроки і перестав грати. Коли піп Лука наблизився, він заховав сопілку і шанобливо підвівся.

— Добряне,— промовив піп глухо і твердо,— хоч ти завжди слухав мене...

Священик не знав, що казати далі. Він тремтів од гніву, але стримувався і підшукував слова м'якші й не дуже образливі. Добрян не здогадувався, чого хоче від нього піп, і мовчки вичікував.

— Я вдячний тобі за роботу,— провадив далі піп уже трохи спокійніше.— Тільки я помітив, що...

Добрян зрозумів і опустил очі, сором вогнем облік йому обличчя.

— Те, що ти робиш,— ганьба... тож краще йди собі і більше не з'являйся тут... І думати не смій про щось інше... Зрозумів?

Добрян мовчав.

— Це все,— одрізав піп і рівним кроком попростував додому.

Приголомшений Добрян потинявся по двору, потім розчохнув хвіртку, ображений і озлоблений, та й загубився на безлюдній вулиці.

Піп Лука ввійшов у дім сердитий і набурмосений, яким був протягом усього дня. Івка з матір'ю поралися коло вогню. Попада допитливо глянула йому в очі.

— Де це ти забарився? Уже пізно,— м'яко спитала вона.

Піп Лука сів на ослін біля вогню, що вигравав яскравими племінцями, і нічого не відповів.

— Лягай-но, ти ж цілий день був на сонці,— лагідно провадила попада.

— Не спиться,— відповів піп, трохи помовчав і додав: — Я прогнав Добряна...

Івка, яка щось робила, схилившись над цебром, вражено випросталась і подивилась на батька. Матушка здивовано втупилась у чоловіка. Запала мовчанка. Яскраві відблиски полум'я радісно вигравали на білих стінах, на посуді, і від того всю кімнату заповонило веселе миготливе світло. Солодко муркотіла кішка. Піп Лука замислено похилив голову і нервово цокотів довгими, від гроба господнього привезеними, чотками. Його обличчя було незворушне. По ньому теж перебігали лагідні відблиски вогню і химерно висвітлювали його. Після довгої і тривожної мовчанки він, не повернувшись, промовив, наче сам до себе:

— Я мусив його прогнати.

І невдоволено зітхнув.

— Та за що? — запитала попада.

— Хай тобі Івка розповість,— ображено відповів піп, не глянувши на дочку.

— Ну, що ти, чоловіче! — сказала попада, прагнувши зам'яти справу.

— Івка тобі скаже,— повторив піп.

Івка, що тримала в руках якусь посудину, поставила її на ослін, затулила руками очі й тихо заплакала. Це ще більше розсердило батька.

— Ти ще плачеш, га? — крикнув він.— Знаю, чому плачеш... Геть!

— Не картай ти дитину, чоловіче,— втрутилася попада.

— Хай забирається геть, щоб мої очі її не бачили. Бо я прибу́ю її!

— Отакої! Чи ти збожеволів?

— Мовчи! І в тебе рильце в пушку.

Івка вибігла з дому. Попада заходилася шпетити попа. Він гарикнув на неї й подався в садок. Нервово запаливши цигарку, він заходив туди й сюди, переслідований своєю великою чорною тінню.

Село давно заснуло в обіймах чудової прохолодної липневої ночі. Веселий повновидий місяць плив у небі. Навколо — ні звуку. Тільки вдалині глухо шумів сільський млин. Приземкуваті сільські будиночки солодко спали, сумирно притулившись до садочків і дбайливо оберігаючи зморених і знесилених працею селян. Високо над темним сільським краєвидом виблискував проти місяця церковний хрест, — талісман сільських надій, розрадник змучених сердець. Неподалік від церкви, немов похмурі велетні-ченці, вишикувались високі тополі.

Піп Лука нервово походжав по саду й міркував.

Зненацька жакливий жіночий зойк розітнув тишу, здійнявся розпачливо й грізно і, немов відбившись від небесного склепіння, упав на село, страшний і зловісний. Пролунав удруге, втретє. Скажено завалували розбуджені собаки. Ніч наїжачилась.

Вражений піп заляк. Зненацька перед ним виросла попада і, наче несповна розуму, засмикала його за рясу. Потім, у відчаї впавши на землю, вона знову закричала.

І над селом ще раз розлігся моторошний, зловісний, божевільний зойк.

Піп здригнувся.

— Устань, паніматко, — кинувся він піднімати її, — що сталося?

Вона безтямно смикала його за рясу, онімїла від жаху.

— Івка? Де Івка? — кричав піп Лука, пронизаний невиразним, але страшним передчуттям.

Попада, не маючи сили вимовити й слова, тягнула його за рясу додому, схиляючись до землі від здушуваних ридань, що скавулінням виривалися з її грудей.

У затінку під сходами лежала скривавлена і бездыханна Івка... Попада впала на її тіло.

З усього села позбігалися люди, сонні, налякані, й заповнили попівський двір. Здійнявся крик і плач: Івка лежала мертва. Гострим ножом вона простромила собі серце, і холодна її рука досі стискала сталь. Місяць лив лагідне світло на її гарне бліде обличчя з густими чорними склепленими віями. На білій сорочці, що ховала її високі груди, розквітли, мов троянди, червоні плями. Івчині подруги оточили мертву й тужно заголосили. Попада знепритомніла.

А піп Лука, підтримуваний людьми, вищий за всіх, стояв і дивився перед себе невидючим поглядом, безтямно махаючи знесиленими руками.

Люди юрмилися і питали одне в одного, що примусило це гарне молоде дівча встромити ножа собі в серце. Якийсь дід, перехрестившись, промовив:

— Ми старі... Ми не можемо збагнути молодих сердець.

КОСАРІ

Спустилася чудова прохолодна літня ніч. Безкрас фракійське поле потонуло в темряві, мовби зникло і поринуло в глибокий спочинок під монотонний наспів жаб та цвіркунів. Миром, тишею повіяло від бездонного зоряного неба. Земля розкрила жагучі груди свої і завмерла.

Мариця тихо плюскотіла каламутними своїми водами, повними утоплених, і з лінивим супокоем пливла між темними берегами, що заросли вербою та рикитником. Вологою і прохолодою тягнуло з її таємничих глибин.

З левад озвався виразний чоловічий голос і потонув у тиші.

— Андрію-ю-ю-ю, Андрію-ю-ю-ю!

— Іду, іду-у! — відгукнувся здалеку другий.

Трохи згодом блиснув вогник. Спалахнуло грайливе полум'я. В його тьмяному світлі, яке поглинав навколишній морок, показалися люди. Це були п'ятеро селян із загорських країв, що прийшли з косами на плечах шукати роботи в далекій Фракії, де трави достигають раніше.

Лазо, худорлявий, кволий хлопець, сидів навпочіпки біля вогню й підкидав хмиз. Решта, закутані в гуні, лежали зморені біля вогню, дивилися на грайливе полум'я й мовчали. Найстарший з них, п'ятдесятилітній чоловік, підпер голову жилавою, голою до ліктя рукою, що тьмяно блищала, як сталь, і замріяно курив. Навпроти нього лежав Благолаж. Він раз у раз перевертався, намагаючись сховати ноги під короткою гунею. Русяві неохайні вуса займали половину обличчя. Під великими густими бровами грали хитрі, розумні очі.

— Чому замовк, Благолаж? Продовжуй,— сказав йому Лазо, підкинувши хмизу в вогнище, і ліг.

Благолаж погладив біле собача, що лежало перед ним, згорнувшись калачиком, перевернувся ще раз і почав:

— Колись у якомусь царстві була в царя дочка...

Гарна-прегарна, іншої такої не знайти! Коса її вилася, мов шовкова річка, і блищала, як золото. Очі в неї були чорні, як оця чорна ніч, і кожний, на кого вона дивилась, умирав від кохання до неї.

— Ех! — зітхнув Лазо.

— Мовчи! — обізвалися інші.

— Вигадує все,— сказав Лазо.

Благолаж подивився йому просто в вічі.

— Це ж бо казка, хлопче!

— Бабині побрехеньки... вигадки,— сказав Лазо і якось нерішуче та полохливо озирнувся в темряву, де за кілька кроків від них у рокитнику спокійно пересувався чорний силует осла.

— Це казка, розумієш,— сказав твердо й повчально Благолаж.— Нащо тобі правда? Може, хочеш, щоб тобі розповіли про подерті штани діда Тодора, чи про зім'яту камилавку старого попа? Чи, може, розповісти про нас, голодранців, що вирушили з косами на плечах і з просяним хлібом у торбинах, і цілий тиждень били ноги, йдучи до Фракії на косовицю? Все це, друже, правда. Але навіщо тобі ця проклята правда?

— А навіщо мені ті чудернацькі вигадки, що ти розповідаєш? — спитав Лазо.

— Чудернацькі, але гарні! Слухаєш, слухаєш і забудешся... Ось подивись: чудернацьке починає здаватися тобі справжнім, потонеш у ньому й навкруги нічого не помічаєш. Для того й існують казки, для того їх люди вигадали. І пісні для того ж... щоб відірвати тебе від правди, щоб зрозумів, що ти людина.— І Благолаж продовжував: — Була та царева дочка, скажу

вам, вогонь! Тричі одружувалася вона з трьома царськими синами, і всі троє в перший вечір вмирили в її обіймах, задушені хвилями її кіс. Відьомськими поцілунками, мов гадюка потайна, висмоктувала вона кров із їхніх уст, червону кров, і пила її...

Останні слова Благолаж вимовив різко, крізь зціплені зуби, немов ножем ширнув. Слухачі відповіли схвильованими вигуками. Важке зітхання мимоволі вицохилося з їхніх грудей. Лазо вдарив кулаком по землі і вигукнув:

— Ну й відьма!

Захоплені казкою товариші замахали на нього, щоб мовчав.

— А далі? — гаряче допитувався Лазо.

— Тобі ще більше треба? — спокійно запитав Благолаж.

— Відьма! — знову зітхнув Лазо. — А знаєш, Благолаж, я б прийняв таку смерть, прийняв би, кажу тобі!

— Ти прийняв би? Та коли б я своїми очима побачив, то й тоді не повірив би, — сказав йому один з друзів і, поворушивши жар, засміявся тоненьким пронизливим голосом.

— У твоєї Пенки теж золотиста коса, а ти ж живий!

— Моя Пенка не така... Вона...

— Тим-то ти й покинув її, щоб забитися аж сюди!.. І в тебе мертве серце, друже! Ще й місяця нема, як ви побралися, а вона тобі вже обридла й ти покинув її, — сказав Стамо, який до цього задумано мовчав.

Очі його дивилися суворо, відблиски полум'я грали на незворушному обличчі, мов на камені. Голос у нього був грубий і хрипкий.

— Це моє діло, — глухо відповів Лазо і затнувся.

— А її діло буде знайти собі іншого, якщо досі не знайшла, — знову сказав Стамо.

— Ніколи цьому не повірю, — злякано відповів Лазо, обпечений раптовим здогадом.

Запала довга мовчанка. У багатті догоряли головешки й над ними тремтіли, згасаючи, останні знесилені племінці. Десь далеко пролунав тонкий зойк, мов жалібний стогін ураженої кулею людини, піднявся високо й лиховісно і, мовби вдарившись у небозвід, упав у таємничі води Мариці, захлинувся і вмер. Здивовані косарі злякано переглянулися. Благолаж таємниче підняв палець, прислухався і спокійно сказав:

— Це сич!

У рокитнику тривожно задзвенів глухий дзвіночок зляканого осла. Собача скочило й загавкало в темряву. Таємнича тиша ночі стала зловісною.

Лазо глибоко зітхнув.

— Зітхай, парубче, є чого!.. Залишив молоду дружину! — єхидно обізвався Благолаж і знову заговорив мовою своїх казок: — Молода кров буйна, хлопці! Не дивуйтеся, що молоді жінки, покинуті своїми чоловіками, зраджують!.. Чи знаєте ви, що казав чернець Мисаїл, коли збрив бороду й зняв камилавку? «Те, що на голові, я можу зняти, а що в серці — не можу виїняти». Прокляте серце, таке вже воно є!

— Пенці це легко, вона має давніх залицяльників, — обізвався Стамо й потягнувся.

— І таке може бути, — підтвердив лукаво інший.

Лазо знову глянув злякано в темряву. Важкі, як камінь, Стамові слова ударили його в серце.

Багаття погасло. Потемнішало. Компанія замовкла. Покотилася зірка, прорізавши небо вогненною смугою.

— Якийсь бідолаха вмер, — промовив Лазо.

— Або чиясь молода дружина віддалась іншому, — докинув йому в тон Благолаж і запитав: — Лазо, чи ти чув пісню про невірну молодицю Стояниху? Вона не така чудернацька, як казка. Хочеш, я проспівую тобі?

— Все одно. Коли ви такі віслюки! — сказав Лазо.

Раптом у темряві пролунав густий, м'який, тремтливий голос і полилася печальна зворушлива пісня. Слова, немов барвисті духмяні квіти, спліталися у віночок, нанизуючись одне за одним, і з безмежною тугою виливалися в потік звуків, розповідаючи історію про невірну Стоянову дружину.

Молодий Стоян, йдучи в солдати другого дня після одруження, наказував своїй вродливій дружині, щоб не ходила, коли вона його кохає, до Гургулової кринички по воду. Та ще слід не прохолов по Стояну, як молодичка згадала про юного Гургула, з яким вона любилася. Причепурилася, встромила квітку в волосся і з білими відрами на коромислі пішла до проклятої кринички.

...Там зустрів її молодий Гургул.
Молоде серце грало,
Чорні очі палали...

Благолаж урвав спів і, підвівшись, запитав:

— Чи до вподоби тобі ця пісня, Лазо?

Лазо не відповів.

— Спить,— сказав Благолаж і ліг, підпершись ліктем.

— Чи спить, чи плаче,— обізвався Стамо.

— Коли б я був на його місці, зразу ж пішов би, їй-богу,— під'юджував далі Благолаж.

Лазо лежав і думав. Жарти товаришів, мов гострі голки, шпигали його серце, і від муки аж дух забивало. Глузливі натяки, здавалося тепер, недалеко від істини. Пенка справді його кохає, але... чим далі від очей, тим далі від серця!

«Вчора одружився і вже залишив мене напризволяще»,— скаже вона... Сумна історія, про яку розповідала пісня, перенесла Лазо в уяві до рідного села. Там теж є криничка, захована в чагарнику за селом. Туди його Пенка ходить кожного ранку і кожного вечора.

Важке зітхання вирвалося з грудей Лазо.

Була вже глупа ніч, і все навколо поринуло в глибокий сон. Не чути глухого дзвоника осла. Біле соба-ча, згорнувшись клубочком, спокійно заснуло біля зга-саючого багаття, над яким ледве-ледве спалахували й гасли тьмяні вогники.

Мариця тихо плюскотіла своїми темними водами між сонними берегами, розповідаючи тасмнічі нічні казки.

Косарі один за одним поснули. Багаття згасло.

Тільки Лазо не спав. Дошкульні слова баламутили його молоду душу, уява малювала картини — одну од-ної болючішу. Думками він полинув у село до Пенки. Бачив її тонку, метку, білу, як сніг. Вона стоїть на порозі й сумно дивиться на курний шлях, що в'ється через поле в далекі краї. По цьому шляху пішов Лазо, покинув її. Залишив заради мізерного заробітку... Важ-кі часи настали, що вдієш! Завтра рано вона встане і, прудка, як серна, побіжить до криниці по воду.

Там вона може, зустріне... Ох, знає кого! Він часто зачіпав її в танку. Нахаба, уміє... Та й Пенка... жін-ка — чи можна їм вірити?

Ось! Шелестить темний чагарник, прикриває кри-ничку. В його зелені біліє гарне Пенчине обличчя, його пестить чоловіча рука... Чужа рука.

Лазо здригнувся і підвівся.

«Чого я тут не бачив?» — подумав він і відкинув гуню.

Ніч мовчала. Лише цвіркуни тихо, одноголосно сюр-чали: Пенка, Пенка, Пенка...

Рано-вранці, коли передсвітанкові сутінки підняли косарів, вони побачили, що Лазо серед них нема.

АНДРЕШКО

— Рано приїдемо, пане. Завидна приїдемо. Он воно, село,— та он, отам, під гаєм! Чи бачиш? Як перехопимось через отой пагорок, то можна сказати, що ми приїхали.

Молодий візник, замірившись пугою на коней, погукнув на них владно й підбадьорююче.

— Та ну — ех!.. Но, панята!

Колеса ще більше стали розбризкувати ріденьку грязюку на шляху. Розхитаний возик глухо загрюкотів серед сумних, спустілих і розкислих від дощів полів. Селюк гукнув іще раз, зручніше уместився на ящику, на якому сидів, одкинув із голови намоклу відлогу свого задубілого дощовика і байдуже щось собі замуликав.

— Як твоє наймення буде, хлопче? — озвався із здорового вовчого кожуха дебелий пан, що сидів на возі.

Парубок продовжував собі мугикати.

— Ей, хлопче! — голосно й сипло гукнув до нього пан.

— Га? — обернувся парубок.

— Ім'я, ім'я? Як твоє наймення буде?

— Андрешко.

— А-а, Андрешко... Хитрюга ж ти-и-и! Усі ви стали такі. Лукаві ж бо ви стали, селяни... Одне тільки й знаєте — брехать та хитрувати... А як прикидаєтесь! Бачив я на суді... Овечка собі дурноголова, а в той же час увесь — як вовк! Над суддею коверзус.

— Ми народ простий, пане, на нас тільки покрикують. То вам так здається, а воно ж зовсім не так. Від

темноти хитрують наші селяни. Від темноти та від злиднів.

— А-а-а, від злиднів, від злиднів. Дуплясте дерево, порохнею напхане! На злидні нарікають, а пиячать, як тварюки.

— Та хіба ж то з розкошів? Ні, не з розкошів... Що пиячать — то пиячать, усі пиячать. Щоб підвеселитись, а не з доброго дива. Такій людині, як ви, можна б це й на замітку взяти.

— А-а, та й ти, голубе, здається, випив? А молодий же, ще вуса немає... Ваші селяни, запиши це, пропаций народ, та й годі!

— Це, пане, ти вже пиши, ми писати не вміємо,— відказав парубок і, обернувшись до охлялих коней, підгукнув їм: — Но, панове, но! — і замислився.

Коні йшли помалу і ніби замислились. Пан, піднявши широкого коміра вовчого кожуха, увесь потонув у ньому і теж замислився. На самотнє дерево край дороги сіла ворона з настовбурченим пір'ям, загойдалась на засохлій гілці, каркнула похмуро і теж замислилась. І тужна зимова негода теж була замислена. По небу поволі важко повзли і розкривалися товсті, обірвані, вологі та похмурі зимові хмари, між якими проглядали шматки теж замисленого й холодного синього неба. Земля тонула в бруді та волозі. Приниженими й змертвілими бовваніли розкидані навколо села, річки, далекі ліси та гори. По полю лисніли великі баюри, темні, холодні та білясті, як у мерця очі.

Візок трусско похитувався по глибокій та ріденькій грязюці, потопав, виповзав, кривуляв то в один бік, то в другий. Дошка, що відстала збоку, торохтіла безперестанку, безглуздо, глухо, одноманітно і, б'ючи настійно по нервах дебелого пана у вовчому кожусі, довела його до того, що йому терпець урвався. Він розкрив комір, висунув масне обличчя і крикнув:

— Що це за торохтілка така жахлива, чорт би її взяв? Не дає мені спокою...

— Та це у возі дошка стукотить, пане. Торохтить, ніби чоловік учений: сама нічого не розбирає, та й інші її не розберуть.

— Хитрюга ти, Андрешко, хитрюга! Видно, вмієш обдурювати дівчат, якщо ще не одружений. Усі ви одружуетесь молодими, то й жіночок маєте чудовеньких.— Пан одкотив комір кожуха.

— Як хочеш, пане, так і кажи, а тільки паніі ще й не такі меткі, як наші, бувають... Це мені дуже добре відомо! А ти, пане, із яких будеш і по якому ділу в наше село?

— Я суддя-виконавець.

Андрешко обернувся і уважно глянув на того, кого він віз.

— Значить, і описувать, га?

— І описувать, звісно. Розсердив мене один ваш земляк, на цей раз покажу йому, щоб знав. Кілька разів його застукував, а все вислизає з моїх рук... Зрозумів я, що лукавить, та ось сьогодні увечері як застукаю його, то уже він пам'ятатиме мене... Жито у нього секвеструю! І його уму-розуму навчу, та й вам приклад покажу, щоб удруге не закортіло. Обдурюєте крамарів, обдурюєте городян, щоб все їм, бач, продати тухлі яйця та поївкля масло. Ну, пожди ж, ти, сільська бабо, владу не так-то легко обдурити! Вона тебе поцупить, в тісні руки поцупить! Канчука б на вас! Може, так виправитесь... П'яницями стали, розорились — скоро неспроможні станете податки платити, і пропала держава. Ах, чом я не маю більшої влади! Я б вас ангелами зробив.

Судовий виконавець розстібнув кожух і в ньому тілом своїм заворушився, немовби пташеня, що тільки ось вилуплюється.

— Ну, пане суддя, господь створив світ і роздивився, що жінкам борода не потрібна, отже, й не дав їм її... Роздивився, що теленню потрібні довгі вуха, і через те дав йому їх,— відказав Андрешко з удаваною наївністю.

— Ну, ти не базікай, а поганяй, бо вже смеркло... Багато з мене взяв ти, чорте! Щоб стільки оце грошей та за двадцять кілометрів! Умісте ви здерти з нас... Поганяй же, поганяй, шкапи он твої послули!

— Но, панове, но! — крикнув Андрешко і покрутив пугою.

— Ти панами їх уживаєш, га? Може, ще краще, як уживатимеш їх братами? — сердито зауважив суддя.

— Розгніваються, пане суддя! Я честь їх зневажу, якщо не зватиму панами! Служба ж у них чиновницька — погодинна. У певну годину встають, у певну годину лягають, у певну годину їх напуваємо, у певну годину годуємо. Потім їх запрягаємо, тобто це вони так наче вже увіходять у свою канцелярію, он як. А часом у стійлі ще й газету почитують.

— Та ти не базікай, а поганяй, бо запізнимось. Лукаві в тебе очі, ой, лукаві!

— Вовків же нема, пане суддя, не бійтеся,— сказав візник таким тоном, що шановний чиновник боязко оглянувся навколо.

— Вовків я, друже, не боюся, але ж холодно стало. Я надто зайнятий, щоб і на простуду ще хворіти.

— Закутайтеся попоною. Мої коні ніколи не скаржаться на простуду. Попона дуже гріє.

«Ну й балакун!» — подумав суддя і раптом звернувся строго:

— Поганяй, та поганяй же, тварюко!

І, насупившись, потонув у кожусі та й замовк.

«Ага, попався, друже, в мої руки!» — подумав Андрешко і потім, обернувшись, попитав уже серйозно:

— Так, значить, описувати будете, га? З кого ж душу витрясете?

Суддя довго мовчав, потім сердито відповів:

— Та єсть же один... Станойчем звать його. Низенький такий, з товстою шиєю...

— Знаю його. Збіжжя, значить, ви у нього будете описувати, га? Він же бідняк, пане суддя, не чіпайте його.

— Бідняк — це ж живий диявол!

Суддя знову замовк. Уже сутеніло. Коні ледве лізли по пагорку, за яким повинно було відкритися село. Андрешко уже й не погукував на них і навіть не замахувався пугою. Він перестав балакати та мугикати собі, він думав.

Як перехопились через пагорок і спустились по той бік у поле, наступила ніч, а села все ще не було видно. Ледве помітний холодний вітерець повіяв над розкислою землею. Розкуйовджені хмари стягувались на гірські верхів'я. Синій небозвід холодного й промерзлого неба роздався вшир і підносився увись. Скоро в ньому затріпотіли зорі — морозні, ясні зорі. Повітря страшенно нахололо. А коні ступали поволі. Суддя безперестану непокоївся:

— Поганяй же, шоп ¹! Замерзнемо!

Андрешко байдуже гукнув на коней і ліниво розмахнувся пугою над їх головами. Вони ж недбало і стомлено тягнули воза так, наче й не чули. Андрешко думав про бідного Станоя, у якого завтра суддя забере увесь хліб,— цей суддя, що він його зараз везе.

«Ти мені привіз оту біду, Андрешко»,— скаже йому Станоя, коли дізнається про все, ще й вилає його. Потім засумує, почастиє його, нап'ється й заплаче.

«Треба допомогти людині, треба допомогти...— думав Андрешко.— Треба йому сказати, щоб жито уночі це-

¹ Так називають болгар, які живуть у західних районах Болгарії.

реховав, та ще й комору замів, а не то цілий рік буде голодним сидіти... Треба в цьому допомогти йому — бо як же інакше...»

Уже зовсім стемніло і на землі нічого не було видно, крім грязюки, глибокої й грузької грязюки. В одному місці Андрешко сіпнув віжками:

— Стій, наче з дороги збились!

Парубок почав у темноту вдивлятися. Суддя подивився на його суворе обличчя, на якому і сліду не лишилося від недавньої жартівливості, і сказав:

— Хлопче, пильнуй як слід, бо я не ручуся... Штовханів спробуєш!

Андрешко смикнув віжками, покрутив пугою й крикнув:

— Тримайтесь сильніше, пане суддя!

Далеко попереду в темряві світилося вогнями село. По гавканню собак, яке звідти долинало, можна було думати, що воно недалечко. За кілька кроків управо блищала широка просторінь стоячої води. Віз повернув просто на неї.

— Це що таке? — запитав суддя.

— Болото, пане суддя... Дорога через нього проходить. Воно мілке — не бійтесь. Тільки в ньому — то тут, то там — стрічаються ковбані... Скільки разів я перехоплювався через це болото, — і возом, і пішки, та й... Но, но, панове! Тримайтесь цупкіше, пане суддя!

Коні забрели в холодну воду, в якій відбивалось небо, і обережно занурювалися на своїм шляху вперед. Вони починали тонути все глибше й глибше. Мертва, блискотюча, зелено-перлова вода болота кругом вся заходила й ожила.

— Стій, тварюко! — закричав суддя і перелякано підхопився. — Ти ж мене утопиш, шопе! Хіба не бачиш, що віз уже повен води? Зупини! Стій!

Розгніваний суддя почав лаятись поганими словами.

Андрешко спинив коней. Віз, що затонув у воду по самі маточини, став серед болота, кінець якого губився в непроглядній темряві.

— Но-о... Вперед! — крикнув Андрешко на коней. Могутній і гучний голос його луною покотився серед ночі і потонув у безпросвітнім просторі. Недалечко від них випорхнули дикі качки і з лопотінням десь зникли.

— Як би ж оце й нам можна було в качок перетворитись та вилізти звідси,— сказав занепокоєно Андрешко,— бо щось воно...

— Ах ти, тварюко! Зараз же вивозь — я тебе при-б'ю! Потопимось!.. Телепню!

— Не потопимось, не потопимось, пане суддя, не бійтеся... У такій темноті хоч хто зіб'ється, ти заспокойся,— заговорив Андрешко і почав вовтузитись коло упряжі. Зав'язував, розв'язував, лаявся, проклинав, на-решті, знов усівся на ящику, махнув пугою й крикнув:

— Но-о!.. Вперед!

Коні нагужились і рушили з місця. Одна коняка одв'язалась і побрехала вільно собі по болоту. Друга ж залишилась сама, при возі.

— Ей ти! Що сталося? — закричав суддя.

— Стій! Дорчо... Дорчо... Дорчо,— кликав Андрешко вслід коняці і почав її манити. Але вона, перелякана глибиною, повернула в напрямі до берега і поволі зникла в темряві, не слухаючись голосу господаря.

Суддя стояв на возі, тремтячи від переляку.

У цей час Андрешко швидко пересів на другу коняку і пустився слідом за Дорчо, не перестаючи кликати голосно і бадьоро:

— Дорчо, Дорчо, Дорчо!

— Куди ж це ти! Що ти робиш, тварюко? Божевільний! Ах ти мужва, гнида... Ось я тебе провчу!

Із темряви відповів йому єхидний сміх.

— Тварюко, ти мене кидаєш тут?.. Щоб я загинув! Звірам на розтерзання! Хлопче, не роби цього, благаю

тебе! — заговорив суддя жалібним голосом, в якому одна струнка плакала.

— Не бійся, не бійся, пане суддя,— мовив Андрешко.— Звірам нема чого лізти в болото. Закутайся в пону, щоб не застудитись... Завтра я ранесенько приїду... На возі сіно є, ти постелися!.. За підвіз, хоч я й небагатий, не візьму нічого!

— Хлопче, та не жартуй,— почав благати суддя.— Не кидай мене! Іди сюди! Вивези мене звідси!

— Темно, пане суддя, темно, нічого не видно!.. Та й кінь утік! Як же тут допомогти тобі? Не можу.

Суддя слухав цей схибний голос, що з темряви долинав, і жахом проймався. Як! Залишатись тут? Серед болота! Серед холодної, болотної води, якій кінця-краю не видно!

— Вернись же, Андрешко! Грошей дам тобі, скільки захочеш!.. Серця у тебе нема, чи що? — заволав він у відчаї, але ніхто не обізвався до нього. Суддя з відчаю заревів у бік села: — Ей, блазню... канібал... дубина! Вернись! Врятуй мене!.. Змилуйся! Тварюко... бовдур! Рятуйте, рятуйте!

І безсило спустившись на своє місце, зарився в кожух і розридався, як дитина.

Але темрява не відповіла йому.

ВЕСНЯНИЙ МІРАЖ

У святу неділю ранком отець Ігнатій скочив на свого прудкого вороного коника, перехрестився, виїхав з широких монастирських воріт і подався у поле обдивлятися ниви й сіножаті.

З-за синіх гір на сході, з моря світла і слави, з'явилось розпашіле обличчя травневого сонця, і пробуджене зелене поле дитинно раділо, привільно й весело купаючись у його променях. Все навкруги пахтіло весною, зеленню, житом, розквітлим садами. Звідкись озивалась горлиця, над усіяними цвітом сливами гули бджоли. По межах підпадьомкав перепел, у тернику вели любовні бої метушливі горобці, здіймалися хмарою і з цвірінканням зникали над зеленими ланами. Серце весни билось посилено, швидко, і нове життя на землі гарячково готувалося скористатись гарним днем. З ближнього села долинав благоговійний гук дзвону і приємно бринів у свіжому ранковому повітрі.

Усе це тішило отця Ігнатія. Він бадьоро сидів на своєму конику, а той біг жваво, вдоволено форкаючи і грайливо пишаючись. Час від часу вершник пестив його буйну гриву і дружньо промовляв до нього:

— Лука! Лука! Ах, ти, Лука!.. Чи добре тобі, сину?

Лука розумів, форкав сильніше і терся світлою гривою об руку свого господаря.

Отець Ігнатій давно не виходив з монастиря, і тепер пишній розквіт весни захоплював і зворушував його. Він радів густо зазеленим полям, і його обличчя сяяло. Він промовляв до бджіл, що гули навколо, і до веселих метеликів, що легко пурхали пад зеленню. Його сухе чернече серце розчулилось і розпустилось,

наче квітка. Він озирався навколо, мов горобець, що вирвався з клітки, оглядав від краю до краю цю зелену країну, далекі гори, такі чисті й так різко окреслені в глибинах прозорої блакиті весняного неба,— роздивлявся, дихав, мріяв, мугикав веселі пісеньки і не наче молодів. Точніше сказати — дитинів, бо він і так не був старий.

— Лука! Гей, Лука, чи добре тобі? — поплескував він коника по шиї.

Коник вигравав, переходив на інохідь, а отець Ігнатій хвацько підстрибував у сідлі й вигукував:

— Гоп-гоп, нумо гоп!

Коли сонце підбилося вище і над полем розлилася спека, отець Ігнатій зняв рясу, підклав її під себе на сідло і, почувавши незвичайне піднесення, видобув з бесагів пляшку з ракією й добряче приклався. Тоді йому спало на думку поспівати, і він тихенько, трохи по-церковному, завів якусь жартівливу селянську пісеньку:

Село, ой лишенько, стогне
від сивої Нони удовиці,
від покинутої мужем удовиці,
ой леле, дурне село стогне!

Отець Ігнатій їхав серед буйних нив, готових узавтра викинути колос. Голос у нього був гучний, але він співав тихенько, солоденько, більше собі самому і скидався на великого чорного жука, що після дощу вилетів з-під листя в лісі.

Поле було безлюдне. На путівцях, що перетинали його,— ні душі. Ця самотність тішила отця Ігнатія, бо він міг вільно мріяти і співати про все, що йому заманеться.

Він ще кілька разів хлиснув з пляшки, і його чернеча душа визволилася з чорної рясни, що так довго її ховала. Сили плодотворної землі вливалися в його

кров. Він проспівав якусь церковну пісню, благословив двох горобців, що кохалися на гілці перед його очима, і з жайвором, що саме злітав у небо, послав подяку богові. Частенько прикладаючись до пляшки, він усміхався якійсь гарній думці, що запала йому в голову, й мугикав щось схоже на пісню:

Ой узяв би я... ех!
Ой зустрів би я... ех!

Отець Ігнатій довго приспівував це. Однаково, одноманітно і все на один голос:

Ой узяв би я... ех!
Ой зустрів би я... ех!

А коли він знову хильнув з пляшки, його думка зіскочила з цього шпичака. Він штрикнув вороного острогами і додав тим же голосом, але вже гучніше:

Одну жінку...
Гарну жінку...
Ой узяв би я!..

І зітхнувши, натхненно звернувся до коника:

— Ех, Лука, Лука! Ти кохав коли-небудь, Лука?
Га, Лука?

Лука форкнув, наче не зрозумів, і піддав ходу. Отець Ігнатій застрибав у сідлі, вигукуючи:

— Гоп-гоп... гей-гоп!

І знову затягнув:

Ой узяв би... жінку, ех!
Ой зустрів би жінку... ех!

Сонце пекло, і в повітрі попливло легке марево. Навколо щосили сюрчали цвіркуни. Нива легко хвилювалася. Раптом отець Ігнатій зупинив коня, підвівся у стременах і задивився на далеку цятку серед поля. По його сухому смаглявому обличчю, що розпашілось

під сонцем, майнула тінь очікуваного щастя. Він скопив рукою свою чорну кучеряву бороду, ще вище виставився у стременах і ще пильніше придивився. Ген на далекій межі щось біліло і ворухилось.

— Жінка,— вирішив отець Ігнатій.— У білій хустині. Мабуть, сидить.

Він пустив коня, знову зупинив його і придивився.

— От коли б жінка — таки жінка! От коли б сама — а таки сама!

Отець Ігнатій послав коня уперед, не спускаючи з ока ту білу хустину, яка то ворухилась серед зелених хвиль жита, то застигала на одному місці. Бідний чернець знову почав примовляти:

— От коли б жінка — таки жінка! Була б сама — таки сама! Певно, молоденька!

Він поквавив коня, не одриваючи погляду від білої хустини, що спокійно маяла серед ниви. Він дивився й дивився, аж очі йому засльозилися; він витер їх рукою і знову задивився.

— Певно, то жінка — таки жінка! Певно, сама — таки сама! Хто ж вона така?

Навкруги, на все широке поле, не видно було ні душі. Це ще більше здивувало отця Ігнатія.

— Жінка — й сама серед поля! По бур'ян зайшла так далеко? Не може бути! Заснула серед поля, наче праведниця. Щось тут не чисто.

Отець Ігнатій усміхнувся.

«Хтозна! Може, й не спить! — подумав він.— Знаю я жінок. Побачила мене й вирішила: дай-но я заховуюсь та підманю його».

— Не крийся, не хитруй, я й без того прийду! — проговорив він уголос.

Він перебирав усіх знайомих жінок із села, що виднілося ген далеко, і сякувався здогадатись, хто це може бути.

— Стій, Лука! Стій, дай твоєму хазяїну подумати! — зупинив він свого коника і знову довго видивлявся. Йому здалося, що та біла жіноча хустина кивнула йому, ніби покликала до себе.

— Зажди! Зажди, не поспішай — зараз прийду! — промовив чернець і прикипів до неї поглядом. — Дідько б її узяв, хто вона така, щоб так гратися зі мною? — усміхнувся він, підтьобнув коня і сміливо рушив далі. — Вперед, Лука!

Лука помчав. Отець Ігнатій заскакав на ньому, а в очах йому замиготіла жінка, яка то виринала, то зникала серед зелених хвиль жита.

Коли він добувся до високої межі, за кілька кроків від якої сиділа жінка, хустка зникла з очей, бо межа була висока, а стежина збігала вниз.

Отець Ігнатій зупинив коня, підвівся у стременах, придивлявся, розглядався — все марно: ні жінки не видно, ні її хустини. Тоді він прокашлявся і голосно загукав:

— Доброго ранку... доброго ранку!

Жито, що вже колосилося, тихо зашелестіло, і по ньому пробігли легенькі хвильки. З лану ніхто не показався, ніхто не озвався. Він ще вище витягнувся у стременах і ще голосніше гукнув:

— Доброго ранку... доброго ранку!

І знову ніхто не озвався. Отцю Ігнатію здалося, що в полі запала церковна тиша. Він шмагонув коня, виїхав на лан і обдивився.

За кілька кроків від нього, на короткому кілку, спокійно білів на сонці конячий череп, байдуже дивлячись на отця Ігнатія своїми великими порожніми очницями і нахабно шкірячись до нього рідкими грубими зубами.

АДВОКАТ

Окружний суд засідав у повному складі. Розглядалася справа Митре Маріїна з села Горосек, якого позивав сусід його Петр Маріїн за те, що він убив коня.

Стояла нестерпна спека. З вулиці крізь вікна до залу засідань втомлено і тоскно зазирали білі стіни сусідніх будинків, блискотливі од сонячного світла. В душному залі публіки майже не було. Тільки двостроє селян, викликаних як свідки у справі, боязко і нерухомо сиділи на своїх місцях і слухали, роззявивши роти.

Говорив захисник — низенький, опасистий адвокат, з чималим черевом, лисий, у потертому одязі. Вступившись поглядом у голову суду і раз по раз виймаючи руку з кишені, він вказував на підсудного, докладаючи неймовірних зусиль, щоб приголомшити, вразити всіх. Але голос у нього був глухий і деренчав, мов тріснутий горщик. Він кричав щосили, зводючи очі до стелі, наче звертаючись до неба, і після кожного речення велично випинав живіт і широко розводив руками. Проте апатичні й нерухомі обличчя суддів виражали, як завжди, незворушне суддівське терпіння і байдужість, що ніколи не вселяло надії.

Голова глибоко поринув у думки, які не мали нічого спільного з справою. Один з суддів малював коників. Другий, з музичними здібностями, намалював велику ноту і старанно збільшував її олівцем.

Підсудний Митре Маріїн, невисокий, русявий селянин, босий, в сорочці, стояв з шапкою в руці й, нічого не розуміючи з промови захисника, дивився, як велика чорна муха з дзижчанням б'ється у шибку і ніяк не

може вилетіти. Коли адвокат замовк, щоб проковтнути слину, Митре повернувся до розсильного, який бай-дуже гриз нігті біля дверей, і голосно сказав:

— Друже, вижени ти її, паскуду! Годі їй дзижчати.

Судді подивилися на нього з насмішкуватим співчуттям. Голова натиснув дзвоник.

— Митре Маріїн, зрозумійте, що ваше становище підсудного досить незавидне. Пристойність вимагає, щоб ви мовчали!

— Ха, вона таки вилетіла! — сказав Митре, вказуючи на вікно.

Судді засміялися. Адвокат суворо глянув на свого клієнта, потім розплився в усмішці і повів далі:

— Отак, панове судді! Обставини вимагають, так би мовити, вникнути в суть справи. Інакше кажучи, треба певним чином усвідомити психологію мого клієнта, його переживання в той момент. Уявіть собі ніч, чорну, наче сам диявол, сільську ніч! Хоч в око стрель! Мій клієнт лежить посеред двору або десь там, на току, і, здійснюючи своє священне право громадянина, стереже свої снопи і купу збіжжя, здобуті кривавим потом. Стереже, так би мовити, вистраждані плоди своєї праці! Він забув усе. Усе: дружину, дітей, навіть небеса, як каже поет! (Свідки здивовано перезирнулися). Зморений тяжкою працею, він глибоко заснув... Та раптом... Що ми бачимо, панове судді? Що? Не вистачає слів, щоб висловити це! Людський язик німіс!.. Так! Раптом мій клієнт прокидається і бачить... О жах!.. Життя мого клієнта висить на волосинці! Невже? Над його головою стоїть чудовисько, величезне, потворне, жахливе, готове його проковтнути! З переляку мій клієнт, панове судді, природно, втрачає, так би мовити, тям. Він бачить вогненні язики, які палахкотять з ніздрів чудовиська, бачить наліті кров'ю очі, що палають від пияц... палають хижим вогнем... Мій клієнт тремтить від жаху. Не розуміє, де він, що

з ним! Спросоння хапає рушницю і — б-бах! — стріляє! Чудовисько падає, потім підхоплюється, перестрибує через тин, біжить у поле, знаходить купу соломи, заривається в неї від болю і... вмирає! Отже, панове судді! Питаю я вас, хіба винен мій клієнт у тому, що те чудовисько, виявляється, було не що інше, як, так би мовити, кінь якогось Петра Маріїна? Та хіба це кінь? Це якась нікчемна шкапа, що навряд чи коштує п'ятдесят левів. Так! Де ж тут злочин? Де?.. А втім, панове судді, подумайте як слід і судіть. Зважайте на обидва закони: божий, який щохвилини говорить нам, щоб ми оберігали своє життя від чудовиськ і взагалі від усього, і людський, який поділяє діяння на злочинні й незлочинні... І обидва закони виправдують мого клієнта!

Адвокат самовдоволено огледівся, витер піт з чола і, усміхнувшись своєму клієнтові, сів.

Судді почали перешіптуватись. Голова подзвонив і вигукнув:

— Підсудний Митре Маріїн!

— Я! — відповів, як солдат, Митре і виструнчився.

— Що ти можеш сказати нам у цій справі?

— Хто? Я тобто?

— Авжеж, ти... тебе питаю.

— Та й я скажу, що все було так...

— Тобто як це було так?..

— Та про коня ж! — вигукнув Митре.— Весь час він перестрибував на моє подвір'я. Багато разів казав я Петрові: сусіде, замикай свого коня, вовки б його з'їли! Такі капості робить, хіба можна? Весь город перетолочив. Тільки-но смеркне, хоп, і перескакує через тин. Розорив він мене!.. І нічого мені так не шкода, панове судді, як гарбуза... Серце красться, правду вам кажу. А який був гарбуз, отакений гарбуз! А ця шкапа розтоптала його! Терпів я, терпів, та й кажу собі: ну стривай, я тобі покажу, втямиш. Набив добре рушницю і чекаю. Серед ночі, тільки я зібрався лягти,

чую, гоц, перескочив! Адже дияволу нема чого робити...

— А потім? — спитав голова.

— Потім? Що потім? Звів рушницю — і... відразу наповал.

— А потім?

— Потім витягли ми його з дружиною за село... Там загребли соломою, думали сховати, а воно...

Адвокат, тремтячи від злості, слухав щиросерде зізнання свого клієнта. Він намагався зустрітися з Митре очима, щоб уразити його поглядом, але Митре, здавалося, забув про свого захисника і дивився тільки на голову.

— А скільки, по-твоєму, коштував кінь? — спитав голова.

— А хіба я знаю, скільки коштував. Добрий кінь був,— відповів Митре.

Адвокат сердито жбурнув папери на стіл і нервово підвівся.

Суд пішов радитись. Захисник вивів Митре в коридор і, заїкаючись від люті, з відчаєм крикнув:

— Йолопе, якщо не вмієш брехати, навіщо береш адвоката?

І, розлютований, побіг униз по східцях.

ПЕЧЕНИЙ ГАРБУЗ

Душко Добродушков, архіваріус окружного управління, занісши якось папери на підпис до пана управителя додому, застав його разом з жінкою і дітьми за великим гарбузом, спеченим у печі.

Пан управитель, підписавши папери, відрізав скибочку гарбуза і запропонував її своєму архіваріусу.

— Пригощайтесь, пане Душку, скуштуйте, який чудовий гарбуз! Трошки пригорів, правда, та то пусте. Даруйте.

— О, дякую, дякую, пане управителю! — зніяковіло відповів архіваріус. — Я... теє... не люблю гарбуза.

— Та невже? Ви ж, даруйте, із села і не любите гарбуза?

Душкові завжди ставало прикро, коли навіть мимохить йому нагадували, що він із села.

— Так, але... мій шлунок, знаєте, пане управителю, одвик від таких страв,— відповів він, похитуючи головою і кривлячи обличчя.

А очі мимоволі ковзнули по цукристій скибочці гарбуза з рум'яною, спокусливо підгорілою шкіркою, і в нього аж слина потекла. Він не наслідкував її ковтнути, боячись виказати свою слабкість.

— Та пригощайтесь, не соромтесь! — люб'язно припрошував управитель. — Я стільки років не куштував гарбуза, і все-таки мій шлунок його сприймає!

— Не можу, пане управителю, усе через той шлунок, не можу навіть надкусити! — відповів Душко і подумав про себе: «Який же ти йолоп, треба було взяти!»

І, щоб не змагатися далі із спокусою, він догідливо вклонився, сказав до побачення і вийшов.

Опинившись на вулиці, він нарешті проковтнув слину і знову докорив собі: «Йолоп ти, йолоп, та й годі! Б'ють — біжи, дають — держи, то де ж твоя голова була?»

І Душко осудливо постукав пальцем себе по лобі. Смачна скибочка гарбуза знову виникла перед очима — гарна, тепла, солодка, над якою звивається легенька спокуслива пара.

«Власне, коли я щось і люблю найбільше на світі, то це саме печений гарбуз, — узявся розмірковувати він, похнюплено йдучи вулицею. — Наминаю його, наче порося. Та тільки хто вигадав таку назву! Гарбуз! Звучить якось по-простацькому. Дурна, мужицька назва. Хай йому чорт! Як скажуть: такий-то їсть гарбуз — то вже пропав, одразу ясно — це некультурна людина, простак, одне слово — свиня. Ось приїду коли-небудь в село і наймся гарбуза! Подалі од людських очей!»

І його уява почала громадити перед ним тільки гарбузи, солодкі, гарні й запашні.

Відтоді Душко Добродушков став неспокійний і нервовий. Його почав переслідувати привид печеного гарбуза.

Візьметься у канцелярії до роботи, а думка точить. Пише щось, пише до одуріння. А йому здається, що перо, яке хутко рипить по паперах, усе нашіптє: гарбуз, гарбуз, гарбуз...

А як посвариться з кимось із своїх товаришів по канцелярії, неодмінно назве його або печеним гарбузом, або скаже: «Чого це ти червонієш, наче печений гарбуз?», або: «Подивись на себе, до чого ти допився — від твоєї голови пара йде, як від печеного гарбуза!»

Уночі, тільки засне, знову з'являється нестерпний привид гарбуза. Одної ночі приснилося йому поле, але яке! Довге, широке, без кінця й краю. А по ньому перекочуються печені гарбузи, — та ще які! — і над кожним висить солодка пара! Душко йде полем, вибирає

собі гарбуза, та тільки нахилиться, щоб зірвати, як той уже зник. Він знову бреде полем. Але тепер це вже наче не поле, а якась канцелярія, дуже простора канцелярія! І в ній звідкись появляється великий гарбуз, і котиться до нього дедалі швидше, і росте, росте, стає вже, як дім, як церква, як гора, та все більшає, більшає... Душко тремтить від жаху й кидається тікати, а ноги йому підломлюються, підломлюються. Страшливий гарбуз наздоганяє й накочується на нього.

Душко здригається й прокидається весь у поту.

Цей сон почав мучити його кожну ніч.

Якось писарі з управління зібралися на вечірку.

У Калчо-крамаря запекли гювеч¹. Добре його наперчили, щоб випити більше вина. Звісно, запросили й архіваріуса.

Вино, промови, пісні! І любовні, й патріотичні — які завгодно. Потім взялися до тостів. Пили за здоров'я пана управителя з умовою, «щоб він у нас лишився», і, звичайно, за прекрасну статтю у місті, за велич Болгарії, за царя, за болгарський народ, за бліх у канцелярії і т. д., і т. ін.

Нарешті підвівся і пан Душко, виліз на стілець, прокашлявся і натхненно підняв чарку:

— Панове, шановне товариство, колеги, дорогі мої друзі!

Але між цими звіряннями в його думки безцеремонно ушхався отой жахливий печений гарбуз, який безнастанно переслідував його й переплутав у голові весь архів ідей, зібраний протягом чотирнадцятирічної служби.

Душко силкувався продовжити. Він рішуче махнув рукою і, здійнявши її до низької стелі, урочисто застиг так на декілька хвилин, натхненно дивлячись на товариство:

¹ Болгарська національна страва з м'яса, рису і овочів.

— Нарівні з усіма, так би мовити... почасти... більш-менш...

Але гарбуз знову затесався в плин його думок. Душко відчув себе зовсім безпорадним. Він опустил руку, повернувся до своїх товаришів і промовив м'яким, розчуленим і лагідним голосом, далеким від ораторського пафосу:

— Знаєте що, панове, давайте якось спечемо гарбуза! У складчину! Коштує не бозна-скільки! І знову розважимося.

На хвилину запала мовчанка. Потім усі загукали «ура» і корчма загриміла від оплесків.

— Згода! Згода!

— Цього же вечора! — гукнув хтось.

— Зго-о-да-а-а!

І за п'ять хвилин організували складчину, зібрали певну суму грошей, купили гарбуза і відправили його запекти.

Душко поринув у щасливі думки.

І коли за годину гарбуз спікся, він побажав сам принести його.

Але...

Коли він саме повертався з тацею, над якою парували пахощі печеного гарбуза, його перестрів пан управитель.

— А-а, пане Душку! — проказав він. — Ви таки спекли собі гарбуза!.. Радий, радий! Певно, шлунок ваш уже налагодився!

Душко проковтнув язика — не спромігся й слова сказати.

Коли він приніс гарбуза своїм товаришам, вони одразу помітили, що Душко поживк, наче мертвяк.

— Що з тобою? — запитали вони здивовано.

— Щось мені негаразд! — відповів Душко, зпесилено сів на стілець у кутку і залишився там, німий і похмурий. Заглибившись у важкі думки, він навіть не глянув на своїх товаришів, які уминали солодкого гарбуза, аж за вухами ляцало.

— Душко, візьми, брате,— припрошували вони.

— Не хочеться,— відказував він, приголомшений і плаксиво скиглив: — Зле мені, дуже мені зле, хлопці!.. Помру я...

У БОРОЗНІ

Як пішов дощ, то на весь тиждень! Тихо, спокійно, день і ніч. Ллє, ллє, ллє — добре напоїв матір землю, а потім подув тихий вітрець, очистив небо, пригріло тепле осіннє сонце. Попросихали трохи поля. Стало на погоді — саме для оранки.

Боне Крайненець знов запряг Сивушку та Белчо і пішов за сохою. Нива його лежить у мальовничій широкій улоговині. З усіх боків ліс, затишок. Земля стала духкою, розсипалася, як цукор. Він замахав стрекалом і гукнув:

— Гей, пішли, любі!

Тої ж миті відгукнулася луна з лісу. Старий Белчо замахав хвостом і пішов спокійно. Сивушка — квола корівка, вдвічі менша за Белчо, — напружується і йде поруч з ним.

Проклали борозну, дві, три... вже смуга чорніє... Сумне обличчя Боне трохи прояснилося. Він забув про свою бідність і почав мугикати.

— Не квапся, Белчо, Сивушка не може так, як ти... Гей, Сивушко, гей, слабушко, гей, миленька... утомилась ви, та що вдієш? І я втомився... Ге-е-ей, вгору! Вниз!

Белчо, звичний до важкої праці старий віл, пихкав ніздрами і виступав поважно, мов який вельможа. Маленька Сивушка напружує всі сили. Рот у неї розкритий, спина вигнулася колесом, тоненький хвіст настобурчився. Белчо ступить один раз, вона — два рази. Висолопила язик — іде!

Навколо нема нікого. З лісу чути легкий шум босих ніг осені, під ними тихо потріскують сухі гілки.

— Гей, Сивушко, гей любя! — гукає Боне, і з жахом дивиться, як його корова все більше стомлюється і знесилюється.

— Стій!.. Давайте трохи перепочинемо.

Зморена худоба зупинилася. Боне підійшов до Сивушки й Белчо і почав гладити їхні лоби.

— Белчо, ти жалю зовсім не знаєш, бач, як утомив Сивушку! Правда, Сивушко? — заговорив він до них.

А Сивушка й Белчо спокійно і байдуже дивилися на нього сумними очима й важко дихали. У Сивушки з рота капала піна. Вона глянула на білошерстого друга, подивилася на господаря і жалібно похилила голову.

— Що, сердешна? Скажи! Важко тобі? Сивушко-слабушко! Твоє серце плаче, рідна. Сьогодні попрацюємо, зате завтра свято — цілий день відпочиватимете. Чого дивишся на мене, Белчо? Ти — молодець, — говорив їм Боне.

Але Сивушка не підвела голови. Слова господаря, здавалося, не втішали її хворе серце. Її запалі боки важко здіймалися. Ноги тремтіли.

— Скажи, Сивушко-слабушко, що з тобою? — заговорив злякано Боне, голублячи її, як дитину. Потім він узявся за соху і крикнув: — Ге-е-й... гей... розімніться!

Белчо напружив сили і вже був рушив. Сивушка напружилася, щоб допомогти йому, але не змогла, і він зупинився.

— Та гей-же! Пішли, ге-ей! — крикнув дзвінким бадьорим голосом Боне.

Луна голосно відповіла йому з лісу.

Белчо знову рушив. Сивушка зробила ще одне зусилля, але ноги її затремтіли, вона звалилася, упала в ярмі й жалібно замукала.

Боне злякано відкинув стрекало, швидко випріг Белчо і, засмучений, схилився над Сивушкою. Вона

лежала нерухомо, з витягнутою шияю й заплющеними очима, зарившись мордою в пухку землю, і важко дихала.

— Встань, Сивушко, встань! — звільнив її з ярма Боне і почав піднімати за роги.

Сивушка ледь-ледь розплющила очі, глянула благогально на господаря, мовби хотіла сказати йому: «Дай мені спокійно вмерти»,— і знову заплющила.

Боне заойкав над нею, не знаючи, що робити. Нива орана — недоорана, сонце сушить її. Лише воно дивилося з неба і малу-помалу заходило за гори. Поблизу не було нікого. Ліс був глухий.

— Гей, Сивушко! Встань! Бачиш, Белчо з тебе сміється... Встань... Не жартуй, любача... Глянь, яка пухка земля — саме орати!

І Боне, взявши корову за роги, поволі почав її піднімати. Вона уперлася ногами в землю і зробила останнє зусилля, щоб підвестись, але тільки поворухнулася й знову безсило опустила голову на пухку землю та ще важче задихала. Боне сів перед нею, взяв на коліна її голову і, голублячи, почав цілувати її в лоб.

— Не роби цього, рідна! Зжалься наді мною! Слухай! Тільки ця нива залишилася. Почнем орати, дооремо, а потім — відпочинок... Більш ніколи не запрягати му тебе. Підросте трохи твоя маленька Галиця, допомагатиме Белчо. А ти цілий день лежатимеш у хліві, відпочиватимеш. Діти носитимуть тобі водичку в білому відрі, кожного ранку тебе чесатимуть, я даватиму корм... Ти одужаєш, поправишся, наберешся сили, чи не так, любача? Тоді Галиця з Белчо оратимуть, а ти паститимешся на обніжку, будеш дивитися на них і озиватимешся: працюйте, працюйте! — і радітимеш! А ввечері, коли я відпущу Галицю, вона тебе полиже і скаже: «Добрий вечір, стара матусю!» Устаць, мила! Устань! Гайда!

Але Сивушка не ворухнулася, навіть не розплющила очей, щоб поглянути на нього. Вона тремтіла, як у лихоманці.

Боне встав, відломив шматок хліба, посолив і підніс їй до рота:

— На, слабушко, їж!

Сивушка розплющила очі, глянула зворушено на свого господаря і знову заплющила.

Боне розпачливо зітхнув, подивився на пухку ниву, мовчазний ліс, на Белчо, що мирно пасся на обніжку, на сонце, і впевнився, що він самотній у цій улоговині, що допомоги чекати нема звідки.

Він знову звернувся до хворої Сивушки:

— Устань, рідна! Устань, бо в лісі ведмідь, прийде і з'їсть тебе! — почав він лякати її.

Потім узяв з воза стару драну вовняну ряднину, напнувся нею, пішов у ліс, заревів ведмедем, і поліз рачки до бідної корови:

— Бау... Ау-у!...— наближався він до неї.

Сивушка розплющила очі. В глибині її змучених жалібних очей палахкотів дикий жах. Тварина підняла голову, відчайдушно замукала, але підвестися не змогла.

Боне кинув ряднину, у відчаї став перед нею, перехрестився і заплакав.

Сивушка мукнула ще раз, широко розплющила очі і перестала дихати.

НЕВИЖАТА НИВА

Пусткою стоїть широке поле під байдужим серпневим небом. Уже прокотилося по ньому жарке літо, і сумну картину залишила по собі селянська праця. Обабіч шляху, допоки сягає око, тягнуться прим'ята стерня без полукіпків і снопів, скошені сіножаті, по яких понуро бродить худоба. Тужно шумить достигла кукурудза, а з неї хмара за хмарою вихоплюються сірі горобці й градом падають на курні путівці. Низько над сіножатями пролітають дрозди. Над головою безнадійно каркне ворона й полетить собі, а в твоєму серці угніздиться скорбота й почне тебе мучити.

Жнива давно минули.

Але далеко за селом, серед широкого поля, самотньо стоїть невижата нива з похиленим і почорнілим колоссям. Ще вдосвіта починає поратись там гарна молодиця, мигтять її білі рукави й опущені кінці хустини. Гострий серп виблискує в її руці, а з-під нього падає сніп до снопа. З перестиглого колосся, наче дощ, цідиться щупле житнє зерно і падає, мов шріт, на гостре стернище, мов шріт, що б'є у серце молоду жницю. З її чорних очей котяться великі, наче град, сльози і течуть тихо і нестримно.

На межі, під колючою грушею, висить розмальована колиска, а з неї раптом охриплим голоском закричить кохане дитя, наче гострим шилом проштрикнувши материнське серце. Вона відкидає серп і, зморена, спітніла, нестямно притискує до грудей маленьку плаксу, гойдає її в обіймах і, схилившись до неї, ніжно шепоче:

— Мовчи, мамине дитя, мовчи, донечко, мовчи, щоб мама пожалала!

І, затамувавши сльози, приспівує дитині.

Дитя замовкає, охопивши рученятами материнську шию, і неначе прислухається до сумної пісні, якої співали його діди, якої співали батько й мати і якої, може, й воно саме співатиме колись таким же сумним голосом. Прислухається, дивиться на матір, і на виснажених щічках розквітає усмішка.

Неподалік, у затінку, закутаний у драну ковдру, лежить хворий дід Сава. Сива розкуйовджена голова застигла на золотавому снопі. На маленькому висохлому обличчі, зморшкуватому й темному, як земля, ледве прозирає життя. Немічне дихання кволих грудей ледве ворухить пошерхлі й потріскані губи. Староста послав його з села за невісткою, бо якісь стражники шукали її, то бідний старий ледве дочвалав сюди з костуром — хирлявий і слабкий у ногах.

— Невістко, водички! — знесилено стогне він, ворухиться і, охкаючи, підводить із соломи своє сухе тіло, що загубилося в ній, наче ганчірка.

Лазаринка швидко лишає маля і стурбовано підносить кухлик до губ хворого.

— Ох, тату! Навіщо ти прийшов? Як слабкий — сидів би в хаті...

— А що ж було робити, доню?.. Вони прийшли, примусили, а куди мені!..

— Хіба вони не бачили, що ти хворий? Чи вони душогуби?

— Та обридло мені в хаті, невістко-о-о! Не лежить-ся... Дай, думаю, пройдуся, кістки розімну та й тобі допоможу. Ти йди, невістко, йди, кличуть же тебе! А я трохи полежу, та й повернусь потихеньку.

— Я де піду, тату, чуєш? Навіщо я їм здалась?.. Дойно посадили, то хай від нього добиваються того, що хочуть узяти... А мене хай не чіпають!

— Ох! — зітхнув старий і замовк, наче канув у воду. Потім його чорні губи знову заворушилися: —

Дойно... Дойно!.. Це він згубив мене, він — гріх йому на душу! І тобі світ зав'язав, невістко.

Лазаринка не відповіла. Вона розуміла, що слова свекра справедливі, але вони мучили її, здавалися образливими. І прихований протест хвилював її душу. Вона кохала Дойно, і їй ставало боляче, коли його ганили. Кілька років тому він, мов орел, вихопив її з батьківської хати і заніс аж у гори. Які то дні були, які дні!.. Відтоді Дойно для неї — все, і вона не могла чути, як його картають і осуджують, хоча місяць тому його ув'язнили за вбивство.

Але змучений старий не міг стриматися й продовжував глухим тремтячим голосом:

— Він... та щоб став убивцею!.. Хіба розбійником був його батько, га? Не могла стерпіти його буйна голівонька!.. Ось я! Чого тільки не траплялось у житті, а я терпів, терпів, мов пес... Злидар злидарем; а проте чесно дожив до старості! А він? Ех!.. Прокляв би його, невістко, коли б не ти й дитя.

— Ти й так клянеш його,— здавлено проказала Лазаринка і заплакала.— Тату, хіба він не любив тебе, не піклувався про тебе? — глухо заридала вона.

— Хто каже таке, невістко? — захлипав старий.— Хто каже?.. Дойно, прости його, господи! — насилу вимовив він, прикро вражений і розчужений, і приклав руку до серця.— Та хіба до того мусив дійти, до того? Вбити людину! Боже, боже!

Різкий кашель урвав кволі слова діда Сави. Він застогнав і знову зронив сиву голову на золотий сніп.

— Я казала йому, тату, щоб не сварився з ним. Він багатий, чи може Дойно змагатися з ним? Говорила ж йому,— промовила невістка.

— А коли знаєш, який Дойно, навіщо розповідала йому про те, га? Була б мовчала...

Лазаринка насунула хустку низько на очі, і її обличчя спалахнуло від сорому.

— Не можу я мовчати! Як мовчати?.. Та коли б раз, та коли б двічі, а то кожного дня, кожного дня! Зачіпає мене, гроші мені підсовує... Чи могла я терпіти? Хто я така, щоб терпіти того нахабу?

— Ох! — простогнав старий.— Дойно, синку, що стане з тобою?

— Його відпустять, тату.

— За вбивство? Відпустять?.. Ох, загине моя дитина,— простогнав дід Сава.— Невже він не міг стерпіти? Покірливості в ньому нема.

— Покірливість, покірливість, усе покірливість! Він би й досі не давав мені спокою, коли б Дойно не спровадив його на той світ! — твердо відказала Лазаринка.

— І ти тієї ж, невістко? І ти його розумом живеш? Тому тебе й тягають по судах!.. Іди-но, дізнайся, навіщо тебе кличуть... Все одно сьогодні тобі не дожати.

Старий спробував підвестися, але не зміг.

— Лежи, тату, лежи... Я не підую!

— Іди, невістко, іди, поки тебе силою не одвели!

— Не підую... хіба я завинила в чому, щоб покинути ниву невижатою?

— Іди, невістко!.. Іди!

Розпачливі слова старого захлинулись у морі скорботи. Із згаслих очей, наче з двох чорних криниць, бризнули сльози і рясно зросили сухе обличчя. Лазаринка схилилася над колискою малої, що агукала, мов горлиця, і тихо заголосила.

Сонце уперто трималося зеніту. Над глухим полем простиралося втричі байдужіше небо, блакитне і глибоке. Випадкові перехожі звертали здивовані погляди на ту самотню, невижату ниву, звідки, мов з цвинтаря, чувся придушений жіночий плач, і йшли собі далі.

ЗЛОЧИН

Нарешті після трьох років поневірянь на чужині Липо знову повертався у село. Босий, у тісних поліцейських штанах, що лопнули по швах від натиску його тугих стегон, у сорочці — такій брудній, що вона аж коржем прилипла до його широких, спітнілих плечей, печесаний і немитий, у драному солом'яному брилі на голові, він — двадцятирічний парубок — виглядав значно старшим. Липо спроквола чимчикував берегом Іскиру, заклавши руки, мов крила, на здоровенну палицю, що лежала на плечах. Босі ноги важко ступають по розпеченому на сонці путівцю, здіймаючи цілі хмари пухкого, як борошно, пороху, що вкриває його товстим шаром.

Шлях химерно звивався гарною долиною річки і то ліз угору по камінню, то пускався піщаним берегом. Навколо здійсмалися гірські верховини, укриті лісами, вбраними у зелень. У синьому небі над ними зупинилося липневе сонце і пражило немилосердно. У спеці між пагорбами річка тяжко дихала прохолодою, невгамовно вирувала, гнівилась і поспішала в поля, щоб відпочити на просторі.

Усі ці місця Липо знав, але поминав їх, наче чужинець, і не чув навіть гомону річки, край якої колись разом з батьком пас сільську череду. Він ішов тяжко й повільно до тих лісистих гір попереду, за якими ховалось його село, і думав про свою матір, що померла недавно, про батька й сестру, яку залишив дитиною, а застане дівчиною на порі.

— Ех,— зітхнув він,— нічого їм не приніс! Згубив свої літа! Що вдієш! Як прийду в село, візьмусь по-

справжньому! Оброблятиму ниви, як годиться і знову станемо на ноги... Тільки б старому віддячити — а там уже не страшно...

І Липо мріяв, як він поставить новий дім у садку, як візьме за себе найкращу дівчину в селі, які гарні обнови справить їй і батькові. Як кожного свята, з першим ударом дзвона, він ходитиме з молодою дружиною до церкви і ставитиме свічку до нової ікони, яку сам загадає намалювати. Усі люди вітатимуть їх, заздиритимуть і дивуватимуться! Усе ще попереду... До чого тільки не брався Липо! Поліцейським був, сміттярем був, слугою, на залізниці працював — і не зміг заробити. Але минуле вчить людину. Тепер він уже знає, як треба жити.

Липо звернув до лісового джерельця перепочити і ліг горілиць у затінку. Крізь гілля прозирало небо. Зелене букове листя вигравало під сонячним промінням легкими полісками, навколо пурхали пташки, гули голуби, і все це манило Липо в мрію, як і тоді, коли він був хлопчиком, закоханим у малу Nicoлину.

У гущавині раптом затріщало 'сухе гілля і почувся різкий кашель. До джерельця навпростець продерся низенький, сухий, років п'ятдесяти чоловік у селянських штанах, у мундирі й кашкеті лісника і з рушницею за плечем.

— Добридень,— привітався він до Липо тихим голосом і знову зайшовся кашлем.

— Та... батьку! Це ти? — схопився Липо.

— Синку!.. Липо! — ледве спромігся на слово лісник, впізнавши сина.— Повертаєшся, га?

Душу цього простого хворобливого чоловіка залила тепла хвиля любові й доброти, що накопичувались роками, і забила йому дух. Липо розгубився й не наважувався глянути батькові в очі, а тільки ніяково й винувато крутив у руках травинку, не знаючи, що сказати. Батько сів навпроти, скинув кашкета і зітхнув:

— Ну, синку, надумав повертатися нарешті? Не той час ти вибрав!

— Чому, батьку? — збентежено запитав Липо і прикусив травинку.

— Чому? Залишилися ми без волів... Нема як подарювати. Корова пропала. Другу віддав за безцінь чорбаджії, а він ще й обрахував... Зв'язав мене по руках і ногах...

— І ти став лісником?

— Став — а що ж поробиш!.. Зараз у нас старостою отой вовк, це він мене підмовив. На нього служу. Тридцять левів мені поклав на місяць, та я тільки десять одержую, решту він утримує... Тиняюсь по лісах цілими днями й думаю, думаю — трохи голова не лусне... Ким я був, а ким став!

Старий похилив сиву голову й замовк. Голос його урвався, як від здушеного плачу. Сухий кашель струснув усе тіло.

Липо глянув на батька, і його пройняв жаль. Він хотів сказати щось добре, утішити, підбадьорити його, але не знав що, не знаходив слів.

— Цей клятий мундир гнітить мене, синку, душить... Я вже не на полі... Ех! — зітхнув старий. Голос його тремтів і виказував біль серця. Бліде обличчя страдницьки скривилося.

— Не побивайся, батьку... Такі зараз часи, що вдієш... Потихеньку все налагодиться. Ось я — міцний і здоровий. Візьмусь до роботи, і станемо на ноги. Не кляни себе і не ятри душу... Чого нам боятися...

— Ех, синку, синку! — зітхнув батько. — Чим же ти працюватимеш, не голими ж руками... Згнило моє рало під стріхою. І йому черви серце проточили, як і мені...

— Хай там як, батьку, не треба так побиватися... Зрештою, дітей же маєш... Можеш хоч трохи на нас покладатися... Я, Івка... ми ж здорові. Чого ти боїшся? — заговорив Липо, утішаючи батька, але старий не

повернув голови, не глянув на нього. Він сидів похнюпившись, втупивши очі в землю, наче не чув синових слів, і не знаходив у них ні підтримки, ні тепла, ні утіхи.

— Івка, кажеш ти, га? — промовив він, наче крізь сон, після довгої мовчанки. — Знав би ти, якою ганьбою вона вкрила мою голову.

Липо здригнувся і злякано подивився на батька. Його засмагле на сонці обличчя зблідло, як у пропасниці. Він широко і здивовано розплющив очі, закусив губи й чекав, коли почує те, що не доказав батько. Але старий мовчав.

— Що сталося, га? — нетерпляче запитав Липо.

— Сором казати, сину! — відповів батько, не глянувши на нього. — Не смію на люди з'явитися... Важка вона... Діждався...

Почувши це, Липо схопився, наче підкинутий якоюсь пружиною, і заскреготів зубами:

— Я знаю, від кого! Це син того вовка, що нас обкрадає... Це Нено... я чув щось...

— Одружений, і на тобі! Зганьбив нас! Тепер не знаю, що робити! — тужно проказав старий. — Слабий я, несила мені тягатися з ними. Ех, синку, краще не ходи в село. Не зможеш ти жити під клинами й насмійками. Ще накоїш лиха. Краще повертайся до міста й живи, як зможеш, а нам тут господь допоможе!

— До суду, до суду їх треба!.. Не прощай, батьку, усе продай, а не прощай... Коли є правда, його запроторять у в'язницю, там і згниє. А як ні, я сам сяду до в'язниці, але цього йому не подарую! — сказав Липо, тремтячи од гніву, й ударив себе у широкі голі груди.

— На них суду немає, синку... Суди його, роби що завгодно, а він сухим вийде. Надумав я зійти сьогодні вниз і перестріти його, він сідлав коня їхати в місто, та знову поговорити з ним, щоб він подів її кудись, бо

я не можу її бачити,— сказав старий і підвівся, закинувши рушницю за плече.

Липо замислився, подивився на батька, що вже було рушив, і зупинив його.

— Ні, батьку, ти повертайся в село й сиди тихо. Я піду до міста, знайду адвоката, і тоді побачимо...

— Ох, синку,— зітхнув батько,— потрапили ми в те нета, і що більше пручаємось, то більше заплутуємось... З якими очима я ходитиму по судах у цій справі?

— Ти слухай, що я тобі кажу, батьку. Я ладеп головою за це накласти. Йди в село, а за два дні знову тут зустрінємось.

Батько постояв, подумав, тоді махнув рукою, зітхнув і подався стежиною до села. Зігнутий, немічний і обшарпаний, він насилу продирався через зарості, й сухий кашель так само терзав його груди. Липо довго дивився йому вслід, потім упав на землю й голосно заривав.

Коли він підвівся, було вже пополудні, але сонце припікало ще дужче. Навіть пташки замовкли в лісі. Жоден листочок не тріпотів на деревах. Лише Іскір одноманітно гомонів унизу.

Липо витер мокрі очі, сьорбнув води з джерельця, узяв свого ціпка й пішов назад путівцем, яким дістався сюди. На узліссі він зупинився і подивився вниз. З протилежного пагорба збігала курна дорога й слалася уздовж річки, наче полотно. Нею повільно їхав вершник і слівав.

Липо скотився урвищем униз і причаївся у чагарнику край дороги. Він упізнав Нено, якого збирався перестріти його батько. Умить забув він про всі суди на світі, й душа його закипіла жадобою помсти.

І коли Нено наблизився, він зненацька вискочив на шлях, схопив коня за вуздечку й загорлав, як божевільний:

— Злізай!

Нено алякався. Його гарне рожеве обличчя зблідло. Він заляк у сідлі, не впізнаючи Липо.

— Злізай! — повторив Липо, шаленіючи. Нено покірно зіскочив з коня. Він подумав, що напасник зажадає грошей, тому вийняв довгий шкіряний гаман і кинув йому. Гаман важко впав у порох, дзенькнув, і його ремінець вужем поповз по землі. Липо нагнувся, смикнув за ремінець, замахнувся гаманом і так сильно гепнув ним розгубленого Нено по голові, що той упав.

Тоді Липо замолотив його по голові важкими ударами свого дебелиого ціпка так швидко й сильно, наче добивав гадюку. Нено не ворухнувся. Його голова перетворилась на місиво. На шлях і на одяг Липо бризкали кров і мозок, але він, захмелений помстою, не звертав на це уваги і знай бив, бив...

Кінь, що відбіг подалі, тремтів од жаху, дивлячись на страшну сцену, й іржав.

Іскри, затиснутий у цій спекотній ущелині, тривожно бився в береги, шумів, лютував і поспішав на рівнину відпочити на просторі.

МОЛОДИЦЯ НЕНА

Одного осіннього ранку по селу пролунав одчайдушний жіночий вереск. Вулицею бігла, мов несамовита, Нена — дружина Кольо Загорче, боса, без хустки, з розпущеним волоссям. Обличчя й руки її були в крові, що текла з голови широкими струмками по блідому обличчю й капала за пазуху брудної сорочки. Нена бігла, репетуючи з усієї сили неподобним голосом, захлиналась від сліз і, звертаючись до кожного стрічного волала:

— Лю-ди-и добрі, убили мене. Мій чоловік мене вбив! Здоров'я моє відібрав, нехай йому господь душу відбере!

Люди злякано звертали набік, здивовано і з жалем поглядаючи на неї.

Нена пробігла повз церкву, перехрестилася, не зупиняючись, перебрела босими ногами річку біля млина і, плачучи, спинилася перед школою.

Було ще рано. Навколо — ані однісінької людини. Нена заридала, стоячи посеред забур'яненого подвір'я, повагалася трохи і штовхнула шкільні двері.

— Учителю, напиши мені прохання! Кольо, чоловік мій, мене вбив!

Школа була порожня, і зойк її пролунав ще страшніше в порожньому коридорі.

Нена вийшла знов на подвір'я і звернулася з безсилою скаргою до буйволиці, яка чухалася об риг будинку.

— Ох, леле, боже милосердний, що мені робити?!

Буйволиця простягла до Нени свою вогку морду, здивовано глянула на неї своїми великими очима і

продовжувала чухатись. Двоє дітлахів, що зарано прийшли до школи, одягнені в дрантя, з торбинками через плече, мовчки жували хліб, сидючи навпочіпки біля шкільної стіни. Побачивши скривавлену жінку, вони злякано схопилися.

Нена почала витирати скривавлене обличчя широким рукавом сорочки і заголосила ще дужче:

— Чоловік мій здоров'я моє відібрав, нехай господь душу його відбере!

Діти подивилися, постояли і хутко майнули поза школу.

Нена, хлипаючи, походила сюди-туди й рушила до будинку помічника старости.

Той щось робив у дровітні. Побачивши Нену в такому вигляді, він залишив роботу й зустрів її біля воріт.

— Чого це ти ганяєш по селу, мов недорізана? Іди геть, дітей мені перелякаєш!

— Ой леле, дядьку Симоне,— заголосила на все подвір'я Нена,— мій чоловік здоров'я моє відібрав, нехай господь душу його відбере!

— Цить мені! — вигукнув дядько Симон.— Тю, оце голосина! Не кричи так, це тобі не в лісі. Бив, то й бив, він тобі чоловік, його воля. Хоче — б'є, хоче — голубить, ти ж йому дружина — терпи! Не вперше тебе бив, адже не убив!

Тітка Симониха висунула була несміливо голову з хатніх дверей і дивилася з острахом. Дядько Симон кивнув їй, щоб забиралася собі, але вона вдала, ніби не зрозуміла, спостерігала далі.

— Іди до хати, кажу, не то — скуштуєш дрючка! — гукнув суворо чоловік, і вона миттю зникла, немов парою розвіялась.

Молодиця Нена перестала скиглити, але з грудей її продовжували вириватися глибокі зітхання.

— Як же тепер жити, дядьку Симоне? Покличте його, судить його. Щодня б'є та й б'є — ні за що ні про що. Хоч би залізна й та б не витримала! Згубить він мене.

На вулиці вже зібрався натовп цікавих — чоловіків, жінок і дітей.

— Гайда, гайда, молодице, — покрикував помічник, — іди собі, нічим я не можу тобі допомогти. Іди до писаря, той всі закони знає.

Нена знов дала волю сльозам і, опинившись перед громадською управою, заголосила з усієї сили.

— Що сталося, молодице? — спитав писар, з'явившись на дверях канцелярії. Він спав там і, допіру умившись, витирав мокре обличчя рушником.

— Чоловік мій Кольо мене вб'є, пане Панайот, прохання подати мушу, щоб його судили, — почала була Нена співучим голосом, розтягуючи кожне слово.

— Де твоє прохання? — спитав поважно пан Панайот, закинувши рушника на плече й застібаючи відкочені рукави.

— Ось моє прохання, — немов проспівала крізь сльози Нена і нахилила голову, показуючи розтріпане волосся, що злиплося від крові. Пан Панайот почепив окуляри і уважно оглянув рану.

— Еге, та він добре надбив тобі черепок! Чим він тебе ударив?

— Загвіздкою мене ударив, бодай би його грім ударив!

— Слухай-но, Панчо, — звернувся пан Панайот до громадського стражника, який саме надійшов звідкись, — надери десь трохи вовни та запаримо рану, а то в неї мозок витече.

— Нехай би йому очі витекли, — заголосила молодиця Нена, покійно тримаючи нахилену голову, поки писар і стражник «запарювали» рану.

— Ну, чого ж ти просиш, молодиче? Якщо хочеш розлучитися, подай прохання до владики — це його справа.

— Не хочу розлуки, — зарепетувала Нена, — не хочу, не хочу! Хочу, щоб йому добре всипали, щоб його судили, нехай більше мене не б'є!

— Якщо його судитимуть за побої, то посадять до тюрми.

— А-а-а! — закричала знов Нена. — Не хочу, щоб його посадили. Хто ж глядітиме дім? Не хочу!

— Тоді йди до попа, нехай вас помирить! Він вас вінчав, він вас і розсудить.

Нена не стала більше чекати. Заскигливши знов, пройшла вона крізь натовп жінок, які зібралися з цікавості, і, не оглядаючись, супроводжувана жартами й глузливими посмішками, попрямувала до попової хати.

Піп, простоволосий і без рясн, лив поміі двом годованим кабанам і, приговорюючи до них ласкаво, чухав у них поза ушима. Побачивши Нену, скривавлену й заплакану, він зупинив її суворим окриком:

— Куди розігналася, га? Ти б на себе поглянула, яка ти є!

— Ой леле, отче, — плачучи, розповіла свою коротку історію Нена. — До тебе прийшла із скаргою. Кольо мене забив. Ти нас вінчав, ти й розсуди.

Сльози її текли рясно, позначаючи борозни в засохлій на обличчі крові. Вона впала на землю і, зіщулившись, немов побитий собака, сховала лице поміж колін, схопилась за голову і заголосила, немов по вмерлому:

— Сирота я безталанна! Доленько моя лиха! Три роки минуло, як одружилися. Білого світу не бачила. Божечку, мій божечку! Чи я гидка-препогана, чи клята бездітниця яка, що так він мене зненавидів?

— Мовчи! Мовчи! Перестань скиглити. Чим я винен, що тебе чоловік побив? Доки не одружилися, все село перевернули догори дном з вашим коханням, а тепер прийшла тут скавучати? Забирайся геть! Іди до нього, перепросися!

Піп схопив Нену за руки, поставив її на ноги й виштовхав за ворота.

Нена знов опинилася на шляху, не знаючи, куди їй іти. Позад неї чулося пожадливе плямкання свиней.

Людські серця були зашкарублі, немилосердні. Ніхто не порадив, ніхто не потішив її. Вона чула самі докори та глум, і їй здалося, ніби впала вона в якийсь глибокий і темний колодязь, звідки їй ніколи не видертись. Ніхто не спитав, яка скорбота в неї на серці, що в неї болить. Вона вже перестала плакати. Вона вже не почувала навіть болю в побитій голові. В душі мала оголену рану, що ятріла болем. Від того болю її молоде виснажене тіло зіщулилось, і в ньому зібралися всі гіркоти, які душили її.

На шляху знов зібралася юрба цікавих, що дивилися на Нену здаля, охкали і обмінювалися жартівливими словами. Жалісливі жінки торсали її, говорили втішні слова, але Нена стояла, зіщулившись, немов заблудле цуценя, в яке кожний може жбурнути камінцем. Стояла непорушно, одна-однісінька в цілому світі, не зводячи очей, нікого не бачачи, й глухо стогнала.

З великого волоського горіха, що ріс перед поповим подвір'ям, згори на неї падали один по одному мертві брунатні листки, як замерзлі зітхання, і вкривали її голову й плечі, але вона навіть не ворухнулася, щоб їх струсити.

Здаля наближався чоловік Нени — Кольо з чималим дрючком у руках.

— Вона ще й досі тут, ця ослиця? — закричав він. — Покинула дітей, вони плачуть, а вона блукає по вулицях, немов божевільна.

Побачивши чоловіка, Нена знов почала скімлити й голосити:

— Кольо, Кольо, як же ми житимем, Кольо? Невже ти не маєш сорому від людей, чи не гріх тобі перед богом?

Кольо схопив її за косу й потяг.

— Гайда, забирайся додому, не будь людським по-сміховисььком.

Він штовхнув її вперед і погнав дрючком.

— Гей, Кольо,— озвалася одна стара жінка,— не бий молодицю — бога б'єш!

— А чого ж її не бити? Жона вона мені. Моя жона,— пробурмотів Кольо і попрямував за молодицею до хати.

СПАСОВА МОГИЛА

Дід Захарій плентається поволі і несе на спині маленького Монку. Хлопчик обхопив його за шию кощавими ручепятами і безсило висить на ньому. Струмочки поту котяться по засмаглому обличчю діда і збігають на витягнуту в напрузі шию. Мончині рученята стискають і мучать його, аж очі застилає кривава імла, але дід поволі йде вперед і обережно тримає свою ношу.

Сонце уже заходить. Кругом, на запашних луках, на зеленіючих полях, у кущах і темних лісах, що зникають у далині, таємниче, затамовуючи дух, чекає своєї пори ніч...

А людей, людей! Звідусіль, по всіх стежках невпинно, наздоганяючи одне одного, йдуть вони до того самого високого, крутого й гостроверхого горба — Спасової могили. Вгорі можна розгледіти старий гіллястий дуб і біля нього — білу капличку. Голою зеленою кручею повзуть, ніби мурашки, люди. Дід Захарій дивиться й чудується. Звідки взялися ці люди, що за диво? На возах, на конях, пішки, з близьких місць і здалека — звідусіль ідуть люди, поспішаючи туди! І кого тільки нема між ними! Світять голим тілом обідрані бідняки. Багатії святково прибрані. Всі несуть із собою якусь недугу й надію на зцілення. Одні, з перебитими хребтами, пересуваються плазом, як змії, інші шкутильгають на милицях, ще інші мають гидотні виразки на тілі. Сліпі, каліки...

— Діду, куди йдуть ці люди? — запитує хворий Монка.

— Всі туди йдуть, дитя моє!

— І всі хворі, діду?

— Та весь світ хворіє, синку. У кожного якась болячка. Нема на світі здорових людей! Глянеш — тіло залізне, а душа — гнила.

З вершини тихо лине бамкання дерев'яного калатала, розливаючись благословенням по всій зеленій околиці.

Дід Захарій стомлено сідає край дороги і переводить дух.

— Перехристися, чадо!

Монка відриває руку від дідової пшиї, й обидва довго хрестяться, сидячи у зеленому придорожньому бур'яні.

— Діду, я хочу походити!

— Ти ще слабенький, хлопчику мій, стомишся.

— Хочу походити, дідусю,— плаксиво домагається Монка.

Дід Захарій обережно ставить Монку на ноги і, взявши його за руку, іде далі. Монка, десятилітній хлопчик, хворий і кволий сирітка, сунеться, як тівь, поруч з дідом. На його блідому худому обличчі набрякли товсті сині жили, ноги заплітаються від слабості, руки висять, ніби батіжжя. Великі голубі очі, широко розплющені, озираються навколо і здивовано стежать то за пташками, що безшумно летять до своїх гнізд, то за сизими голубами, які зникають у вечірньому сльві в напрямку темного лісу на заході, то за золотавими мошками, що метушаться в повітрі, ніби різнобарвні водяні краплі.

Дід Захарій ішов дуже повільно, щоб не стомити хлопчика, але коли побачив, що сонце вже заходить і людей на шляху стає менше, він знову посадив його собі на спину і пішов швидше.

На вершині могили безцільно никали людські тіні.

— Люди вже шукають собі місця, ми спізналися, синку,— сказав дід.

— А чи рано зійде туди дідусь господь? — запитав Монка.

— Де там рано! Він чекає, поки поприходять усі, хто вирудився в дорогу. Адже є тут прочани з дальніх країв, є каліки й сліпі, є такі, що не знають дороги, хто-небудь може й заблудитися... Коли всі зберуться і всі заснуть, дідусь господь покличе ангелочка, той принесе йому патерицю, і він скаже йому: пішли! Вони мовчки спустяться згори, між зірками, і поволі зійдуть на землю. Дідусь господь пройде між людьми, що зібралися тут, тихенько, так, що ніхто не почує й ніхто не побачить, і всіх зцілить. Потім легесенько, як приїшов, підніметься і піде на небо. Як він колись піднявся на гору, в цей самий, завтрашній день — на Спаса.

— І хворі видужають, діду?

— Всі, всі! — відповів старий з глибокою певністю. — Може, зараз, може, — через рік, через п'ять, через десять років. Хто вірить — спасеться!

Монка слухав загадкові слова дідуся, перейняті палкою вірою, і хоч не розумів їх, на душі в нього ставало тепло і ясно. Він притулився блідою щокою до дідового плеча, втупив очі у високий дерев'яний хрест, що увінчував могилу, і задумався. Всі, всі видужають! Хто зараз, хто через п'ять, хто через десять років. Чому б дідусеві господу, який приносить людям здоров'я, не зцілити їх тепер же, зараз? Завтра всі повернулися б додому здоровими. «От дід Захарій як намучився, поки доніс мене сюди; а я, може, видужаю лише через десять років!» Ні, Монка хоче видужати цієї ж ночі, щоб завтра повернутися здоровим, бігати по луках, ганятися за метеликами, грати в м'яча з іншими дітьми. Як давно, як давно не грався він у м'яча! Як хочеться йому погратися!

— А чи будуть і такі, що зціляться через двадцять років, діду? — несподівано запитав Монка.

— Божа воля, дитя моє, може статися — і через двадцять, — глибокодумно відповів дід Захарій і зітхнув.

Знову задумався Монка. Через двадцять років! Його дитячий мозок ніяк не може цього збагнути, і в чисту, сповнену надії і радості, душу хлопчика тінню западає розчарування. Якби він знав це раніше, то попросив би дідуся повести його до лікаря. Правда, всі кажуть, що лікар править багато грошей, та як дуже попросить хтось, може, і менше взяв би.

— Адже лікарі вміють виліковувати одразу? — знову запитав Монка.

— Що може лікар зробити без волі божої! — відповів дід Захарій і з легким докором вів далі: — Бач, про що питаєш!

Монка нічого не відповів.

Дід Захарій мовчки, насилу йде звивистою стежкою, яка піднімається на могилу, і струмочки поту один за одним стікають по його обличчю.

Коли вони добрались до вершини, було вже темно. Зірки рясно всіяли небо. Їхнє тихе чарівне сяйво ніби притискало темряву до землі, і Монка, крім сонних тіней, що падали від околиць вершин, не міг уже розглядіти ні лісу, ні поля, ні свого села, ні дороги, якою вони з дідом прийшли. Дід збирав по тернових кущах сухе листя і хмиз на вогнище, а він горнувся до діда, боязко дивлячись у темряву, і незрозумілий страх наповнював його душу. Маленьке віконце каплиці нерухомо і страшно, як ясне око, дивилося в морок, а обриси гіллястого дуба, що ріс поблизу, здавалися величезним і потворним ведмедем із роззявленою пащею. У темряві безмовно й таємниче мигтіли людські тіні, ніби привиди, що виростали з-під землі і знову безслідно зникали. Тут і там палали вогнища, біля них чулися уривки розмов або протяжні, глибокі і хворобливі стогони, від яких у маленького Монки волосся

ставало дибом. Десь у п'яті безсилий голос просто-
гнав:

— Мамо, рідненька, підними мене! Помираю!

— Дідусю! — захлипав Монка, тиснучись до колін дідові, який саме роздмухував вогонь.

— Не бійся, дитя моє, не бійся! — заспокоював його Захарій. Повечерявши, старий гарненько закутав Монку своєю свитиною й ліг поруч з ним біля пригасаючого вогнища.

Монці не спалося. Він слухав уривчасті розмови людей, що лежали навколо вогнищ, темні й нерухомі, як мерці, слухав глибоке зітхання хворих, і в думках його виростала велика ікона з сільської церкви; на ній зображено друге пришестя — з пеклом, з дияволами, з грішниками, над якими у хмарах, як вихор, летить дідусь господь, величезний і розгніваний, з золотим вінком на голові.

— Діду, коли буде друге пришестя? — запитав Монка.

— Що? — озвався той спросоння.

— Друге пришестя?

— Спи вже, спи, дитино, — кризь сон відповів дід і знову захропив.

Монка висунув голову з-під свитки, повернувся на спину й задивився в небо. Там одна при одній мерехтять зірочки, ніжно й ласкаво, як дитячі оченята. Монка, всміхаючись, дивиться на них, і його маленьке серце сповнюється радістю, тихою й ніжною, як світло зірочок. Він не буде спати, він чекатиме, поки між цими чудовими зірочками з'явиться дідусь господь з маленькими ангелочками і почне спускатися на землю! В уяві Монка вже бачив всесильного зцілителя — дідуся господа.

Раптом Монці стало погано. Тіло його затремтіло, в голові запаморочилось, на очі впала якась чорна завіса, потім ще одна, третя, четверта. Він хоче покли-

кати дідуся, та чорні завіси одна по одній зникають, і йому робиться легко, хороше, ніби хтось тихо-тихо заколисусь його. Він розплющує очі і бачить, що небо й зорі піднялися високо-високо. З неба зривається зірочка і спускається до землі. Робиться світло-світло. Небо відчиняється, і дідусь господь, великий, дуже великий, спускається із золотим вінцем на голові, зовсім такий, як його зображено в церкві. За ним маленький ангел несе патерицю і гордовито дивиться на всі боки, ніби Ценко Попов, коли він кадить перед своїм батюшкою на літургії. Який лагідний і добрий дідусь господь! Тільки-но спустившись, він іде прямо до Монки, бере його за руку й каже: стань здоровий, ходім зі мною, я тебе поведу до твоєї матері! Монка ніколи не бачив її. Він вирушає з дідусем господом на небо, до зірок. Навколо такий простір, так гарно! Десь чути співи, що бринять, як мідні дзвіночки. Монка йде з дідусем господом, і йому легко, він радіє від того, що побачить свою матір. От вони піднімаються все вище й вище — земля лишається десь позаду...

— Мамо! — вперше вигукує він. — Мамо!

І це чудове слово звучить так солодко, так ніжно. Душа його тане, і він, здоровий і радісний, міцно тримається за руку дідуся господа...

Вранці, ще до схід сонця, дід Захарій прокинувся й озирнувся навколо. У світанкових тінях по всіх стежках, схилами й кам'яними кручами безтямно бігли вниз люди. Чоловіки, жінки, діти, сліпі, каліки; одні, спираючись на палиці, інші на возах, на конях — всі чимдуж бігли й зникали, мов привиди.

Дід Захарій згадав, що за звичаєм треба бігти звідси до сходу сонця, щоб лишити на місці хворобу. І почав розбуркувати Монку.

— Монко, дитя моє... вставай, синку!

Але той лежав на спині нерухомий і холодний, з обличчям, зверненим до неба, з тихо заплющеними очима. Легка, чудова дитяча усмішка завмерла на його вустах.

Він був уже там, угорі, в обіймах своєї матері.

БРАТІЯ

Отець Кирил лежить нерухомо на ліжку в темнім кутку своєї просторої келії і ледве дихає. В почорнілім іконостасі над його головою блимає лампадка, і немічне світло прослало по стінах невиразні тіні.

Біля вмираючого чергують браття Онуфрій та Ігнатій.

Вони сидять один проти одного за столом, край ліжка, неголосно читають псалтир перед запаленою восковою свічкою і раз у раз наливають по чарці ракії з великої чорної пляшки, яка стоїть перед ними.

В монастирі давно вже все заснуло. Лютий вітер виє надворі, стукає у віконце, вривається в жерстяні труби грубки, що топиться за дверима, химерно виспівуючи: «Упокій, господи!» Той таємничий приспів на мить заглушує сонливі старанні молитви отця Ігнатія, і він шепоче товстими губами:

— Господи, помилуй, господи, помилуй, гос...ми... гос...ми...луй.

Чернець дедалі підвищує голос, і він розливається по широкій кімнаті гострим кам'яним шепотом, який сповнює великі дощані шафи, вдаряє в чотири стіни, в підлогу, віконця і потрапляє в лампадку, вогник якої починає тремтіти й потріскувати.

Щупле тіло старого отця Онуфрія тоне в його широкій рясі. Непорушно і важко сидить він край столу, мов лантух. Голова його схилилася над псалтирем, але уста не ворухаться, і повіки очей стулені.

Вітер чимдуж б'є у вікна і сумно виводить у грубі якимись дитячими голосами, що лунають немов з того світу: «Упокій, господи!»

Отець Онуфрій, стрепенувшись, підводить голову, дивиться на отця Ігнатія й питає:

— Що ти сказав?

— Ти що, спиш? — глянув на нього спідлоба Ігнатій.

— Мені здалося, що ти мене кликав,— тре сонні очі Онуфрій.

— Кличуть тебе оті, рогаті,— огризнувся отець Ігнатій і почав читати.

— Читай тихіше,— зауважує отець Онуфрій, показавши очима на хворого.

Ігнатій кинув на нього суворий погляд і продовжував своє бурмотіння.

— Слухай, Ігнатію, у людини душа з тілом прощається, а ти туркочеш у нього над головою, як водяний млин,— повторив своє зауваження Онуфрій.

— Коли прощається, то — нехай прощається, для її ж добра читаю. Ти думаєш, вона в нього дуже чиста, га? Така ж, як у тебе. Давай-но помолимося за неї,— грубо промовив отець Ігнатій.

— Ех,— зітхнув Онуфрій,— великий скнара він був... Думав, що й смерті йому нема, а от — прийшов час...

Обличчя отця Онуфрія зробилося сумним і замисленим.

Отець Ігнатій перестав читати. Запала тривала мовчанка.

— Води-и, водиці! — простогнав хворий, немов з могили, і кістлява рука його звислася з ліжка, як певна.

Обидва ченці підвелися й перезирнулися, ніби питаючи один одного, що робити. Ззаду них підвелися дві тіні і застигли непорушно, немов чекаючи наказів. Лампадка замигтіла дужче й раптом знов засвітилася ясно. Таємниче зарипіла шафа. Вітер застукав у віконце, в трубах грукати знов заспівали далекі блукаючі

дитячі голоси. В келії стало страшно! Ніби в неї пролізли невидимі злодії і нишпорили скрізь.

Отець Ігнатій приклав до уст пальця й таємниче вимовив:

— Смерть прийшла!

— Водички! — простогнав знов хворий і повернувся до братії. На його обличчі, блідому і виснаженому, можна було прочитати досаду і зусилля знову щось сказати. Біла, як сніг, борода трусилася, губи ворухилися.

Отець Ігнатій подав йому склянку з водою. Хворий захрипів, повернувся обличчям до стіни й не став пити.

— Не звук він до води, бідолаха! — беззвучно засміявся отець Онуфрій.

Обидва нахилилися над ковдрою і довго прислухалися.

— Дихає,— сказав отець Ігнатій.

— Його свічка вже догоряє,— сказав отець Онуфрій і, додавши: — У цієї людини водилися грошенята,— подивився значуще на отця Ігнатія.

— Водилися,— підтвердив замислено Ігнатій.

Онуфрій нахилився до його вуха й тихо промовив:

— Чи не можна б його обшукати?

— Нехай як умре,— відповів отець Ігнатій і приклав пальця до уст.

Сіли знов обидва на місця. Отець Ігнатій почав читати, отець Онуфрій підпер голову руками й замислився.

У келії знов почувся таємничий шепіт читця. Тіні знов бурхливо забігали по стіні. Вітер знов заспівав у трубі.

— Довга ніч, брате! — зітхнув отець Онуфрій.— Як іще мине вона!

— Заморився! — поглянув на нього отець Ігнатій, закриваючи псалтиря і беручи карти, що лежали на столі.

— Ударимо абощо?

— Ну! — сплеснув руками Онуфрій.— Чого ж ти досі мовчав?

І обличчя в нього засяяло.

Отець Ігнатій налив склянки і кинув карти.

— Здавай!

Онуфрій засукав широкі рукава своєї рясн і взяв карти.

В глибокій монастирській тиші келії чути було бурмотіння розпалених грою ченців і удари карт, що ляпали об стіл, немов рідкі великі краплини дощу перед бурею.

Вітер чимдалі завзятіше стукав у віконце. Невидимі блукаючі сирітські голоси знов заспівали в грубі своє «упокій, господи», і звуки лунали, тихішали і завмирили.

— Води, водички! — простогнав пересохлим горлом вмираючий, але браття, сп'янілі від ракії і захоплені грою, не чули його.

— Води! — повторив отець Кирил, і в голосі його почувся жах надлюдського зусилля, переборюваного смертю.

Його біла голова підвелася над подушкою і впала, немов відрубана.

— Скінчилось! — сказали браття, покинули карти і підвелися одночасно, немов автомати.

Наблизившись до ліжка, вони щось сказали один одному пошепки і почали порпатися під подушкою і під сінником, на якому лежав мрець. Витягли коштовний янтарний портсигар.

— Ах! — зітхнув отець Онуфрій, розглядаючи його.— Ігнатій, віддай його мені!

— Ні, це я знайшов його.

— Та ти ж не куриш, як я!

— То нічого...

І Ігнатій поклав порсигар до кишені свого підрясника.

— Стій, гаманець!

Вони присунулися до свічки на столі і хапливо почали порпатися в шкіряному гамані, здобутому під подушкою.

— Один, два, три... двадцять наполеонів.

— Отже, по десятиці...

— Шукатимеш іще?

— Годі!

Обидва знов сіли за стіл.

— Яка довга ніч! — позіхнув Ігнатій і перехре-
стився.

— Кидай карти!

— Хіба моя черга?

— Твоя...

І гра почалася знову.

А ніч все тягнулась, темна, мовчазна й тасмнича. Спливала непомітно, тихо і легко. Хуртовина надворі потроху стихала. У вікна келії заглянув похмурий ранок і застав обох братчиків у розпалі гри.

Лампадка над головою вмерлого згасла.

САМІТНА

Важкий мокрий сніг падає і засипає село Санино, поля, ліси, увесь світ. Швидко й невпинно падають великі пластівці, запорошують очі і покривають усе товстою пеленою. Шалений вітер час від часу налітає з поля, підганяє великі сніжинки, піднімає клубок білих вихорів і безслідно зникає. Стара сільська школа, похилившись під тягарем своєї приреченості, ледве димить розбитим комином. Всередині, мов бджоли, гудуть учні, і цей живий невгамовний галас пливе надвір веселими хвилями. Вітер налітає, підхоплює їх, зариває в снігові замети, втягує в вихори, душить і відлітає геть. Але вони знову оживають і весело, грайливо сміються: а-а, а-а, а-а!..

Вчителька сидить біля столу в своїй кімнаті, дивиться крізь мутні шибки маленького віконечка на сніг і думає. На худорлявому хворобливому обличчі лежить туга. Гамір учнів, що виривається з класу, б'є по слабких нервах і дратує її. Вітер гуде в димарі, завихрює болісні думки. Біля жарко натопленої печі сидить і дрімає, спершись на стіну, старий сторож дід Кола. В його руці чадить люлька, з-під брудної вишитої на грудях сорочки, як завжди, видно великий живіт. Хворі груди хриплять на різні голоси, мов розбита шарманка, і вторують вітрові в димарі. Зі стін сумно й сонно дивляться дві запорошені карти. За шафою шарудять, ганяючись одна за одною, миші.

— Чи не п'ятниця сьогодні? — питає, не повертаючись, учителька.

Дід Кола здригається і розплющує сонні очі.

- Що кажеш, учителько?
- Сьогодні п'ятниця?
- П'ятниця. По пошту? Ще рано. Листоноша приходить о третій — о пів на четверту, а в таку погоду... Сторож знову задрімав.

Учителька поринає в свої безрадісні думки. Вона молода, гарна дівчина, сирота, зросла в далеких родичів. Це перший рік її вчителювання, але він їй здається нестерпно важким. Вона почуває, що не зможе більше витримати тут; їй хочеться втекти. Вона не знає, що робитиме потім, але в ній живе якась далека надія. Коли вона закінчила навчання, її покохав один підпоручик, красивий, веселий, вона віддала йому всю свою душу. Він сам її привіз і влаштував у цьому селі, як свою далеку родичку, і перші два-три тижні вони обмінювалися палкими листами, повними любові й ніжності. Але потім він більше не писав, не відповідав ні на один її лист. Це страшенно мучило Маринку, проте вона не хотіла вірити, що він покинув її. Якщо й покинув, то все одно повинен написати, він такий благородний, нічого від неї не буде таїти. Може, пропадають його листи? Сільська пошта така невпорядкована і ненадійна! І кожної п'ятниці й вівторка, коли приходив листоноша, Маринка була, як уві сні, задумувалась, ставала неуважна, не могла вчити дітей. Часто дід Кола бачив її заплаканою.

Сьогодні вона прокинулася сповнена надії одержати листа: вві сні чула постріли з рушниць.

— Діду Кола, що значить, коли вві сні чуєш постріли? — запитала вона діда Кола.

— Листа одержиш, — відповів він, бо знав, що вчителька давно чекає якогось листа.

— І сонник те саме каже...

— Це я знаю змалечку, — підтвердив дід Кола. — Коли наш Іван був у солдатах, мати часто казала дітворі: «Діти, сьогодні одержимо від вашого брата

листа — мені приснилася гвинтівка». І коли не з цією поштою, то з наступною лист приходив...

Маринка не вірила снам, але на душі їй ставало тепло. Вона в уяві читала й цілувала той лист, який зараз через засніжені ліси несе листоноша. Її Стефан просить вибачення, пише, що був хворий, не хотів писати, щоб її не тривожити. Маринка подумки складає відповідь. Вона йому все прощає, вона, хто не має нікого в світі, нікого, кому можна було б поскаржитися, з ким можна було б поділитися думками, розділити радість і горе. У неї тільки він один — добрий, красивий, бадьорий, веселий.

Вона цілує його, радіє йому, кожний день чекає, що він приїде, і вони побачаться.

А сніг все падає, прилипає до шибок. Вітер завиває в комині, шарманка діда Кола знову йому підспівує.

Діти, залишені самі в класі, здійсмають страшенний галас. Той співає, той плаче, інші вибігають з сіней у двір на сніг, кричать щосили писклявими голосами. Але Маринка не чує галасу. Вона далеко від цього світу.

Несподівано хрипко обізвалася труба листоноші. Вчителька нетерпляче схопилася.

— Діду Кола, біжи в управу. Листоноша прийшов. Принеси мені листи. Та не барися, прошу тебе. Швидше вертайся.

Дід Кола встає, поволі йде і щось бубонить про непогоду.

Маринка нетерпляче ходить по кімнаті, дивиться у вікно.

Незабаром дід Кола вертається — увесь білий від снігу.

— Нема, вчителько.

Вчителька зблідла, прикусила губу, у відчаї сідає до столу, закриває обличчя руками і довго так сидить.

Дід Кола хитає головою і співчутливо дивиться на неї.

— Не плач, панночко! Може, одержиш на пошті.

Наплакавшись, учителька взяла ручку й почала писати:

«Милий Стефане, це вже п'ятнадцятий лист пише тобі твоя вже забута Маринка. Що сталося? Чого ти мовчиш? Хоча б одне слово. Мені й цього досить, бо мені ніхто не пише, нема в мене нікого. Тут, серед снігу, лісів, далеко від міста, між чужими й дивними людьми, я чекаю твого слова, кохання твоє порятує мене, допоможе мені. Чи живий ти, Стефане, чи, може, зник, як чудовий сон дитячих років?»

З очей її капають великі гіркі сльози. Вона почуває, що в неї нема сили написати про свою тугу, кладе ручку і довго плаче, закривши обличчя фартухом. Крізь схлипування вона чує, як у кімнату входять староста й писар і хрипкими сердитими голосами грубо питають:

— Є тут учителька, чи нема? Діти скалічать одне одного на вулиці! Нема начальства, щоб утихомирить... Ніякої розпорядливості, ніякого педагогічного виховання! Просто біда!

СТАРИЙ ВІЛ

Щоразу, коли я згадую своє дитинство, тепле домашнє вогнище, рідне сільце, що притулилося на високому пагорку, на осонні, маленьку річечку, біля якої ми гралися, в моїй пам'яті спливає велика кощава туша Белчо — нашого старого вола.

Багато років покірно, у великому мовчанні волячої душі, тягнув він рало, знеслилися і постарів. Батько мій викохав його з маленького телятка, знав усе його життя, що пройшло в праці й покірливості долі. Він любив цього старого трудівника, свого товариша, нічого не міг закинути йому, від усього серця жалів, і хоч віл не міг уже працювати, не хотів його ні продавати, ні мучити більше роботою, а залишив жити на старості вільно і спокійно.

Бідний Белчо! Який мученицький вигляд він мав і яку лагідну душу! То була найбільша тварина в селі — біла, наче снігова кучугура, з великими темноперлистими рогами, вигнутими над лобом, як ліра.

Белчо звичайно лежав у дворі, під навісом, оточений турботами дітлахів. Ми його чесали, пестили, носили йому корм й уквітчували роги великими букетами. Він тоді нагадував старого гостя з весільного поїзда, мав кумедний вигляд, але на нас не ображався. Цей старий добряк дружелюбно дивився на нас своїми великими чорними очима, спокійними, лагідними, розумними і сумними, немовби хотів щось сказати. Ми дивлялися в них і ласкаво питали:

— Що, Белчо? Га? Скажи, чого ти хочеш?

Белчо хитав головою, глибоко зітхав і починав повільно ремигати своїм беззубим ротом.

Ми давали йому багато корму. Він вічно їв, вічно ремигав і все ж таки був страшенно худий. Боки у нього глибоко позападали, ребра можна було перелічити, кістки, лопатки, хребці на спині стирчали, мов зубчасті скелі Старої Планини.

Щоранку Белчо вставав, обтрушувався від соломи, облизував належані місця, виходив з-під навісу і простував до річки на водоїй. Ішов повільно, спокійно, байдуже, голову тримав гордо, наче усвідомлював, яку велику справу він робив ціле життя. Своїми запалими боками, гарними рогами, на яких висіли наші букети, вичищений до блиску, всією своєю хазяйською поштаттю він викликав повагу, і всі зупинялись подивитися на нього.

Белчо підходив до річки, пив воду і так само спокійно, не роздивляючись по боках, повертався на своє місце під навіс. Надвечір він знову виходив сам, ніхто не кликав і не підганяв його. Та й повертався сам. Він ніколи не помилявся, і по цих невеликих прогулянках люди завжди звіряли час, як по годиннику.

Влітку ми інколи відправляли його на пасовисько разом з сільською чередою. Але худоба ходила далеко в ліс, видиралася на горби і скелі, а йому це було не під силу. Увечері він відставав од неї і повертався пізно. Одного разу він пропав, і батько цілу ніч шукав його в лісі. Виявилося, що він одбився від гурту і, знесилений, лежав на дорозі.

Тоді батько вирішив пускати Белчо не з дорослою худобою, а з телятами. Вони далеко не ходили, не забиралися у глибокий ліс, і не треба було боятися, що він загубиться.

В перший день Белчо не схотів іти з цією пустотливою малечею і повернувся ображений, ще не виїшовши з села. Пастушок даремно намагався вигнати його. Белчо так сердито ревнув і так погрозово наставив на нього роги, що той злякався і дав йому

спокій. Другого дня ми знову погнали його. Він пішов. Але опівдні повернувся сердитий і невдоволений, уражений в своєму самолюбстві. Телята, ці пустотливі дітлахи, позадиравши хвости і шалено вистрибуючи, ображали його своїми витівками.

Через кілька днів Белчова впертість була подолана. Він підкорився долі з покірливістю мудреця. Люди навмисно виходили з хат подивитись, як він виступає. Коли телята, яких підганяв пастушок, збиралися і рупали серед хмари куряви, Белчо йшов поряд з ними, але збоку, як учитель біля дітей. Час від часу він сопів на якесь пустотливе теля, показуючи йому свої гострі роги.

Рано-вранці, ледь почувши голос пастушка, Белчо виходив з воріт і ставав на майдані, втупивши погляд у зелене поле, де перші сонячні промені вже висушували краплини роси, і, сумно зітхаючи, мов людина довго дивився на ниви, які колись орав, на левади, де колись молодим і дужим працював і пасся.

Що ж відбувалося в цій покірливій мовчазній душі?

І раптом Белчо захворів. Він не вийшов з-під навісу, не пішов на майдан подивитися на поле, а залишився у повітці. Череву йому роздуло, шерсть настовбурчилася, він тремтів, як у лихоманці, очі дивилися болісно, і в них читалося страждання. Ми накрили його попоною, принесли корму, але він і не торкнувся. Дали йому води, він умочив у неї ніздрі, одвернув голову, як від чогось огидливого, і тяжко застогнав. Ми спішно викликали коваля, який умів лікувати. Він уважно оглянув вола, посмикав його за хвіст, потягнув за вуха, вивертав повіки, потім через трубку вдув йому в ніс якогось їдкого чорного порошку і пішов.

Кілька днів Белчо страждав, лежав слабкий, не дивився ні на їжу, ні на воду, яку ми йому приносили. Він страшенно схуд, став рівний, як дошка. І коли вже

почав їсти й підводитись, то ледве тримався на ногах.

Одного гарного весняного дня, на свято, люди поверталися з церкви веселі, нарядні. В нашому садку зацвіли старі сливи. Вони нахилилися одна до одної, усміхнені, наче бабусі, що вирядилися на весілля. Вночі пройшов дощик. Повітря було свіже, небо чисте й прозоре. Над пагорбами піднялося сонце — яскраве, прекрасне, святкове, неначе вийшло з церкви разом з людьми.

Белчо мав бадьоріший вигляд. Зраділі, що він одужав, ми прив'язали йому на роги великі свіжі жмутки молодої кропиви, первоцвіту й сливового цвіту, почистили його, розчесали. Він лагідно дивився на нас, мружачись від задоволення.

Раптом він звівся на ноги і поволі відійшов од нас. Потім, силкуючись твердо триматися на ногах, вийшов за ворота, такий же величний і гарний, як і раніше, тільки дуже охлялий. Ми хотіли зупинити його, але мама сказала, щоб не заважали йому погуляти. Ми пішли слідом за ним.

Белчо попрямував дорогою до річки. Люди, які не бачили його якийсь час, зупинялися і казали:

— Бідний Белчо!

Він зупинився біля містка, напився води, довго стояв і, хоч раніше цього не бувало, не повернув назад, до дому, а перейшов через річку і попрямував до ближньої нашої ниви, де колихалося жито, яке щойно почало викидати стрілки. В його хвилях перекликалися перепели, а вгорі танцювали метелики. Белчо зупинився біля ниви, подивився на неї, як на щось знайоме, близьке, і відщипну́в на межі кілька травинок. Потім зробив один-два кроки, та раптом захитався увесь і впав на землю з глибоким, болісним віддихом. Ми перелякалися і кинулися бігти, щоб розказати вдома.

Коли ми повернулися вже з батьком, Белчо лежав мертвий на краю ниви, витягнувши шию до зарослої квітами межі, з очима широко розплющеними і спрямованими до синього неба, мовчазними, сумними і прекрасними, але вже невидючими.

Так помер цей старий трудівник, цей наш мовчазний приятель.

Біля ниви, яку він колись орав і до якої прийшов покласти свою втомлену голову, ми й поховали старого вола у глибокій могилі, як ховають людину. Над могилою, огороженою білим камінням, весною росте розкішна трава.

Місцевість, де знаходиться цей самотній спочинок, люди назвали Белчовою могилою.

І донині щоразу, відвідуючи рідне село, я не забуваю вклонитися двом дорогим могилам — материній і Белчовій.

ГЕРАКИ

I

Найзаможнішою людиною в селі був дід Йордан Герак. Спритний і роботящий, він працював усе своє життя, і йому пощастило подвоїти й потроїти снадцину, яка лишилася від батька. Маючи практичний розум і хист у торгівлі, він зумів і грошей нажити, і прославитися серед односельчан першим хазяїном. Серце в нього було лагідне й добре. Трошки скупенький, він не був, проте, суворий при розрахунках, допомагав людям і піклувався про сільські справи. За це всі любили його та поважали.

Великий білий будинок, у якому мешкало його чимале сімейство, стояв у селі на самому видному місці, вирізнявся здалеку, і здалеку було видно, що він багатирський. Посеред широкого двору, в якому міг розміститися цілий квартал і який, мов фортеця, був оточений білим муром, стриміла високо і рівно, як стріла, самотня розлога сосна — єдина в околії. Її привезли маленькою сосонкою із святих рильських лісів і посадили тут за незапам'ятних часів прадіди Герака. Вона була їхнім сімейним прапором, яким вони пишалися. В її священному затінку виросло кілька поколінь. У ньому доживало останні свої дні чимало старих з їхнього роду.

Дід Йордан мав трьох синів, що народилися один за одним. Найстарший був Божан, за ним ішов Петро, а найменший — Павло. Усі троє були вже одружені, мали дітей, і всі вони жили в одному будинку з старими, — будинок великий, гарний, у ньому вистачило б місця ще на стільки ж душ.

Сини й невістки Герака під його верховним наглядом вели господарство і виконували польові роботи разом з двома молодими наймитами і старим Матесом Маргалаком — одинаком, якого взяв до себе з доброго серця дід Йордан. А сам дід Йордан держав корчму — стару, низьку й довгу будівлю біля дороги, яка мовби правила за наріжний камінь високого муру, що оточував двір.

Дід Йордан тримав своїх синів подалі від корчмарського діла, прибутки від якого знав тільки він сам. Сини вже звиклися з цим, і, коли часом траплялося їм замінити батька або виконувати там якусь іншу роботу, вони почували себе не хазяїнами, а слугами. Зате вони царювали в полі, на нивах і сіножатах, особливо найстарший — Божан. Польові роботи були його стихією. Всі його помисли й думки були там. Обличчя його мало колір перегорілого пшеничного зерна, а душа дивилась на небо, хмари і сонце з надією й тривогою за родючість землі.

Коли надходили жнива, в Гераковому будинку забували про втому. Зранку, ще на світ не благословлялося, на подвір'ї чувся бадьорий голос старого Герака, який обходив обори і хліви, де спали наймити і голосно гукав:

— Вставайте, хлопці! Гайда на роботу!

Перед ним радісно вимахував хвостом великий рудий пес, пустотливо стрибаючи йому на коліна. Стадо білих гусей, що лежало на подвір'ї, розбігалося із зляканим сичанням. Зі стріхи сарая здіймалась хмарка голубів і відлітала на стерню. Маленькі горобчики билися на гіллі сосни. Робітники — жінки, чоловіки, діти, повештавшись по подвір'ю, купками виходили в поле. Дід Йордан проводжав їх до воріт і, глянувши на схід — ясний, поблідлий удосвіта, — захоплено промовляв:

— Ох і погода ж буде! Знову вмисться людським потом мати земля!

Потім він на деякий час відчиняв корчму, сам поливав і підмітав підлогу, варив собі каву і сідав пити її перед дверима, на свіжому повітрі. По дорозі йшли селяни й селянки і шанобливо з ним віталися. Він привітно всім відповідав і бажав легкої роботи та багатого врожаю. В обід старий сідав на свою конячку і їхав, як казали селяни, погасати полем,— провідати робітників.

Єдиним і головним помічником Герака в корчмі була його дружина — баба Марга, міцно збита ставна жінка, що добре збереглася, дужа й моторна, з веселим серцем і комерційною вдачею. Дід Йордан був головою, баба Марга — душею корчми. Вона турбувалася про все і вела господарство. Вона чистила і мила посуд, прибирала кімнати, призначені для ночівлі проїжджих, підтримувала вогонь у печі, провітрювала льох, парила окропом діжки і прислужувала селянам.

Всі сорок років — відтоді, як вийшла заміж і до старості — вона снувала в корчмі поміж чоловіками, усміхнена, життєрадісна,— то з прядкою і веретенем, то з малою дитиною на руках; ніхто ніколи не сказав про неї жодного лихого слова. Вона не допускала в корчмі сварок і брудних балачок і виганяла геть п'яниць. Усі її поважали, і в її присутності селяни утримувались від своїх улюблених крутих слівцець.

Герак цінував її здібності, довіряв їй, у всьому покладався на її розум і дбайливість і пишався нею. Обоє вони жили в любові та довір'ї, допомагали одне одному і прагнули лишити своїм дітям у спадщину добре ім'я й достатки.

Баба Марга була повною хазяйкою і в домі. Вона любила своїх невісток і онуків, але тримала всіх суворо і вимагала, щоб те, що скаже, було зроблене. Коли вона картала своїх синів або докоряла їм за

щось, ті, хоч і дорослі, стояли перед нею, похнюпивши голови, і не перечили. Цілий день бігала вона з корчми в будинок, обходила двір, оглядаючи, чи все гаразд, годувала курей, свиней і гусей і, коли скликала їх до себе, голос її чути було на цілу околицю. Розмовляла вона голосно, а сміялася дзвінком, як у дівчини, сміхом.

Та навесні баба Марга несподівано померла. Разом з нею з дому Гераків зник добрий і суворий дух, який тримав усе в порядку. Волосся діда Йордана скоро взялося сріблом, дужа хазяйська рука його ослабла, випустивши віжки, і сімейна колісниця, що котилася так рівно і спокійно, зійшла з уторованої дороги і з гуркотом застрибала по камінню.

В дім не знати звідки заповзли, як змії, сварки, роздратування, непорозуміння; вони отруїли лагідний домашній спокій, що стільки років зігрівався м'яким теплом спільного вогнища.

Ніхто не знав, як це сталося, з чого народилася заздрість поміж невістками, недовір'я між братами, але вони викликали взаємні підозри. Дід Йордан спробував було пристрахати дітей суворим словом, та воно втратило свою колишню силу. Він знав, що добро і зло вилуплюються в людині, як курчата з яйця, але не розумів, чому неодмінно зло мало вилупитися в душах його дітей? Чому? Він довго роздумував над цим, а від тих думок волосся у нього швидко сивіло і сон ставав неспокійний.

Майже щодня він чув гострі суперечки невісток, їхні сварки, пересипані грубими й непристойними словами. Приводи до цих сварок завжди були незначні, дріб'язкові. Якось один з хлопців Петрихи оббризкав грязюкою дитину Божанихи, а та підбігла і вдарила його. Ображена Петриха почала втихомирювати розплакапу дитину:

— Іди, любий, іди-но сюди, бо ця змія ще з'їсть тебе...

— Бодай ти сама змії плодила! — відгукнулась Божаниха.

Петриха мала добру душу і лагідну вдачу; але вона була самолюбива і, скипівши, насилу стримувала себе.

— Щоб тобі змії очі висмоктали,— відказала вона.

Божаниха несла миску з висівками. Вона схопила повну жменю висівок і з злістю сипонула їх в обличчя Петрисі. Обидві жінки вчепилися одна одній у коси, і на підвір'ї розляглись нелюдські зойки і прокляття. Дід Йордан швидко вибіг з корчми. Коли він побачив, що його невістки, розпатлані та заюшені, кидаються одна на одну, мов розлючені курки, в ньому заговорила чорбаджійська гордість. Він підійшов до них, підніс свою важку руку і з усієї сили дав обом по ляпасу.

— Коли не мене, то хоч би дітей посоромились! — промовив він.

Петриха, зніяковівши, зникла в льоху, а Божаниха стала перед ним, як квочка, в якої вкрали курчат, і з викликом сказала:

— Стара дохлятина! Ти в чужі справи не лізь!

І, схопивши миску з залишками висівок, вона пішла, наче та вовчиця, що вирвала шматок живого м'яса.

Після цієї події зовиці не обмовились жодним словом протягом цілого місяця. Похмуρο тинялись вони по дому й шипіли, як змії, зганяючи злість на дітях, а частіше — на сумирній, ніжній, лагідній і мрійній Елці, дружині Павла, наймолодшого сина діда Йордана. Тепер на неї лягла вся робота по дому. І вона працювала спритно, мовчазно, покійно. Ні про кого не думала чогось лихого. Вона прагнула відновити давній мир і згоду, їй хотілося, щоб обидві зовиці помирилися. А ті злостилися, чіплялись до неї через дрібниці,

кричали на її дитину — маленького Захаринчо — і завжди були незадоволені нею.

Дід Йордан ходив стурбований, замислений. Йому вже не сиділося в корчмі. Він спробував продовжувати торгівлю разом з синами, та діло не пішло. Божан, якому вже перейшло за тридцять п'ять, занадто любив гроші, трусився над ними, був хитрий і скупий. Він приховував частину виручки, приписував у розрахункових книгах і складав нечесні угоди з простими селянами. Петро, середній син діда Йордана, був зовсім іншою людиною. Лінкуватий, він мав щире, безтурботне серце, цілі дні пропадав на полюванні, напивався і позичав у борг — кому треба й кому не треба. На його маленькому обличчі завжди грала чиста безтурботна усмішка, яка робила його безмірно привабливим. Він був наївний, довірливий і міг душу віддати тому, хто вмів добре підлеститись до нього.

Дід Йордан, бачачи, що далі так тривати не може, закрив корчму. Це було нелегко. Корчму він держав майже сорок років, на ній нажив грошей, в ній відчував себе хазяїном, силою, в ній тішився шанобливим острахом, з яким ставились до нього селяни.

«Якби був удома Павло,— міркував старий Герак,— цього б не сталося. А втім, хто його знає...»

II

Павло був найменший син діда Йордана. Це була спритна, кмітлива та обачлива людина. Колись батько покладав на нього великі надії. Він посилав його вчитись до третього класу і завжди, коли згадували про нього на людях, не проминав нагоди сказати:

— Що там не кажіть, а Павло має освіту!

Щоб він не розбестився, батько оженив його, коли йому не було ще й вісімнадцяти років, на найкращій дівчині в селі. На Елці. Вона була з небагатої родини,

але Павло любив її палко. Струнка й граціозна, з маленьким смуглявим личком, з великими сумними очима, що дивилися лагідно й тепло, вона була весела й жвава, і коли співала на ниві, голос її дзвенів на все поле, аж люди кидали жати, щоб послухати її.

Незабаром після весілля Павло пішов у солдати. В казармі його полюбили, бо він був веселий і гарний і, головне, мав багато грошей і частував усіх підряд. Там він розбестився і почав пити. Служба припала йому до вподоби, він не захотів звільнитися і лишився надстроково.

Цей його вчинок засмутив батька і розсердив братів. Невістки почали скоса поглядати на його дружину, що жила з ними і працювала покірливо й мовчазно. Але тоді була ще жива баба Марга. Вона як свою дитину любила Елку, жаліла її та боронила. По смерті свекрухи наймолодша невістка лишилася беззахисною.

Перші роки Павло частенько приїжджав у відпустку. Весь час він випивав з селянами, наймав циган-музикантів, бився об заклад на великі гроші, співав якихось російських пісень і на хороводах у всіх на очах щипав свою жінку за щоки так, що вона не знала, куди подітися від сорому. Її чорні погаслі очі дивилися завжди в землю, і в погляді можна було прочитати тужливу задуму, глибоку і потайну. Тепер вона ніколи голосно не сміялася, як інші жінки в селі, а лише боязко і стримано посміхалася своїми маленькими устами. Тоді блискали її зуби, густі та білі, і вона ставала ще кращою.

Минув рік, другий, і Павло почав приїжджати рідше, лише на великі свята, та й то на два-три дні.

— Не пускають на довше,— поважно говорив він.— Служба!

Батькові він часто писав розпачливі листи, благаючи грошей, скаржився на своє становище і говорив, що коли йому не вишлють їх, він себе убіє.

Старий, не гаючись, задовольняв його прохання, але не міг заспокоїтися. Брати й невістки дивилися вже на Павла з неприхованою заздрістю й ненавистю. Весь час вони згадували про батькові борги, які за останні роки побільшали, обурювалися, що весь тягар ліг на їхні плечі, і докоряли, що годують його дружину й дитину, а він собі й гадки не має.

Старий завжди зустрічав Павла з батьківською радістю і ніжністю, забував домашні незгоди, прощав йому все і не відходив від нього. Це ще більше обурювало його синів, але він вдавав, що нічого не помічає. Лише вранці, зайшовши за давньою звичкою в закриту корчму, обплетену павутинням, глуху, порожню й темну, сховану від усіх, він довго ходив, похнюпивши голову, роздумував і зітхав. Павло розумів своїх братів, догадувався про батькові страждання і почував себе чужим у домі, де народився й виріс, мучився цим і намагався скоріше втекти звідси. Життя братів, батька, селян і всіх тут здавалося йому порожнім і дурним. Він збайдужів до Елки. Тепер вона здавалася йому негарною, непривабливою, він сам собі дивувався, як міг одружитися з нею, і сльози, що вона мовчки проливала ночами біля нього, викликали в нього лише досаду й огиду.

Якось узимку він узяв Елку з собою до міста, та незабаром відправив її знову на село. Зовиці від заздрості охрестили її «городянкою» і в сварці завжди їй докоряли:

— Що ж, ми прості, ми в місті не жили!

Потім Павло зовсім перестав приїжджати. До того ж він перейшов у інший полк, в далеке придунайське місто, і ніхто не бачив його й не чув про нього. Лише зрідка в село доходили темні чутки про те, що він спився і вдався в розпусту. Невідомо, звідки йшли ті чутки, але вони довго і вперто ширились, зростали, й люди вірили їм. На свята, коли Елка йшла до церк-

ви, всі співчутливо дивилися на неї й говорили їй услід:

— Нещасна жінка, яка їй припала гірка доля! Як тільки вона витримує, як терпить!

Елка вдавала, що не чує, йшла зі своїм Захаринчо, не оглядаючись. Але ці співчуття, як терни, ранили їй душу і довго мучили її.

Часто зовиці зловтішно накидалися на неї і з ненавистю говорили:

— Ми не служниці для твого чоловіка, щоб глядіти йому дружину. Нехай візьме тебе туди, та й робить, що хочете. Він там ходить собі козиром, а завтра ще приплентається по свою частку — та тільки дзуськи одержить! Він і пальцем не доторкнувся до нашої землі. Ми надриваємось на ній, так краще розділим її вчасно, і хай кожен своє знає.

Дід Йордан, в присутності якого навмисно велись такі розмови, марнів з туги.

— Доки я живий, — не дам ділитися, а як помру, діліть тоді хоч і дрантя, — говорив він глухим голосом.

І довго потім у душі його боролось прокляття з прощенням, і він мовчав — блідий, з серцем, повним образи і болю. І насилу міг сказати:

— Діти, діти, за що ви гризетесь?! Для всіх вас вистачить, для всіх я надбав. Що вам заважає жити по-братньому, за що мучите мене на старості літ?

Він брав на коліна малого Захаринчо і довго його пестив. Дитині було два чи три роки, це був тихий, хворобливий на вигляд хлопчик, з тужливим материним поглядом і різко витягнутим, як у батька, носом. Діти його тіток, нацьковані матерями, часто били Захаринчо. Тітки ненавиділи його й гнали геть. Коли він, як і всі діти, починав хникати, просячи хліба, вони йому кричали:

— У, цей ведмідь ніколи не нажереться!

А коли його матері не було поблизу, вони ще й замахувалися на Захаринчо. Тоді дитина бігла до діда, захлинаючись від плачу, і довго не могла втихомиритись.

— Цить, дитино, цить,— казав старий, утираючи йому сльози,— вони скоро й діда твого битимуть.

Лагідний голос діда Йордана, що виходив з глибини його покривдженого серця, ще більше лютив невісток. Божаниха не могла втерпіти, щоб не сказати з серцем:

— Тату, тебе ж ніхто не чіпає — мовчи собі!

Захаринчо нічого не розумів з того, що діялося в домі, але відчував, що мати страждає, і, коли тітки обмовляли та кривдили матір, він тулився до її колін і ніжно говорив:

— Мамо, мамо, не плач!

Найлютішою з усіх у домі була Божаниха — суха, висока жінка з довгастим, вусатим, як у чоловіка, й кістлявим обличчям, усіяним великими м'ясистими бородавками. Вона лаялася з усіма і всіх ненавиділа, навіть свого чоловіка. Він частенько бив її без причини. Тоді вона потайки напивалася горілки, яку держала в шафі, зачинялася в своїй кімнаті, і, вдаючи хвору, не виходила цілий тиждень. У домі всі знали, що лежить вона з упертості, і не співчували їй. Лише Йовка, найстарша дочка, завжди доглядала її, подовгу сиділа біля неї і запитувала:

— Мамо, що з тобою? Може, хочеш чогось? Ось тобі горілка, випий, мамо!

Божаниха брала пляшку і жадібно пила. Щоки її спалахували, мов тріски, очі червоніли; огидно плямкаючи, вона говорила доньці:

— Сховай пляшку, щоб не бачили ті страшила!

Йовка була висока й негарна, як мати, але серце мала добре і лагідне. Обличчя в неї було худеньке, бліде, аж прозоре. Вона завжди хворіла. Якась неві-

дома хвороба підточувала здоров'я цієї ніжної, милої дитини, і вона з кожним днем марніла й сохла, мов квітка, коріння якої підточує хробак. Вона всіх любила і всім хотіла догодити. Домашні сварки змучили її душу. Шкода їй було тітку Елку. Її вона любила найбільше, до неї тягнулась усім серцем. Вона нерідко спала у неї в кімнаті, зіщулившись біля малого Захаринчо, і часто привиджувались їй страшні, дивовижні сни. Любила вона сидіти ввечері на високому ганку перед домом і дивитись, як за далекими, недосяжними горами сідає сонце, лишаючи по собі криваві сліди, що мов пожежа, палали на небі. Очі її були задумливі, обличчя нагадувало ікону. Бідна дитина мріяла, та ніхто не знав, про що, бо вона ніколи нічого про себе не говорила. Найчастіше Йовка думала про свою тітку Елку. Вони без слів розуміли і любили одна одну. Коли її мати скаженіла від злості на Елку, з піною на губах обсыпаючи її прокльонами й докорами, Йовка блідла і, широко розкривши очі, розвівши руки, безтямно вигукувала:

— Мамо, мамо!

І падала, як підкошена.

III

Смерть баби Марги, поведінка Павла й сварки в домі зовсім надломили здоровий дух старого Герака. Ці житейські знегоди залишили на його круглому, добродушному обличчі глибокі зморшки. Його посивіла голова похилилась і немовби втяглася в плечі. Хода зробилась важкою й повільною, погляд — винуватим. Пропала його весела вдача, на серце налягла туга, обличчя стало задумливим.

Тепер він байдуже зустрічав жнива — найщасливіший для нього час, який збуджував його, молодив, кликав до праці, робив його дужим, веселим і жвавим,

як дитину. Він, як і колись, прокидався раніше за всіх, як і колись, підганяв інших до роботи, та голос його вже не дзвенів бадьорістю — зникла сила. Сини й невістки вже не слухали його покірно, як колись, а робили те, що самі вважали за потрібне. Це глибоко ображало старого, але він мовчав, не знаючи, на кого сердитися. Вранці, прокинувшись і поглянувши за старою звичкою на небо, він не казав, як раніше: «Ох і погода ж, хлопці! Знову вмийється людським потом мати земля», — а протяжно зітхаючи, говорив:

— Трудний день буде — може, й дощ піде. Не завжди слід вірити ранкові.

Дід Йордан рідко бував у домі. Будинок здавався йому моторошним і проклятим. Там, де він з радістю й любов'ю ростив своїх дітей, тепер не було ні радості, ні любові. Не було вже нічого, що вабило б його до себе, тримало б там, крім давніх спогадів, що не лишали його, і маленьких внучат, яких він любив несити і які мали, за його словами, білі крилаті душі.

«Що їх жде! Що їх жде, миленьких?» — думав він, з тугою дивлячись на них довгим ніжним поглядом, наче ніколи раніше не бачив.

Траплялося, що якась робота затримувала старого в домі надовше. Тоді він ставав неспокійний, йому здавалося, що в домі задуха. Зайде в одну кімнату, в іншу, мов чогось шукає, і ніде не може затриматися. Часом люди, дивлячись на нього збоку, помічали, як він щось говорить сам до себе і посміхається. Оскільки сини його порушували давній звичай їсти всім разом за одним столом і приходили, хто коли хоче, або й зовсім не приходили, то й старий не сідав за стіл у визначений час. Іноді, коли він порався надворі, котрась із невісток гукала на нього з дверей:

— Тату, іди обідати, на тебе чекаємо! Юшка схолоне!

Але дідові Йордану завжди чулося в цих словах глузування, і він продовжував роботу, поринувши у свої нерадісні думки. Тоді за його спиною чулося сердите й роздратоване бурмотіння:

— Не хочеш — то й не треба. Старе, що мале. Хто голодний, той і непроханий прийде.

У свято, або коли не було роботи, дід Йордан більшість часу проводив у корчмі, ключ від якої держав при собі. Там він і ночував. У тій корчмі, похмурій, порожній, непривітній і сумній, як його душа, було тихо і безлюдно, туди не досягав жоден звук ні з вулиці, ні з дому, і старий міг спокійно думати свою думу.

— Чим я був і чим став! — зітхав він, довго сидючи нерухомо на своєму ліжку.

Крізь щілини в зачинених віконницях пропикали пустотливі сонячні промені, вони падали на запилені речі в корчмі і потихеньку повзли, повзли, аж поки ховалися кудись, і всередині ставало темно. Старий підводив голову, озирався, немов шукав те світло, і торкався свого чола, як людина, отуманена сновидінням.

У домі Герака, та й в усьому селі знали і розповідали, наче якусь таємничу казку, що в старого Герака сховані гроші. Люди оцінювали його багатства в кілька тисяч золотих. Сини його не вірили цьому — поперше, тому, що це було неймовірно, по-друге, тому, що батько мав багато боргів. Але ж людський погосл розпалював їхню уяву. Божаниха і Петриха, потай одна від одної, стежили за старим і мучились бажанням знайти, де сховане його золото. Коли Петро напивався, він говорив перед усіма в корчмі:

— Добре робить старий! Нехай собі ховає ту погань. Колись ще попоїє і попоїєть за них чиясь душа.

Божан, людина хитра і потайна, навпаки, запевняв усіх, що все це брехня, що батько його не має ані

шеляга готівкою,— адже все, як є, майно куплено за гроші, і всі їх вкладено в землю. Так говорив Божан, але на душі в нього було неспокійно. Йому хотілось накласти лапу на ті гроші, і в голові його склались різні плани.

Оскільки старий тримав ключа від корчми при собі, сам її відмикав і замикав, коли комусь із домашніх треба було по щось туди зайти, Божан підозрював, що він саме там ховає гроші, і почав за ним стежити. Він часто без будь-якого діла заходив до батькової корчми, тинявся туди-сюди, як сонний, немов чогось шукаючи, мурмотів щось сам до себе і йшов. Старий не припускав щодо сина жодної лихогої думки або сумніву, але така синова поведінка його дратувала. Божан це відчув і став хитро стерегтися. Він почав дбайливо опікуватися старим. Коли батька ображали чи він з якоїсь іншої причини довго не йшов до столу, Божан підходив до нього і, зазираючи йому в очі, солодким голо-сом умовляв:

— Тату, йди-но... Заради мене йди! Тяжко мені, татку. Ми ж твої діти, а ти уникаєш нас. Всі ми люди грішні, та не май на нас зла!

З тим самим лукавством Божан захищав батька від нападів Петрихи і своєї лихогої на язик дружини.

Почувши, що хтось із них сказав старому різке слово, Божан накидався на свою жінку чи невістку, і гострий ніс його білів од гніву. Не раз підіймав він руку, але старий спиняв його тремтячим голо-сом:

— Синку, не треба! Не сварись через мене!

Божан шукав нагоди лишитись на самоті з батьком і говорив йому тоді з удаваним співчуттям:

— Не піддавайся думкам і гризотам, татку, все буде гаразд. Мама, царство їй небесне, пішла туди, де всі будемо, але ми, як то кажуть, живі,— ми тебе не покинемо. На жінок ти не зважай. Та й за Павла так

не побивайся. І він ще за розум візьметься. Повернеться додому. Он пташка, на що вже нікчемне створіння, та й вона свого гнізда не забуває! Розкрий широко своє серце! Будь таким, як колись. Пам'ятаєш, як було тоді, коли ми були малими! Коли ти веселий, татку,— весь дім веселий!

М'яке серце діда Йордана тануло від таких слів. Він хитав головою, неначе хотів сказати: «Ні, минулося! Все скінчилося!» Та лише тяжко зітхав, і очі його повнилися сльозами.

IV

Якось улітку, незабаром після петрівки, додому приїхав Павло.

Був ясний погожий ранок, трохи прохолодний. Село прокинулось, і люди поспішали в поле.

Простоволосий дід Йордан сидів біля дверей корчми, лагодив порваний недоуздок і розмовляв з дідом Матеєм Маргалаком, що стояв перед ним з вилами на плечі.

Павло наблизився до них, зупинився й привітався. Високий, стрункий солдат у білій полотняній сорочці, на боці шабля. Батько підвів голову, глянув на нього і спочатку не впізнав. Павлове обличчя було бліде, худе і хворобливе. Під очима в нього темніли великі кола. Він нахилився, щоб поцілувати батькові руку, а той усе дивився якось зачудовано і не знав, що сказати.

— Як живеш, татку, чи здоровий? — промовив Павло, втираючи хустиною піт з обличчя.

— А!.. Павелчо! Дорогий гість у хату! — Старий підвівся і поцілував сина в чоло.— Як же так, сину? Я думав, що ти вже нас забув... І звісточки не подав. Щось ти змарнів... Сідай, сідай, відпочинь тут. То ж приїхав, синку, га?.. Згадав батьківське гніздо?

— Пташка, Йордане, де вилупилась, туди й летить,— заговорив дід Маргалак тонким сиплим голо- сом, безсило хитаючи білою, як сніг, головою.— Пора- дуєш, Павелчо, батька, і хазяйку свою потішиш, і За- харинчо... А він якраз учора кликав тебе з-під горіха. Татку, татку, каже, іди подивися, як я виріс!

Павло сів на ганок, а зраділий батько стояв перед ним з порваним недоузדком у руці й від зворушення не знав, що сказати. Лише повторював:

— Ти бач! Приїхав, га?

Очі його наповнилися слізьми, голос тремтів.

Матей, низенький дідок з почорнілим виснаженим обличчям, з бородою святого, такою ж білою й розку- йовдженою, як і волосся на голові, скинув вила з плеча і почав утирати очі. На старість він лишився без дру- жини, без дітей, без родичів, без нікого. Єдину дочку мав, але й та ще малою пішла служницею в місто. Там вона виросла і десь пропала. Ніхто не знав, що з нею трапилось. Казали, ніби стала на лиху дорогу. В неї були сині-сині очі, як бусини, що ними прикрашають кінські недоуздки. Дід Йордан відкупив Матеїв двір, суміжний з його власним, а заодно і його нивки, за- брав старого до себе в дім, щоб той допомагав йому, скільки зможе, і не вмер на старість з голоду. Це була людина, що звикла коритися долі— лагідна, добра, повна віри й надії на те, що всяка біда має край, що цей світ не завжди буде злий, а колись таки по- кращає.

— Частенько казав я твоєму батькові,— промовив крізь сльози дід Матей,— і молодиці твоїй казав: Павло приїде, він має серце. Вона, Елка, аж світиться вже, синку, від туги. Але про тебе вона не сказала жодного поганого слова. Чисте її серце.

Павло похилив голову і не відповів нічого. Ця роз- мова була йому неприємна. Він випростав ноги і, натяг-

нувши зібрані в гармошку чоботи до колін, сказав гру-
бим, хриплим голосом:

— Ох і багато пилюки! На станції не було підводи,
довелося пішки йти. Ну, то як справи, діду Матею, як
живеш?

— Слава богу, синку. Живем, як усі. Оце зібрався
був перегорнути сіно нагорі біля лощини, та й забала-
кався з батьком твоїм і затримався. Бувай, синку. Піду,
бо поки дійду... Старий вже, ослаб дуже...

І дід Матей з вилами на плечі, похитуючись на кво-
лих ногах, звернув у вуличку і зник.

На сході з-за лісистих вершин з'явилось сонце. Ве-
личезні тіні, які оповивали гори, і маленькі, що вкри-
вали долини, почали коротшати. Потоки світла ринули
на поле, виповнили долини і розлилися по землі. Ве-
ликі ворота біля корчми повільно відчинилися. З них,
сердито розмовляючи, вийшли невістки діда Герака.
Босі, в білих хустинах на голові і з серпами в руках,
вони поспішали в поле. Елка вийшла остання і тихо
причинила ворота.

Побачивши Павла, вони всі троє зупинились від не-
сподіванки і здивування.

— О! Та це ж братик Павло, справді! — сказала
Петриха, штовхнувши Божаниху ліктем.

— Бач, у нас гість, а ми й не знаємо,— весело то-
рохтіли вони, вітаючись і підходячи до нього.

А Елка все ще стояла осторонь, збентежена і бліда
від хвилювання. Маленьке її личко було миле і гарне
під білою хусткою, кінці якої легко звисали. Великі її
сумовиті очі, повні сліз, дивились боязко. Вона, мов
наївна дівчинка, не знала, як бути перед цією люди-
ною, чий образ вона зберігала в своїй душі, про кого
думала, як про покійника і в час воскресіння вже не
вірила. Вона була схожа на горлицю, яка, заховавшись
у лісі, крізь густе листя дивиться на сокола, що по-
вільно кружляє у небі.

— Елко, Елко... Ну чого ти стала? Іди хоч привітайся з ним, ну ж бо,— жартівливо сказала їй Петриха, яка в гарну хвилину ставала майже доброю.

Схвильована Елка, спотикаючись босими ногами, тінню підійшла до Павла, подала йому руку, не сказавши їй слова. Павло потиснув руку різко, сухо, глянувши на дружину з холодною цікавістю. Елка відступила вбік, збентежена ще більше і відвернула обличчя, ховаючи сльози.

— Рано ви повставали,— сказав Павло невісткам, що стояли перед ним, розпитуючи про те, про се.

Елка збоку дивилась на чоловіка тим самим поглядом зляканої горлиці, здивовано, з-під вій, і не вірила собі. Їй здавалося, що це сон, який обманював її так часто. Дід Йордан тримав недоуздок в опущених руках і не міг надивитися на сина. І лагідність невісток, їхня радість, що в ту хвилину не здавалась йому нещирою, розтоплювали йому серце; він у душі забув сповнене образ минуле, усіх простив і подумав: «Все піде на лад. Зло не вічне, добро — володар людського серця, добро».

— Ну, бувай, брате Павле, а ми підем, час не жде,— сказала Петриха,— наші жниці вже в полі, треба квапитися. Петро і Божан пішли на верхнє поле в'язати снопи. Ви з батьком пригощайтесь, чим бог послав, а ми ввечері повернемось раніше.

— Робіть своє діло, сестриці! — сказав Павло.

— Невістко, добре було б, якби Елка залишилася вдома,— звернувся старий до Божанихи.

— Нехай лишається, коли хоче. Як з нею, так і без неї: вона не перетруждається,— злісно відповіла Божаниха і, силувано засміявшись, сердито додала: — Ходімо, ходімо, вже й так забарилися!

Обидві невістки, наче змовившись, обернулися і, глянувши на Елку глузливо й заздрісно, рушили.

Розгублена Елка стояла, жалісно подивилась на Павла, на батька, але ті мовчали, і вона, похиливши голову, мовчки поспішила слідом за зовицями. Кінці її білої хустки тріпотіли ззаду, мов голубині крила.

Старий, збентежений і пригнічений несподіваною злістю обох невісток, сів на ганок і мовчки почав лагодити порваний недоуздок.

Павло, провівши очима Елку поки вона зникла в провулку за річкою, підвівся, розправив плечі і глянув у поле.

Звідси видно було мало не все село, ту його частину, де протікала річечка, біля якої Павло так любив гратися, коли був малим, і зустрічався з Елкою, коли став парубком.

Село зараз було безлюдне й тихе. Лише сонні дитячі голоси й торохтіння возів чулися здалеку. Широкий піщаний шлях, що ділив село, необгороджені засмічені двори, червоні черепичні покрівлі, високі верби й горіхи біля річки — все це, щойно розбуджене новим днем, здавалося свіжим, спокійним і вдоволеним, немов раділо чудовому ранку.

Далеко за селом розляглося достигле поле, позолочене сонцем, прикрашене темними розлогими грушами й сливами, зеленими купцями, порослими травою межами, повпе женців і жниць. Через поле слався шлях. Павло бачив, як невістки й дружина вийшли з села і рушили тим шляхом. Петриха і Божаниха ступали удвох попереду. За ними оддалік ішла самотня Елка, похнюпивши голову. В її руці виблискував серп, і кінці хустини все ще тріпотіли, мов крильця.

Павло дивився на неї довго-довго, доки вона не зникла в полі. Дивився на неї і не відчував нічого — ні жалю, ні докору сумління, ні любові, ні радості, дивився як на щось чуже, далеке, байдуже думаючи: «Як живе ця жінка?»

За полем спокійно синіли далекі, розкидані гірські вершини, закриваючи обрій. Над ними пливла маленька, мов ватяна, хмарка, виблискуючи сріблом на сонці.

Павло розглядав цю широку картину. Перед нею душа його розкривалася сторінка за сторінкою, як книга, і він мимоволі читав далекі, неясні й милі спомини, від яких йому стало сумно.

Старий Герак бачив, як його невістки злостиво поглянули на Елку і як вона, самотня й заплакана, рушила за ними. Їй, мабуть, хотілося залишитись, але вона, стільки років принижувана й затуркана, не могла на це зважитись. Очі й серце Павла не покликали її, не затримали. Слова старого лишилися непочутими. Він заплакав і, схилившись до роботи, не насмілювався глянути на сина, щоб не показати своїх сліз, не насмілювався заговорити, щоб не заридати.

«Так уже повелось, так і буде! — повторював він у думці,— не жди кращого. Любов тікає з людських сердець, люди вже не браття».

Батько й син довго мовчали. Старий не міг говорити, його душили сльози; син, пригнічений, нудьгував, не знаючи, про що запитати.

Нарешті змучена батькова душа не витримала і вибухнула гірким риданням. Він відкинув недоуздок і, піднісши тремтячі руки до сина, що стояв перед ним, заговорив, ковтаючи сльози:

— Сянку, бачиш, як з нею поводяться? І нема кому заступитися за неї. Ти зник, мене вже не слухають, а вона все мовчить і мовчить. Гріх на душу беремо за неї, адже вона теж людина. У нашому домі зів'яла її молодість.

Слова старого не розчулили Павла. Навпаки, від них йому на душі стало гидко, нудотно, неначе хтось плюнув у неї. І його охопило задушливе, глухе розкаяння в тому, що він повернувся сюди.

— Е, ненавидять... Чим вона їм заважає, за що там

її ненавидіти? — сухо відповів Павло, не маючи охоти продовжувати розмову.

— Та й нема за що їм ненавидіти, синку,— заговорив, заспокоївшись, старий.— І вона працює, як усі... А штурхають її, бога забули, немає смирення в їхніх душах. Кожен про себе дбає, а про інших і знати не хоче. Кожен розкриває пельку, мов змія, і хапає, тягне, ховає, наче збирається вікувати на землі. Майна скільки хочеш. Стане на всіх і ще на стількох, а вони, як горобці, за крихти гризуться. Захаринчо — малатко незлобиве, ласкаве — любить їх, а вони ладні втопити його в краплині води. Вже не можна жити в домі. І брати твої, й невістки — всі кричать: розділимось та й розділимось. Кожен хоче взяти своє, кожен хоче своє знати. А що їм заважає жити по-братньому, допомагати одне одному, любити одне одного? Заздрість їм заважає, жадоба, лихе серце, диявол їм заважає. Він їх тримає в руках. Перетворив їхні душі на крамнички, торгує в них добром і злом...

Старий не міг говорити від хвилювання. Він підпер голову руками й замовк.

— Ти знай своє діло, тату. На всяку хворобу є ліки,— сказав сухо і байдуже Павло, якого дратували батькові слова, і почав нервово ходити сюди-туди, смікаючи свої довгі, серпом вигнуті вуса, і неуважно поглядаючи навколо.

Душа старого не знайшла ні співчуття, ні втіхи від сина, перед яким він вилив накопичену за довгі роки муку. І Йордан знову відчув себе самотнім, ображеним і покинутим. Він перевів очі на село, вниз, і довго нерухомо дивився туди, де поміж чотирма високими струнками тополями виднілася синя сільська церква під червоною черепицею, високо над якою блищав, як зірка, хрест. Потім знову схилив голову над рваним недоуздром, і не можна було розібрати, плаче він, чи задумався.

Приїзд Павла був несподіваний, але він не припинив робіт і не порадував нікого. Ображена, обпалена, мов сад у посуху, Елчина душа так і не відчула втіхи. Тепер вона страждала ще глибше, принижена тим, кого любила, про кого думала, чекаючи вдень і вночі. Павло не приголубив її, не пригорнув. Першого вечора, входячи до нього в кімнату, вона переступила поріг, тремтячи, як молода наречена, що вперше йшла до свого обранця. Вона прагнула обіймів, стомлена вічним бажанням взаємності й ласки, які лікують муку самотності. Задиhaючись, зніяковіла й ляклива, припала вона до нього на постіль, мов поранений воїн, що насилу дістався в спеку до живлющого джерела. Павло спав чи вдавав, що спить. Від нього віяло холодом, як від мерця. Вона схилила своє бліде обличчя до його обличчя, схопила опущену його руку і стисла з усією силою любовного жадання. Павло розплющив очі і глянув на неї байдуже, неприязно, холодно, немов хотів їй сказати: іди геть звідси! Вона зрозуміла. Її поранене серце захлинулося кров'ю, але вона тримала біля своїх грудей омріяне щастя, свої надії, своє єдине уповання і не хотіла розлучатися з ним, а бажала взяти його, заволодіти ним. Вона пригорнулась до нього близько, солодко, обняла його маленькими своїми руками, укрила його своїм тілом, потонила його в своїх грудях і впилася устами в його уста. Але Павло швидко відштовхнув її дужими руками і сказав неприємним голосом:

— Облиш мене, чого розніжилась?

Елка відчула весь жахливий холод голосу, всю байдужість цієї людини. Вона мовчки скочила, погасила світло і лягла до Захаринчо, який спокійно й солодко спав у кутку під образами. Вона відчула себе зовсім

самотньою, покинутою, ніким не бажаною, в безодні, де ні від кого не чути було теплого слова, де не світить нічий ласкавий погляд. Лише ця маленька істота, чие невинне дихання ніжно обвівало її обличчя, лише вона була їй близька і рідна. Елка пригорнула його, як свій порятунок, і цілу ніч плакала біля нього.

Павло був байдужий і до дитини. Кілька разів він брав хлопчика на коліна, розмовляв з ним, але той дивився на нього, як на чужого, і ніяк не міг звикнути. Цей великий вусатий чоловік, якого він бачив уперше, був дивний, і шабля його, і гудзики, і золоті нашивки на рукавах збуджували дитячу цікавість, але слова його були не батьківські і не привернули до нього сина.

Божана і Петриха бачили, що Елка страждає, догадувались про причину її суму й тяжкої задуми і потай потішалися. Вони ставились до неї з убивчим співчуттям, яке вона відчувала на кожному кроці. Вони не посилали її на роботу, вранці не кликали з собою, коли йшли в поле. Говорили з нею обережно, хитруватим лагідним голосом, наче з хворою, приреченою на смерть, і тим ще більше завдавали їй болю. Лише Йовка з своєю гострою чутливістю розуміла, як потрібні тітці Елці її доброта і співчуття. Вона весь час була з нею, допомагала їй у домашній роботі і бавила Захаринчо, коли він капризував і заважав матері.

Брати теж зустріли Павла холодно, особливо Божан, якому відома була прихильність батька до молодшого сина. Цей приїзд Павла здавався йому підозрілим. Чого він приїхав тепер, у такий гарячий час і так несподівано, стільки років не подававши про себе звістки? І він почав усе частіше й частіше думати про прихйване батькове багатство і стежити за ними обома, коли їм випадало порозмовляти на самоті.

Петро не вмів підозрювати. Ненависть до Павла, яка весь час посилювалася в домі, не пустила коріння

в його широкій, відвертій душі. Він зустрів Павла з добродушною усмішкою і довго розпитував про його життя. У найближчу неділю він пішов з ним по шинках побачитися з людьми, замовляв вино і пригощав його з щирою радістю, що ось вони живі й здорові і знову побачились.

— Ти, Палю,— говорив він, підпивши,— кидай ту дурну службу, досить тинятися по містах, вертайся сюди, та й заживем тут, як бог дав. Хоч і вирости в тебе вуса в три аршини, а ти досі не зрозумів, що та пуста служба не для тебе. Були б ми бідняками якимись, нічого не мали, тоді — йди собі, вештайся, а то хто ми? Хіба ми не перші на селі багаті? Не тиняйся, як той наймит, приходь сюди, будь тут хазяїном. Виїдеш ти отак у поле, та скинеш шапку, як у церкві, та поглянеш, та сягнеш отак рукою — оце все моє! Та й грошенята наш батько має, Палю. Нехай він їх ховає, щоб їх не смалило сонце, вони все одно наші.

Петро говорив стоячи, з чаркою в руці, і робив нею широкі кола, як оратор, що вміло володіє своєю патхненною думкою. Люди в корчмі слухали й недовірливо посміхались. Хтось глузливо сказав:

— Божан, тільки б Божан здужав,— той зуміє ввіймати золотого диявола за хвіст!

— Божан мій брат... Нехай скористається, якщо зуміє. Відкрита пастка лисицю ловить, не закрита...

Крім вина, яке він пив чарку за чаркою, Петра п'янили власні слова, ясні, барвисті, як великі квіти, які він розсипав перед людьми, немов артист.

Павло утримувався і від розмов, і від випивки. При кожній новій чарці, яку Петро підсовував йому повною під самий ніс, він говорив:

— Годі, брате, мені недобре, я не хочу більше.

Але Петро не залишав його:

— Пий, Палю! На сухому і жаба не квакає... Побачились раз за стільки років, давай хоч вип'ємо!

І Павло не міг відмовитись.

Вони повернулись додому пізно ввечері п'яні. Домашні повечеряли і вже лягли, щоб поспати коротким літнім сном і прокинутись удосвіта на жнива. Елка ще не лягала. Вона чекала братів, щоб подати їм вечерю. Вранці вона ходила до церкви, тому була в святковій одежі. Вона забігала, заметушилася по кімнаті. Її легенькі пістряві черевички, взуті поверх зелених панчіх, тихо човгали в притихлому будинку. Десь безупинно сюрчав маленький цвіркун. Елчина тіль швидко бігала за нею по стінах, освітлених м'яким світлом з пічки. Вона накривала на стіл, нахилялась, випростовувалась, потім виходила кудись і знову поверталась. Павло стежив за нею очима, збуджений вином, і трепет її молодих форм, які він угадував під сорочкою, збуджував його. Але то була не свята жага любові, то було лише бажання розпусної людини.

Після вечері, коли вони ввійшли в кімнату й лягли, він потягнувся до неї, хотів обійняти. Але вона тихенько, з вибачливою усмішкою, сумна й розгублена, відсунулась від нього.

— Чом займаєш, коли не любиш?

Він засміявся і потягнувся знову. Усмішка його була огидна й цинічна. Елка відсахнулась, відчуваючи всю брутальність його ставлення до неї. Але він був дужий і великий. Він стиснув її всю в обіймах і почав цілувати мокрими п'яними губами, бурмочучи брудні слова, яких вона ніколи не чула, які принижували її й пекли соромом. Елка плакала й благала, б'ючись, як спіймана риба, їй здавалось, що вона не в обіймах свого чоловіка, а в пазурах якогось огидного кошмару, і вона почувала себе оскверненою і збезчещеною. Але він душив її ридання в дужих своїх обіймах, безтямно насолоджуючись своїм переможним насильством.

Чого приїхав Павло? Він мав лише п'ятнадцять днів відпустки. Навряд, щоб сюди привело його бажання побачити рідне гніздо, близьких, дружину й дитину. Він нудився страшенно і не знав, як згаяти час. Дні здавалися йому нескінченно довгими. Вдома йому не сиділось, домашні розмови дратували, він не міг їх терпіти. Вдень усі йшли на роботу, і село порожніло. Лише недужі старі бабусі, одягнені в лахміття, дримали в затінку край дороги або повзли, мов ящірки, до криниці. Навіть діти й собаки тікали в поле.

Над селом тремтіло нестерпне задушне марево. Павло сидів на галереї перед будинком розморений, важкий, ліниво розглядаючи поле, що золотилося стиглою пшеницею, і хльоскав тонкою вербовою гілкою себе по чоботу, хитаючись на стільці довго, безупинно, немов дровиш. Потім він поволі спускався по східцях, прогулювався трішки подвір'ям, поглядав на сонце, щоб узнати час, байдуже розглядав верхівку великої сосни, повну горобців, виходив на дорогу й рушав до корчми, щоб побачити живих людей. Там він заставав якогось подорожнього або селянина, що забіг крадькома з поля перехилити чарку горілки чи купити тютюну.

Інколи, увечері, коли денна спека спадала, Павло виходив на прогулянку в поле і йшов до женців. Там були батько, брати, дружина й невістки з усією дітлашнею. Там була і хвороблива Йовка. Вона не працювала, а, сидючи десь у затінку, плела вінки з колосків і бавила дітей.

— Помагай боже! — казав Павло, широко розставивши ноги на стерні, згинав тоненьку гілочку, яку завжди носив з собою, і ляскав нею себе по долоні.

Десятеро дівчат-наймичок, що працювали в них, жваво й голосно відповідали йому. Петро також відповідав йому з радістю і спинявся, щоб скрутити цигар-

ку. Сорочка в нього була мокра від поту. По запорошеному обличчю стікали маленькі чорні цівочки. Він знімав свого бриля, втирав обличчя, поправляв пістряву хустину, що нею була пов'язана шия, сідав проти сонця на сніп, широко розкриваючи розстебнуту сорочку, щоб остудити тіло, і починав жадібно курити, втягуючи губи.

— Ох же й пече, плаче нива, плаче. Ронить зерно, мов сльози,— говорив він, обводючи поглядом свою околицю, повну женців, які то випростувались, то схиляли низько голови, неначе били поклони перед лицем благословенної матері землі.

Павлові невістки жали поруч з наймичками. Елка теж, але трохи оддалік, самотня, наче відігнана від строкатого ряду. Вона не брала участі в розмовах, не сміялася з дівчатами, чий сміх час від часу вибухав високо, голосно, дзвінко й одразу стихав, мов спалахував і згасав у мареві.

Коли підходив Павло, їй перехоплювало подих, серце стукало гучно й часто, і їй здавалося, що воно вискочить з грудей і куріпкою покотиться по полю. Перед її очима розсипались, мов зірки, маленькі іскри, засліплюючи її. Вона зупинялась, щоб відпочити і перевести дух, але не дивилась на чоловіка. Вона відчувала, що всі погляди звернені на неї, і в ту хвилину була б рада, якби земля розверзлася під ногами й поглинула її.

Дві маленькі дівчинки і стара жінка збирали колоски, а Божан і Петро в'язали снопи перевеслами, які швидко робив дід Йордан, висмикуючи найдовші соломинки з кожного зв'язаного снопа.

Тепер Божан був у своїй стихії. Роздягнувшись до сорочки, у великому крислатому брилі, він кидався в'язати снопи, немов дорогоцінну здобич. Працював він швидко, невтомно, наче з кимось змагався. Зв'язані снопи він піднімав, як скнара піднімає торбину з зо-

лотом, і потім укладав їх навхрест один на один, священнодіючи, ніби споруджував жертovníк.

Павло сідав у затінку біля Йовки. Він скидав картуз і лягав, спираючись на лікоть. При цьому його обличчя хворобливо кривилося, наче він доторкався до якоїсь рани на своїм тілі, і очі його звужувались від досади і від золотистого блиску поля. Йовка раділа йому з дитячою щирістю й наївно запитувала:

— Дядьку, там, де ти живеш, жінки — пані чи селянки?

— Пані,— неохоче відповідав Павло.

— І усі з парасольками ходять, еге ж?

— Звичайно.

— А ми тут печемось на сонці.

Павло мовчав.

— А чи справді є такі люди, що їдять жаб?

— Німці й італійці їдять їх.

— Тю.— вимовляла Йовка і гидливо кривилася.

Діглахи аж очі витріщали, з цікавістю прислухаючись до розмови, розбігалися з вереском і плювалися, мовби серед них упала жаба.

Павло не мав бажання розмовляти. Це вже не був колишній веселий, життєрадісний, балакучий Павло. А що діти продовжували розпитувати його, то він підводився, і потупцявши на місці, віддалявся байдуже й сонно через стерню спорожнілої левади.

Він ішов по дорозі, не по стежках, а край межі, поза кущами, уникаючи зустрічатися з людьми. Коли якийсь знайомий чи одноліток запитував, як він та що, та коли приїхав, йому здавалося, що ці запитання — хитрі вивідування, і він відповідав винувато, зачинаючись, і не дивився співрозмовнику в очі.

Якось Павло, обійшовши женців і постоявши коло них, пішов у сусідню долину й сів у затінку біля студеного джерела, що струмувало з-під старих коренів трьох дубів-братів. Там було тихо, спокійно, сонно

і прохолодно. Павло довго лежав на спині в отупінні, без жодної думки в голові. Навколо невтомно й одноманітно кричали деркачі. Павло слухав їх, і йому здавалося, що весь він розбігається тонкими металевими колами, такими, які утворюються в тихій воді від кинутого камінця, і що навколо, по краях тих кіл, посідали коники і смикають їх рівномірно, швидко, і розширюють ті кола, помножують їх, і вони крутяться і дзвенять, дзвенять.

У куцах зашаруділо. Павло підвів голову. Біля джерела зупинився його батько і зняв шапку. Вечоріло. Величезні тіні дубів перетнули діл і лежали на стерні. Десь поблизу горлиця настійно й ніжно кликала свого друга.

— Ти тут? — промовив дід Йордан, звертаючись до сина з батьківською ласкою. — Я думав, що ти пішов уже в село.

— Не хотілося мені залишати цього затишного місця, — сказав Павло, — та, певне, задрімав трохи.

— У тебе поганий вигляд. Що з тобою, ти не захворів?

— А... нічого...

Павло пробурмотів щось і почав вертити персні на своїх пальцях. Він здавався збентеженим.

— Приїхав ти, а все якийсь невеселий, цураєшся нас, немов ми чужі тобі.

Герак говорив це недбало і ніби жартома, але в голосі його відчувався біль. Він сидів поряд із сином. Відтоді, як Павло приїхав, він уперше лишився вічна-віч з батьком.

— Ну, як ти живеш там, Павле, чого не вертаєшся, щоб узятись до роботи? Я вже старий. Незабаром піду за вашою матір'ю. Ти на чужині. На службі... Що воно за служба, не знаю. Навіщо вона тобі?

Сонце хилилося за обрій. Поволі насувався вечір. І тіні, і світло, і повітря стали м'якші. Колюча стерня,

поле, покошені луки, річка, все на землі якось розімліло, наче по ній пройшла невидима божа ласка.

Така лагідна і ніжна була й душа старого Герака.

— Що робити! Я вже пішов тією дорогою й не можу вернутися,— з тугою відповів Павло.

— І що ти доброго знайшов на ній? Нічого. Чи грошей ти нажив, чи якусь іншу користь для життя добув? Далеко ти від нас, і хто знає, як ти живеш там по містах? Серце твоє розлюбило все, одірвався ти від землі, яка тебе породила і вигодувала. Поглянь! Всі оці ниви і луки, які бачиш навколо, все це наше. Для вас я їх придбав і вам їх думав лишити. Земля гарна, родюча, м'яка, мов душа,— одну зернину посієш, сто виросте... Ну? Але твої руки вже соромляться плуга.

Герак говорив лагідно, і його докори були пом'якшені ніжністю, теплом і ласкою. За словами ховалось приховане палке бажання переконати сина.

Павло не відповідав. Він не дивився батькові в очі, а, нахилившись, нервово, похапцем скуб біля себе траву.

— Чи не збираєшся ти повернутися додому? — спитав батько після довгої мовчанки.

— Ні! — відповів твердо Павло.— Я маю інші наміри.

— Які?

— Хочу розпочати торгівлю в місті.

— Це значно розумніше, ніж киснути на тій нікому не потрібній службі. Але ж торгувати без капіталу неможливо.

— Я того й приїхав,— пожвавішав Павло.— Ти мені допоможеш, тату. Хочу відкрити крамницю, щось на зразок бакалійної, але більшу.

— Пізно ти приїхав, сину,— сказав старий, зітхнув і похитав головою.— Батько твій уже не має грошей.

Павло зблід. По тілу його пробігли мурашки. Батько не помітив цього. Синове прохання здивувало і образило його. Він замислено дивився в землю, злегка похитуючи головою, ніби ховаючи вже сказані важкі слова.

— Ти сам бачиш, тату, що служба набридла й мені. Вона мене зіпсувала, я сам це відчуваю. Грішний я і перед вами, і перед собою. Тепер хочу спокутувати свої гріхи, і всі мої надії на тебе. Думав я — він мій батько, він мені допоможе, а ти таке кажеш.

Старому стало жаль його.

— Скільки ж тобі треба грошей? — спитав він.

— П'ять тисяч левів...

— П'ять тисяч левів! — жахнувся Герак. — Та ти знаєш, що таке п'ять тисяч левів?

Старому стало прикро. Він від усіх останнім часом приховував, що має гроші. Тепер йому здавалося, що син його викриває, просячи таку величезну суму.

— П'ять тисяч левів! П'ять тисяч левів! — повторював він. — Ви мене за мільйонера маєте? Хіба може в мене бути п'ять тисяч левів? Де ж би я їх узяв?

— А якщо сам не маєш, можеш заставити частину майна і позичити у землеробському банку. Лише ти можеш мені допомогти, тату!

— Що? — перебив його батько, підводячись. — А що скажуть твої брати? Чи дозволять вони, щоб я це зробив? Ти не думаєш, що кажеш, синку!

— Якщо можеш, — твердо сказав Павло і також підвівся, — а якщо не можеш, я знову подамся в полк та й пропаду на службі. Без твоєї допомоги я не зможу стати на ноги.

Батько і син не помітили, як рушили з місця, проминули долину і попрямували по стерні до села.

Величезне вогненне сонце вже наполовину сховалось за гірські вершини.

Вони йшли поряд, пліч-о-пліч, і мовчали. Павло бачив, як батько, не дивлячись по боках, смикав кінець свого вуса й нервово гриз його.

До села з усіх боків верталися жінці, зморені й розбиті роботою і спекою. Чоловіки йшли попереду широкою ходою, а далеко за ними плентались жінки з засмаглими змарнілими обличчями, несучи різне манаття або малих дітей. Деся спробували заспівати дівчата, але голосно розсміялись і змовкли. Поле засинало: нескошені ниви, відсвіжені вечірньою прохолодою, випрямляли колосся до неба і ніби дихали, заспокоївшись. Запізнілі голуби, ситі і вдоволені, парами швидко відлітали до лісу.

Павло з батьком увійшли в село. Старий несподівано зупинився:

— Павле, ти це діло добре обміркував?

— Якби я не обміркував, то й не говорив би.

— Добре! Ці гроші я тобі дам, тільки дай мені слово, що не скажеш нікому. Навіть братам!

— Мовчатиму!

У цей час їх нагнав конем Божан. Він підозріло поглянув на них, зупинив коня, привітався і спитав сердито:

— Де це ви стільки пропадали?

— Забалакались біля джерела...

Божан невдоволено засопів, торгнув коня і обминув їх.

VII

Йшов дощ. Вже два дні не можна було працювати. Мокре поле відпочивало, зволожені ниви втратили свій золотистий колір і потемніли. Дороги розвезло, і люди збиралися по корчмах, як мухи, пили, розмовляючи про негоду, про те, що намокли снопи і гниє ще не пов'язаний хліб.

Божан лежав у кімнаті й нікуди не виходив. Він скаржився на простуду. Його дружина місила хліб. Петриха прала під навісом, а Елка поралася в хаті. Від поганої погоди їхня злостивість ще більше загострилася, вони через щось полаялись і не розмовляли. Йовка сиділа на галереї, схиливши голову на бильця, і, дивлячись, як мрячить дрібний дощ, на крилах мрій линула в своє таємниче добре неземне царство. Коло неї з'юрмилися діти, граючись маленькими білими камінчиками, зібраними біля ріки.

Надворі, під стріхою, Петро лагодив якесь колесо. Він був простоволосий і весь заглибився у свою роботу. Павло сидів на східцях і вдесьте перечитував щойно одержаного листа. Він був підписаний якоюсь Любицею, починався ніжностями, написаними ламаною мовою, і закінчувався погрозою: «Чи не думаєш ти, свиня болгарська, що, коли ти припахнешся без грошей, я тебе прийму?» Кожен раз, дочитавши до цих останніх рядків, Павло зціплював зуби, і щелепи його рухались. А проте він мав задоволений вигляд і ніяк не міг начитатись.

Раптом з низеньких дверей їхньої закритої корчми вийшов батько і зупинився з страшним криком:

— Ну... гепер... ви вже й це скоїли! І це, га?

Обличчя в нього було бліде, аж землисте, жахливе, очі широко розкриті, волосся скуйовджене. Він почав бити себе по голові і в груди, широко розводячи з відчаю руками.

— Хай буде проклятий! Хай буде проклята душа його!

Він нелюдськи стогнав, намагався кричати, та не міг,— якась темна, непоборна сила душила його.

Йовка, пробуджена від своїх мрій, побачивши, як дід б'є себе і стогне, злякано зойкнула і втекла. Павло і Петро перебігли через двір і з обох боків схопили батька.

— Геть! Геть! — закричав він їм, намагаючись звільнитись.— Ви не діти мені! Обікрасти свого батька! Будьте прокляті, будьте прокляті!

Павло і Петро презирнулись. Вони зрозуміли відчай батька і зупинились вражені, не знаючи, що йому сказати. Старий повис у них на руках і повалився на порозі, як камінь, що відвалився від старої стіни.

— Обікрали мене, обікрали мене! — знову застогнав він, хапаючись руками за голову.

До старого підбігли Петриха, Божаниха та Елка. Вони розплакались. Діти, що трималися за їхні подолі, також почали плакати. Маленький Захаринчо і хвора Йовка обхопили дідові коліна й нестямно розридалися. Вони не знали, що трапилось, але дідове страждання їх вразило.

Підійшов і Божан.

— Що сталося? Що сталося? — несміливо запитав він.

— Хтось обікрвав тата,— відповіла йому крізь плач дружина.

— Відомо, хто його обікрвав! — натякнув Божан, блідий і тремтячий.

— Хто? — кинули разом Павло і Петро.

Старий швидко підвівся. Він зібрав усі свої сили, але все ще тремтів.

— Слушайте, ви! Це ваша робота,— повернувся він до синів.— Верніть мені гроші! Бо в церкві вас прокляну. П'ятсот золотих ви в мене взяли. Ви мені їх вернете. Хто взяв їх —нехай поверне, я прощу йому. Інакше в церкві його прокляну, на літургії...

— Хто їх узяв, той хай і поверне,— сказав Божан і подивився на Павла поглядом Каїна.

— Я? Ти мене звинувачуєш? — гнівно, весь тремтячи, скрикнув Павло і, ображений, замахнувся на Божана. Елка зойкнула і обняла чоловіка.

— Павле, Павле, отямся! Благаю тебе!

Він відштовхнув жінку вбік. Петро став між братами.

— Ти сюди не з добром приїхав,— крикнув Божан.— Та ще й руку піднімаєш, га! Розбійник, бандит!

— Божане,— повернувся до нього Петро,— не Павло, а ти, ти, хитра лисиця. Відколи ти чигаєш! Думаєш, не бачимо?

Петро розмахнувся, і щосили вдарив кулаком по голові Божана. Жінки заверещали на все село. Вмить з усіх боків збіглися люди. Голови цікавих з'явилися над огорожею. Павло й Петро звалили Божана на мокру землю і почали його бити. Біля них з вереском метушилися жінки й діти. Елка безпорадно плакала біля зомлілої Йовки. А дід Йордан, якого підтримували кілька селян, виривався з їхніх рук і кричав:

— Повбивайте один одного, собаки! Повбивайте! Краще б ви й на світ не родилися!

Вулицею бігли стривожені люди, питаючи:

— Що сталося? Що це за лемент?

— Гераки убивають одне одного!

— Обікрали старого!

— Це робота Божана. Павло й Петро не зуміють.

Дехто голосно сміявся.

Прийшов староста і польовий сторож з неголеним, щетинистим обличчям і важкою рушницею за плечем. Вони завели Герака в стару корчму і почали його розпитувати. Збоку стояв дід Матей Маргалак, по його білій бороді збігали сльози. У корчмі було темно і душно. Зі стелі звисувалось густе павутиння, обважніле від пилюки. Герак підвів старосту до свого ліжка, смикнув строкатий килим і підняв одну з плиток, якими була вимощена вся підлога. Під нею відкривалася вузенька, якраз для руки, заглибина, добре потинькована, глибока й порожня.

— Ось,— промовив з відчаєм Герак.— Тут я тримав усе своє багатство — п'ятсот золотих. Один до одного

складав їх сорок років. Тепер... Будь вони прокляті!

— Як ти гадаєш, діду Йордане, хто це їх узяв? — спитав староста.

— Хто? Хіба я знаю, хто? Мабуть, Божан. Побий його господь. Він часто крутився тут. А вчора прикинувся хворим. Я вимагаю, щоб його обшукали.

Староста, сторож і дід Йордан, покликавши Павла й Петра, пішли робити обшук у Божановій кімнаті. Вони розкидали все, поламали дві скрині, повідчиняли шафи, полізли на горище, та нічого не знайшли.

Божан сидів у повітці на дишлі одноколки, з перев'язаною закривавленою головою, і мовчав. Поруч примостилася, вигукуючи прокляття, його дружина з заплаканою дитиною на руках. Очі її були червоні від сліз, обличчя скривлене, бридке. Волосаті бородавки робили його ще бридкішим. Її голос, деренчливий і плаксивий, розлягався на все село.

— Що ви в нас шукаєте, чума б вас шукала! Чи ми злодюги які! Якщо ти їх мав, треба було стерегти! Отой, з шаблею, не з добром приїхав!

Люди, що юрмились біля воріт, посміювалися з її сліз. Усі були впевнені, що саме Божан обікрав батька. І, дивлячись, як він сидить у повітці похнюплений, з-перев'язаною головою, говорили:

— Ач, яка лисиця! Прикидається святим!

Староста й Герак пішли до общини і довго розмовляли на самоті. Потім дід Йордан, похиливши голову, вернувся в дім. Люди, розступаючись перед ним, співчутливо дивилися на нього. Він не глянув ні на кого.

Селяни потроху розходились по домівках. Лише купка дітей, боязких і цікавих, лишилась підглядати біля воріт Гераків.

Петро й Павло зайшли до корчми. Вони були пригнічені й сумні, мовби щойно повернулися з похорону.

Петро стискував кулаки в кишенях і говорив селянам, які оточили його із співчутливою цікавістю:

— Нам не так грошей, як старого жаль. Розорився чоловік. Тільки ж і він... Хіба тепер хто тримає гроші в землі?

— Там вони кровопивцями робляться,— глузливо промовив якийсь п'яничка.

— Ось тому я свої й не тримав у землі,— сказав маленький Іло Шукайхвіст, якого вважали найбіднішим у селі. Він був такий обідраний, що навіть вуха його скидались на латки.

Усі засміялись на його слова. Він сам усміхнувся і відійшов убік, далі сиплячи дотепами.

Павло, спершись на прилавок, вів довгу таємничу розмову із старостою. Позаду скупчились бідняки і штовхалися, намагаючись почути що-небудь.

Надвечір дощ припинився. Хмари розірвались на великі шматки, і крізь них виглянув місяць — чистий, гарний, ясний, ніби щойно з купелі. Незабаром усе поховалось і затихло. Тільки з темряви чулося базікання п'яного Іло Шукайхвоста, який кричав із свого дому:

— Люди, обікрали мене! Викрали мої гроші!

Він голосно сміявся зловісним уїдлигим сміхом, який розтинав нічну тишу, мов совиний крик.

VIII

Павло поїхав, не дочекавшись кінця відпустки. Життя в рідному домі стало для нього нестерпним. Він попрощався з батьком, який лежав у темній корчмі й стогнав, мов поранений.

— Прощай, тату, не побивайся,— із сльозами на очах сказав Павло.— Ми тебе не покинемо. Я подам на звільнення й приїду сюди.

Старий недовіжливо похитав головою й не відповів нічого. Він лише відвернувся до стіни і знову застогнав.

Петро, Петриха й діти проводили Павла до воріт. Елка і Захаринчо йшли останні. Коли Павло попрощався і рушив, вона заплакала, і рясні сльози покотилися по її щоках.

— Ну, не плач, не плач,— сказав сухо Павло з явним невдоволенням.

Він ущипнув сина, скочив на коня, ще раз попрощався і поїхав. Слідом за ним зашкутильгав на своїх кволих ногах дід Маргалак. Він пішов пішки до станції, щоб привести додому коня.

У домі Гераків стало нестерпно тяжко. Наче не гроші старого, а честь дому вкрали. Божан подав у суд на Петра й Павла за побої. Поранили його не дуже, але він досі ще лежав і вдавав із себе хворого. Петро тепер сам виконував усі роботи. Старий цілими днями сидів у корчмі й нікуди не виходив. Його ніщо вже не цікавило. Він або лежав на ліжку, стогнучи, або мовчки ходив по кімнаті, в глибокій задумі, похмурий і нещасний. І в цій маленькій пустелі шум його повільних, важких і розмірених кроків лунав таємниче і глухо. Йому здавалося, що хтось крадькома ходить за ним, і він швидко і злякано оглядався. Ні з ким ні про що він не говорив. Увечері та в обід до нього приходила Елка й приносила йому їжу, як затворнику. Вона глибоко йому співчувала й частенько намагалася з ним заговорити, але він мовчав. Одного разу вона послала до нього Захаринчо. Хлопчик не зміг відчинити дверей і почав гукати:

— Діду, відчини мені, діду!

Старий впустив до себе онука, взяв його на руки й довго пестив, дивлячись на нього вологими очима.

Чим більше Герак думав, тим більше переконувався, що гроші викрав Божан. Але, знаючи жорстоке

серце сина, він уже не сподівався, що той їх поверне.

Він вирішив проклясти злодія в церкві, та коли хотів сказати про це попові, батьківське серце стислося від болю, і він приховав свої думки.

Життя Гераків стало нестерпним. Підозра і злочин не можуть жити під однією стріхою. У домі запанували ворожнеча і образи, тягарем притиснувши душі. Божаниха й Петриха, яких домашня робота мимоволі зводила до купи, здавалися споконвічними ворогами. Вони вже не дозволяли своїм дітям збиратися та гратися разом. Між ними легкою тінню, дивним безтілесним видінням снувала мовчазна Елка. Вона потай глибоко страждала. Увечері, коли всі засинали, вона йшла в кімнату до Йовки. Хвора сиділа на ліжку, слабенька, бліда; здавалося, під її одягом уже зовсім немає тендітного тіла.

В кімнаті панувала таємнича півтемрява, було тихо й чисто. Біля ліжка хворої стояв зелений глечик. Більш нічого. Перед іконостасом блимала лампадка; ажурна, тремтлива тінь від розкритих різьблених дверцят перед іконою покривала майже половину кімнати. Крізь прочинене вікно було видно освітлене місяцем подвір'я. Там усі предмети разом з їхніми нерухомими тінями, здавалось, спали. Видно було порожній віз і стрекало, що стирчало на грядці, драбину, приставлену до стріхи повітки, віялку, велику сосну, під якою лежала буйволиця, смачно жуючи жуйку.

Елка тихо сідала біля хворої, ніжно пестила її бліде личко і говорила:

— Сьогодні ти виглядаєш краще, сестронецько.

Йовка посміхалася, ніби якомусь святому видінню, а погляд її лишався нерухомий, спрямований у каламутне віконце.

— Мама знову лаяла тебе сьогодні! — казала вона винувато.

— Е, нічого, нічого, я не серджусь на неї,— відповідала Елка.

— Що люди кажуть, тьотю? Чи справді татко взяв дідові гроші? — питала Йовка, злякано дивлячись убік.

Душа її була повна незрозумілого страху.

— Базікають пусте. Не бояться гріха перед богом.

Обидві довго мовчали, поринувши кожна в свої безрадісні думи. Потім обіймалися і плакали. Плакали тихо, гарячими солодкими сльозами, і їм ставало легше.

Старий Герак бачив, що спільне життя в домі неможливе, і вирішив поділити синів.

Після жнив він запросив до себе найповажніших селян і спершу розділив снопи на рівні чотири частини: одну — Божанові, другу — Петру, третю — Павлу, четверту — собі. Так він розділив і дворище. Поля й луги поділили, кинувши жереб. Великий будинок, що мав з двох кінців ганки, він розділив навпіл. Одну половину — Божану, другу — Петру. Собі старий узяв корчму з двором, до якого приєднав і Павлову частину. Елку й Захаринчо він узяв до себе.

Поділ був справедливий. Він не викликав ні в кого незадоволення. Другого ж дня Божан обгородив свій двір парканом, швидко зробив тік і узяв собі наймита. Він був задоволений і щасливий. Збулася його мрія. Цілими днями ходив він подвір'ям простоволосий, вимірював, розпоряджався, голосно розмовляв з дружиною й дітьми. Люди, що проходили дорогою, зупинялися, дивилися і казали:

— От тепер він запаніє, а інші працюватимуть!

Божан молотив і зсипав жито в свої комори з гарячковою жадобою і ненажерливістю. Він підбирав колоски, що зачепилися за паркан, і зерно, що виспалося з колосся на землю. Лаючись, ганяв він горобців, які несміливо відстоювали свою маленьку часточку. З гнівним криком він розганяв ченців і жебраків, які з благословенням приходили випрошувати жменю

жита, котрим бог так рясно усипав його тік, і довго не міг заспокоїтися, наче на нього нападали розбійники.

Вечорами він сидів сам у хаті біля пічки і при світлі її вогню робив великим теслярським олівцем нескінченні підрахунки, оглядаючись, чи не дивиться хто на нього.

Божан нікуди не ходив, боячись витратити зайвий гріш. Він збирав яйця по гніздах і в свята сидів у хаті, як у засаді, ждав, чи не почуються вигуки Моше-пташника, щоб їх продати. Він довго з ним торгувався, лаявся, сердився і, як тільки одержував гроші, тремтливими руками перераховував по три-чотири рази, щоб його не обдурили. Його скнарість ввійшла в прислів'я. Селяни почали вигадувати про нього різні історії. Іло Шукайхвіст божився, що бачив, як Божан підібрав на дорозі кілька шкурок з дині й жадібно вигриз їх, ніби тоненько вистругав ножичком.

Петрові було важко.

На своє нове власне обійстя він дивився байдуже. Серце його сповнилося безсилою заздрістю до Божана. Поки він сподівався, що і йому перепаде з казкових грошей батька, його широку душу не обтяжувала ніяка турбота, він був спокійний.

А тепер!

Тепер він мав лише землю, простору й жорстку землю, з якою треба було боротися. Праця і нічого більше. Але серце в нього було легковажне, пташине серце. Воно любило жити саме по собі. Праця його лякала. Він дивився на цю простору, порослу бур'янами землю, що молила небо послати їй благодать, і думки його були чорні й похмурі, мов зграя круків.

Він почав мріяти і пити. Мрії зовсім відбили йому охоту до праці. Пийцтво гнітило його.

Дружина розшукувала його по корчмах, тягла до дому, сердилась і люто проклинала. Люди підсміювались і жартували над її нещастям, а вона виправдову-

валась, як винувата, розмахувала руками, немов звертаючись до всіх, і кричала:

— Хіба ж так можна! Усе на мої руки покинув і ніхто мені не допоможе. Діти слабенькі, нездатні до роботи.

ІХ

Одразу ж після від'їзду Павла Елка дуже змінилась. Вона зовсім ослабла. Обличчя її змарніло і набрало жовтого хворобливого кольору. Навколо очей з'явилися великі темні кола. Вона цілий день працювала, але відчувалося, що через силу. Її красиве, гнучке тіло згасло від хворості, ноги на ходу підгиналися, вона хилилася вбік, немов ось-ось упаде. Істи їй зовсім не хотілося, вона через силу ковтала два-три шматочки хліба й виходила з-за столу.

Це була вже не Елка, а її дивна ходяча тінь, що з кожним днем усе більше танула й марніла.

Спочатку вона стримувалась і нікому не скаржилась. Коли люди говорили їй, що вона схудла, і питали, що з нею, вона силувано усміхалася й відповідала: «Нічого». Але на душі в неї лежав камінь. Співчуття, з яким дивилися на неї близькі й чужі, гнітило її.

Нарешті сили залишили її зовсім. Навіть відпочиваючи по дорозі, вона ледве могла донести повні відра від криниці додому. Часто вона несподівано падала десь у кімнаті чи надворі, скрутившись у клубочок, довго лежала, болісно й моторошно скиглячи, як недобите цуценя. Інколи зачинялася у себе в кімнаті, лежала безпомічна, пригнічена, плакала і з невимовною гіркою примовляла:

— Боже милосердний, боже милосердний, чом ти не забереш мене?

Ці глухі стогони сповнювали жахом похмуру тишу корчми. Здавалось, що глибоко в її підвалинах замуровано живу людину.

Старий Герак потихеньку виходив зі своєї темної сумної кімнати, в якій не витав уже золотий дух його скарбу, поволі прочиняв двері до світлиці, де плакала хвора, і з порога пригнічено питав кволим голосом:

— Що з тобою, невісточко? Ти хвора? Все плачеш і стогнеш! Чому ти не скажеш?

Елка, ковтаючи сльози, відповідала глухо, і серце її краялось:

— Погано мені, погано мені! Помру я!

І більш нічого.

Вся домашня робота лягла на безсилі плечі діда Маргалака. Він носив воду, підмітав двір, зустрічав і випроваджував худобу, видоював корів, а інколи й місив тісто. Він піклувався і про Елку, і про хазяїна, і про Захаринчо з ніжністю ангела-хранителя і плакав над їхнім нещастям. Часто приходила Петриха допомогти йому, навідати Елку та свекра і чого-небудь їм принести. Йовка лежала дома і весь час думала про тітку Елку та діда. Їй хотілося піти провідати їх, але мати не пускала її, і вона сумувала в кімнаті, цілими днями молячись перед образами, перед божою матір'ю, прохаючи, щоб вона послала на всіх мир і зцілення.

Про Елчину хворобу ширились різні чутки. Дехто говорив, що її зурочено, або що Божаниха їй наворожила, чи Павло її отруїв, щоб одружитися з іншою. І лише дехто здогадувався, в чому річ: Павло заразив дружину поганою соромітною хворобою, і вона це приховувала. Жінки в селі з жахом перешіптувалися про це одна з одною, співчували хворій, але боялися й соромилися її навідати.

Елка вже нікуди не виходила. Зіщулившись на ліжку в куточку біля вікна, похиливши голову і схрестивши руки на грудях, вона мовчала, нерухома, як камінь.

До неї заходили лише кілька старих жінок, близькі родичі, і приносили їй гостинці. Вони входили

в кімнату обережно, потихеньку, як до вмираючої, засу- нувши руки в широкі рукави брудних сорочок, з печаль- ними обличчями сідали на долівку біля неї, підпирали колінами свої зморшкуваті підборіддя, цокали язика- ми, печально розгойдуючись із зловісною безнадійні- стю, як орисниці¹.

— Бідна Елка, красуня, на що ти стала схожа!

Ці відвідини мучили Елку. Вона соромилась і нена- виділа своїх добродійниць. Вона хотіла бути сама, згаснути і вмерти на самоті.

Вона не переставала думати про Павла. Але в її уяві не було теперішнього Павла — грубого чоловіка, який зав'язав їй світ змолоду, осоромив і занастив її. Вона думала про іншого Павла — люблячого, дале- кого, бажаного, якого вона мов ніколи й не бачила, який привиджувався їй колись у дивних дівочих снах. І, поринувши в спогади, схожі на мрії, вона вмить за- бувала муки, привітно усміхалась до цього милого, да- лекого образу. Усмішка раптово осявала її обличчя, як осяває останнє сонячне проміння верхівку самот- ньої берізки в лісі. Вона примружувала очі, щоб на- довше утримати цей образ у своїй уяві, і пересохлі уста її шепотіли:

— Павле, Павле, милий Палю!

Надходила осінь. У Елчину кімнату час від часу вітер закидав жовте листя. Діти й дівчата вже прикра- шали себе жорсткими осінніми квітами сумних болісно- яскравих відтінків. Стара сосна журливо гула, а ночами сичала, наче в її гіллі кублилися змії.

Елка з свого ліжка дивилась, як удалині на горах збираються темні дощові хмари і похмуро поглядають на поля. Нестерпна мука сповнювала її душу. Вона стала швидко в'янути і згасати.

¹ Міфічна істота, що прорікає майбутнє.

Одного дня до неї прийшов Петро. Обличчя його було неголене, заросле щетиною по самі очі, вуса обвисли, побіліли зверху, наче колосся. Від нього ще на відстані тхнуло горілкою. Він увійшов і мимоволі скинув шапку. Елці зробилось моторошно. Вона знала, що шапку скидаює не перед хворим, а перед покійником.

— Елко,— сказав він схвильовано,— так не можна. Завтра я запряжу юлів та повезу тебе до міста в лікарню. Не можна так себе мучити.

— Ой, не хочу, не хочу! — простогнала Елка.

Слово «лікарня» жахало її.

— Не можна так. Лікарі знають ліки від усього. Адже ти нам рідна— як же лишати тебе гинути?

— Не хочу, не хочу! — сказала з жахом Елка, і її красиві хворобливо-блискучі очі благально зупинились на Петрові. Вона забилася в куток, ніби хотіла врятуватись.

— Ех ти!.. Чому не хочеш? Адже там не різатимуть тебе, а лікуватимуть...

— Не хочу, не хочу! Ой, не хочу!

Петро потуццював на місці, покрутив у руках шапку, пошкрябав потилицю і вийшов.

— Я тобі добра бажаю... Не хочеш — як хочеш...

Х

Осінь минала. За похмурым обрієм здіймалися сірі тумани і цілими днями лежали на гірських вершинах. дивлячись з важкою думою на поле. На оголеному вітті дерев тремтіло останнє вмираюче листя, опадаючи з сухим зітханням. Уночі здіймався шалений вітер і його несамовите виття шматувало морок безлюдних сільських вуличок: зі свистом і тупотом він вихором пролітав по майдану, по розгороджених бідняцьких подвір'ях, стугонів по віконницях і дверях, гасав, мов

злий дух, покрівлями, моторошно вив у коминах і немилосердно загрожував лихом біднякам.

Елка не виходила нікуди. Вона сиділа у своїй кімнаті, зіщулившись у грудочку біля вікна, схрестивши руки під фартухом, пов'язана, як удовиця, темною хустиною, насунутою на чоло, щоб приховати обличчя. Сумно і безнадійно дивилась вона на вулицю примурженими очима. Думки її мчали, як розірвані хмари, їх не осявало ні проміння, ні шматочок синього веселого неба. У кімнаті було тихо, як у проваллі. Навіть цеберки, повішені на гачки, самі дзвеніли від напруженої цієї тиші. Елка слухала, як час від часу шкреблась миша і по черепичній покрівлі повільно ступала м'якими лапами кішка. Герак не виходив нікуди. Захаринчо бавився надворі з дітьми. Лише старий дід Маргалак тинявся, як відлюдник, цим похмурим будинком, що зовні виглядав пустою.

Удень було хоч трохи легше. Але ночі стали для Елки нестерпними. Як тільки надворі зникали тіні від стріх і морок наповнював кімнату, Елка відчувала смертельну тривогу. Вона не могла спати. Всю ніч лежала на спині, з розплющеними очима, в пітьмі, ледь освітленій тьмяною лампадою, і думки, одна за одну сумніша, пекли їй мозок. Ніч минала поволі, знадвору не чулося жодного звуку. Лише коли-не-коли стукне віконниця. Нервово зашарудить оголене віття на деревах. Заскиглить спросоння собака — і знову нічого. Тоді Елці здавалося, що вона лежить у домовині, заживо похована, і вона глухо стогнала.

А в сусідній кімнаті чулися час від часу зітхання старого або його повільні, розмірені кроки по підлозі. Він ходив довго, сюди-туди, мов якийсь замкнений звір.

Одної такої ночі дід Маргалак, що спав біля пічки, раптом прокинувся. Йому здалося, що клацнули двері і хтось вийшов. Надворі схлипувала стривожена

ніч. Старий підвівся і засвітив свічку. Рева страшна буря, стіни тріщали під натиском вітру. Старий намацав двері. Вони були відімкнені. Він швидко відчинив їх. Буря увірвалася в дім, розкуйовдила його біле волосся і погасила свічку. Дід Матеї виглянув у двір. У п'ятмі йому привиділись білі рукави жінки, що йшла до воріт. Він швидко вернувся і заглянув до Елки в кімнату. В півтемряві під образами солодко спав Захаринчо, ліжко Елки було порожнє. Невизначний тривожний здогад сповнив жахом і співчуттям душу старого. Він кинувся надвір, забувши навіть взяти шапку, і вибіг на вулицю. П'ятма. Буря шаленіла, і старий ледве тримався на ногах під натиском холодного вітру. Волосся і борода його розвівались. Очі сльозились, і він нічого не бачив. Дерев на околиці стогнали і гнулися додолу. По небу, немов страшні демони, летіли чорні хмари. Зненацька вони розірвались, і крізь них прозирнув холодний, смертельно блідий лик місяця, освітивши білі рукави жінки. Вона йшла проти вітру, насилу перемагаючи його. Старий зібрав усі свої сили й гукнув:

— Молодице!

Буря заглушила його кволий голос.

— Молодице! — повторив він, та навіть і сам себе не почув.

Тоді він побіг слідом за нею. Назустріч йому рвонув у несамовитому пориві вітер, зігнув його, повернув назад і зупинив. Чорні демони знову заступили місяць. Старий зібрав усі сили і знову побіг. Він перебірав кволими ногами, нахилившись уперед, наче хотів ударом голови розбити стихію і полетіти. Його очі, втуплені в морок, не бачили нічого. Йому забивало дух, і старече його серце страшенно калатало від утоми. Та Маргалак не падав. Він біг назустріч вітрові, спотикаючись об нерівну кам'янисту дорогу, докладаючи нелюдських зусиль, щоб крикнути, щоб послати

свій рятівний клич тій самотній сиротині, яка блукала серед ночі, йдучи до загибелі.

— Молодице... Елко!

Але уста його розкривались беззвучно.

Темні хмари на небі знов розвіялись, схожі на великі чорні знамена, подерті в боях. Крізь них виглянув рябий місяць, і дід Маргалак побачив освітлене безлюдне поле, наїжачене від бурі. Він був уже за селом.

Старий зупинився, вдивляючись у далину дороги. Десь попереду майнула химерна постать Елки, що на силу йшла проти вітру. Вона звернула з дороги і попрямувала до млина. Вже здалеку було чути шум води біля греблі, який перегукувався з шумом вітру. Жаль і відчай душили старого. До кого звернутись йому по допомогу, кого покликати? Він підвів свою сиву голову, глянувши на похмуре небо, і з відчаєм простяг кістляві руки.

— Боже милосердний, захисти невинну душу!

Місяць, холодний і байдужий, далі торував свій шлях. Величезні тіні від дерев шалено і таємниче танцювали край дороги. Вітер нестримно бушував у полі, і несамовиті вихори реготали десь у п'ятмі.

Старий бачив, як Елка швидко зійшла з дороги і зникла за темними деревами.

— Молодице!

Дід Матей щосили кинувся вниз по дорозі. Вітер трохи послабив свій натиск, і старий пішов повільніше. Він падав від втоми, ноги його зробились важкими.

Вже чувся шум води на млині. Уже старий бачив великі берести коло нього. Серед них стояла русалка з білими рукавами, схрестивши руки, похиливши голову, і дивилась у воду.

— Молодице!

Старий біг, майже збожеволівши з відчаю, розмахував руками, немов хотів розігнати морок. З нелюдськими зусиллями він видерся на невеличкий пагорок, тримаючись за гілки ожини й шипшини і, нарешті, опинився серед берестів біля греблі. Там нерухомо стояла Елка, схрестивши руки, і дивилася у темну, застиглу воду.

— Молодице! — покликав дід Маргалак, і, знесилений, сів на землю.

Елка здригнулась і оглянулась. Старий останнім зусиллям простягнув до неї руки, намагаючись щось сказати.

— Діду! — скрикнула вона й кинулась до нього.

— Молодице, дитя моє! Що ти тут робиш?

Старий схопив її за руку.

— Сідай, дитино, сідай, я втомився. Ох, душа моя знемагає.

— Я вмерти хочу, діду! Не можу більше жити. Не жити мені вже на цьому світі.

— Не кажи так, серденько, не гріши перед богом, дитя моє,— приголубив її, як дитину, дід Маргалак.

На Елчиних очах заблищали сльози. Ця рідна, щира ласка теплим співчуттям торкнулась її стражденної хворої душі, і солодка свідомість, що вона не самотня, розчулила її. Елка зворушено заплакала.

— Хочу вмерти, діду Матей, хочу вмерти!

— Послухай, Елко, не кажи так, подумай про сина. На кого ти його покинеш? Що він робитиме без матері? Май надію на бога, і він пошле тобі одужання.

— Ніхто не може мені допомогти, діду.

— Ні, це не так, дитино. Послухай мене. Я поведу тебе в Сеславський монастир, там помолишся чудотворному образу святої богородиці. Вона зцілить тебе.

— Спасибі тобі, діду Матей, спасибі. Пропало вже моє життя... Кому я потрібна? Хто журитиметься за

мною? — сказала, ковтаючи сльози, Елка і присіла біля нього.

Вона була боса, простоволоса, і тремтіла від холоду.

Дід Матей загорнув її у свій сіряк.

— Поплач, люба, поплач, тобі полегшає.

Вітер віяв з такою ж силою. Старі берести махали своїм голим гіллям і журно шуміли. Листя й сухі гілочки падали в глибоку воду біля греблі, де віддзеркалювався мертвий вид місяця.

— Діду, як я житиму тепер? Діду, сором мені перед людьми, — сказала, захлинаючись, Елка; вона посиніла і тремтіла від холоду, знемагала від страждання.

— Не думай так, дитино, всі ми грішні, у всіх є свої муки. Бог милосердний. Одужаєш і забудеш, що ти страждала. Викохаш дитину свою і радітимеш з неї. Ти не впадай у відчай, не втрачай надії...

— Спасибі тобі, діду, спасибі.

— А тепер вставай, підемо. Бачиш, як ти змерзла. Вставай, дитино!

Старий підвівся, допоміг підвестися хворій жінці. Взявши її за стан і обережно підтримуючи, він сказав по-батьківськи:

— Ходімо, дитино!

Вони рушили назад, мов два примарних духи милосердя і страждання. Буря шаленіла й розвівала їхнє волосся. Вода, що падала з греблі, моторошно шуміла. Хмари знову сховали місяць.

XI

Елку звалила тяжка хвороба. Її остання надія — піти поцілувати чудодійний образ божої матері — не збулася. Незабаром вона померла. Вона лежала в простій дерев'яній домовині, заспокоєна назавжди, але вираз страждання і в останню хвилину не зійшов з її ми-

лого обличчя. Ховали зимовою сльотавого дня. Земля потопала в грязюці. Візком правив, скинувши шапку, дід Матей. Біле, як сніг, волосся його було розпатлане. На візку, біля домовини з покійною, сиділа, напнувши аж по очі хустку, Йовка і гмосила за тіткою, повторюючи найжалібніші слова. Слідом за візком ішло кілька жінок та дід Йордан, пригнічений, повний відчаю. Люди давно не бачили його і гепер дивувались, як він постарів, посивів, схуд, як укрилося глибокими зморшками його висохле обличчя. Він вів за руку Захаринчо. Хлопчик ішов поволі і тер рученятком очі. Він не міг виразно собі уявити, що сталося, але загальний смуток і голосіння Йовки за тіткою вразили його душу. Петро плакав, не ховаючи сліз. Божан не прийшов на похорон. Він обгороджував за селом якусь свою ниву. Процесія по дорозі на кладовище пройшла повз нього. Він скинув шапку, як чужий, і коли вони минули, знову взявся до роботи.

Герак лишився жити в домі сам із Захаринчо і дідом Маргалаком. Жив він самотньо, нікуди не ходив. Сили з кожним днем залишали його. Взимку він цілими днями сидів у кімнаті, зіщулившись за піччю, і не можна було зрозуміти, спить він, чи не спить. Навесні, коли пригрівало сонце, і влітку, він виходив, лягав біля дверей на теплі плити і грівся цілий день на сонці. Петриха носила йому їжу, але він не міг уже сам їсти і розливав з ложки, поки доносив її до рота. А коли його хтось питав, як він себе почуває, він відповідав не одразу, ніби не зрозумівши запитання, потім відказував, мов ішлося не про нього:

— Добре мені... Гріюсь на сонечку!

Очі його запали, звузились і почали сльозитися. Здавалося, що він завжди плаче.

Він був уже тягарем для всіх. Ніхто його не жалів. Лише Захаринчо, який швидко виростав, часто

підходив до нього, питав про се, про те і допомагав йому підводитися.

— Будь здоровий, синку, щоб ти довго жив, мій хлопчику,— говорив старий, і гладив його по голові.

Одного разу взимку Петро взяв Захаринчо, запнув його хусткою і сказав:

— Ходімо!

Захаринчо пішов, не знаючи куди. Йому було вісім років.

За околицею їх зустріли селяни, зупинили і спитали:

— Куди це?

— Поведу його в місто, якоїсь роботи шукати,— відповів Петро, вдаючи, що поспішає.— Нема кому його доглядати,— додав він.

Захаринчо стало сумно. Він мовчки заплакав і не сказав нічого. Сльози замерзали в нього на очах. Дорога бігла безкрайньою сніговою пустелею. Вони йшли по ній. Дядько ступав попереду і дуже поспішав. Захаринчо плентався слідом за ним, намагаючись не відставати. На серці в нього лежав важкий камінь. Щось його ніби душило. Він ішов, як уві сні, віддаляючись від села, де лишилися його друзі і дідусь, тітка й велика сосна. Чи доведеться йому побачити їх ще хоч раз?

За якийсь час від просторого двору Гераків не лишилось нічого. Він був поділений, перегороджений, по ньому безладно купчилися недобудовані клуні, повітки, стоги сіна. Скрізь були калюжі й сміття. Перед сходами в Петрихи з'явилася брудна яма з помями, в якій бабралися свині. Петро спляв велику сосну, тому що вона заважала йому на току. Це святе дерево, обожнюване предками, впало під сокирою внуків і довго лежало в грязюці.

Божан скуповував майно. Його зажерливості не було меж. Йовка його одужала і почала вже дівувати, хоч була ще слабенька і квола.

Павло не подавав про себе звістки. Ніхто вже не знав, де він, що робить.

А старий Герак зовсім заслаб. Він насилу вилізав на сонце, грівся, як стара змія, але весь час скаржився на холод.

Одного весняного дня, теплого і ясного, Герак виповз до дверей корчми і долілиць улігся на осонні. Дід Маргалак, проходячи повз нього, зупинився про щось спитати. Старий лежав нерухомо. Біля голови його дзижчав рій мух.

— Йордане, Йордане! — покликав дід Матей, поторгавши його за плече.

Дід Йордан не ворухнувся.

Маргалак нахилився до нього, схопив його за руку, постояв і сказав:

— Е, та він умер. Уже зовсім захолов.

БІДНЯЦЬКЕ ЩАСТЯ

Базарний день кінчається. Хоча сонце стоїть ще досить високо, з Клепушанського заїзду вже викочуються брички, вози, і швидко розїжджаються по селах. Селяни, селянки метушаться у різних справах. Одні напувають коней, інші лаштують брички, розмальовані веселими візерунками, навантажені всякою всячиною.

Від великих будівель конюшні, сінника, повітки падають чіткі тіні на вимощений камінням двір. Там стоять купками селянські дівчата, набілені й нарум'янені. Біля них походжають молоді солдатики в широких мундирах, закинувши руки один одному на плечі, і радість любові світиться в їхніх очах.

У глибині двору стоїть новий віз, окований залізом, з розмальованим коробом, гарний, мов дитяча іграшка. Він до половини натоптаний сіном, а поверх сіна накинута зовсім нова строката ряднина, торочки якої звисають через полудрабки. Її жвава й весела барвистість тішить око, як радісна, добра усмішка. На ряднині спить немовля, загорнуте в куповану червону ковдру. Дитина вся вкрита, її зовсім не видно. Обіпершись спиною на одне з коліс воза, стоїть її мати, шопкиня, жінка середнього віку, і їсть калачик, відламуючи обережно шматочки. Сонце золотить її срібні прикраси, пряжку, товсті старовинні дукачі, велике намисто з фальшивих монет.

На порозі шинку з'явився низенький огрядний шоп, одягнений як на великдень, поголений, з закрученими вусами.

— Пено, Пено, йди-но сюди,— покликав він, зробивши знак рукою.

— А малий? — спитала Пена і перестала жувати калачик.

— Що він робить? — посміхнувшись, спитав шоп і пішов до воза.

— Тихше, він спить,— сказала мати.

Шоп перегнувся через полудрабок і радісно, ніжно й тихо промовив:

— Воно спить, маленьке... Залиш його, нехай спить, а ти йди зі мною, я зустрів приятелів з Шильовців. Ходім, посидимо з ними.

І, глянувши добрим поблажливим поглядом на дружину, Стоян пішов. Пена поклала калачик у кишеню і пішла вслід за ним.

У шинку було повно селян. Дехто вже був добре напідпитку. Всі розмовляли голосно, поважно, все про якісь справи, закінчені й незакінчені. Пахло вином, тютюном і стравою.

Стоян уже хильнув. За столом, до якого він підвів дружину, сиділи троє старих з чужого села і дві жінки.

Пена поцілувала руку старим і привіталася з жінками — далекими родичками.

— Це моя жінка, діду Митре, знаєш її? — сказав Стоян і знов поблажливо глянув на Пену.

— Знаю, як не знати, змалечку знаю її,— заговорив глухо й хрипко дід Митре, а на його старому обличчі, з якого дивилися маленькі червоні очі, з'явилася добродушна привітна усмішка.

— Діду Митре... Мати, царство їй небесне, дуже тебе поважала... Адже ти їй припик поганий прищ.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, молодице... Вона б умерла, коли б не покликали мене. Царство їй небесне. Ну, а ви як живете?

— Ми з Пеною живемо дружно,— обіззався нетерпляче Стоян.— Одне в нас горе було, дідусю, господь відвернувся від нас, а тепер... Десять років не

було в нас дітей... Господь послав нам хорошого хлопчика...

— Нехай живе й росте здоровий,— співчутливо сказали всі за столом.

— Ожила тепер ваша хата. Знаю, зна-а-ю,— співуче промовила найстарша жінка.

— Е, тіточко Маріє, знали б ви, який став Стоян після народження дитини, не можу його до шинку вишхати...

— Та я ж ходжу до шинку...— посміхнувся Стоян, покрутив головою і вигукнув:

— Парубче, дай вина!

— Не треба, не треба, Стояне, сп'яніємо.

— Ні, не можна, треба почастувати, я ж сина маю! Сина маю, он як!— вигукнув Стоян так голосно, що всі в шинку повернулися до нього.

— Поздоровляємо, поздоровляємо, бай Стоян,— промовили знайомі за столом.

— Дякуємо, брати. І богові дякуємо. В'яв і засихав я, бідний, мов безплідна слива... Тепер я розцвів, мов яблуня. Хочу частувати!— вигукнув голосно Стоян, і, вставши, замахав рукою:— Гей, хлопче, на кожний стіл по літру вина постав від мене!

Настало пожвавлення. Люди, здебільшого знайомі, підходили і вшановували Стояна, потискуючи його руку.

Соромлива усмішка осяяла обличчя його дружини, вона ніби покращала, помолодшала.

Хлопець пішов з вином до столів. Наповнилися чарки. Всі цокалися із Стояном і з його дружиною.

— Я — сіромаха! Та без дітей я був би удвічі бідніший. Тепер — це моє багатство. Його мені бог дав. Усі, хто тут є: приятелі, знайомі, незнайомі, з нашого села, з чужого села, всі вип'ємо по чарочці за маленького Іванчо,— сказав Стоян.

— За здоров'я Іванчо, за здоров'я Іванчо!— виголосили присутні.

— Нехай кожному господь таку радість дає! Що ж, брати мої, чи хочете побачити мого Іванчо? Він ще дуже маленький,— двох місяців нема йому. Жінко, принеси його.

— Але ж він спить,— сказала Пена.

— Спить,— вигукнув Стоян,— коли спить, нехай спить! Ми підемо до нього. Мала дитина за царя більша. Хто любить дітей, браття, ходіте, побачите мого сина. Він спить у возі. Я для нього зробив новий віз.

Стоян пішов до дверей, люди встали з-за столів, порилися в гаманцях — подарувати монетку Іванчо, і пішли. Слідом за ними вийшла Пена, стривожена, мов квочка, пробралася швидко наперед і перша опинилася біля воза. На віз падало золоте проміння сонця, що хилилося до дахів міських будівель.

Стоян скочив на віз, хотів узяти дитину, але злякано відсахнувся.

— Господи! — Руки його опустилися, мов підтяти, і вдарилися об поли.— Ще одна дитина. Хтось підкинув дитину! Ой людоньки, чия це дитина?

— Ой, Стояне, ой господи! — обізвалася Пена й полізла на віз. Люди товпилися біля них, зацікавлено заглядаючи через полудрабки.

У возі на м'якій підстилці біля Іванчо солодко спало ще одне дитя, загорнуте в чисті пелюшки, з дерев'яним хрестиком на грудях. Навколишній галас розбудив його. Воно поворушило голівкою. Маленьке червоне личко смішно скривилося. Воно кілька разів висунуло язичок, надуло губки, зацмокало і заплакало.

— Ой, голодне, голодне, бідне,— розчулено зітхнула Пена.

— Погодуй його, молодице, погодуй,— сказали інші жінки.— Адже його підкинули, може, воно справді голодне...

— Погодувати його? А Іванчо? — розгубилася Пена.

— І Іванчо погодуєш.

Підкинуте немовля продовжувало цмокати губами, немов ссало грудь.

Пена, взявши немовля на руки, вийняла грудь і дала йому поссати. Воно жадібно вп'ялося в неї.

— Ох, яке воно голодне! — І Пена ніжно нахилилась над дитиною. Стоян чухав потилицю і зітхав.

— Що його робити, людоньки! Віднесу в поліцію.

— Так, так, віднеси, в поліцію.

— Не дам, не дам його відносити, — сказала Пена і по-материнськи притисла дитину до грудей.

— Візьми дитину, Стояне, візьми... Скільки років ти бажав дитини — господь послав тобі двох.

— Удача... Гріх повертати... Воно таке маленьке — ростить його на здоров'я, — сказали жінки.

Стоян нахилився, щоб подивитись на дитя, і його погляд зустрівся з поглядом дружини.

Потім він ще нижче нахилився над дітям і мовчки задивився на нього.

Чим довше він дивився, тим більше прояснювалося його обличчя, наче з нього повілі сповзала хмарка.

— Візьмемо його, Пено?

— Воно вже моє, — сказала розчулено Пена.

— Поздоровляємо, поздоровляємо, Стояне, — сказали селяни. — Ходім, почастуєш і за цю дитину.

Призахідне сонце проводжало новий віз Стояна до села. Стоян весело покрикував на коней. Пена сиділа на возі, тримаючи на колінах Іванчо та його маленьку сестричку.

ШПАК

Перелякані підпаски прибігли в село й повідомили, що знайшли в полі мертвого Шпака.

Було свято, стояв погожий веселий травневий день, шинки переповнилися людом, на площі танцювали, і не-вдовзі все село знало новину. Староста вжив заходів, покликав писаря, лісничого, польового сторожа. Вони взяли книгу, чорнило, щоб скласти протокол, прихопили з шинку чоловіків і подалися на місце події. Танок урвався, дівчата, парубки, баби й дітлахи — всі рушили слідом.

Шпак помер! Оце так несподіванка! Він був нету-тешний. Всі його добре знали, але нікому не було відо-мо, звідки він. З'явився він у селі недавно, грав на гуслі¹, співав, розважав народ, не ображався, коли з нього сміялися, завжди був усміхненим і добрим. Ні з ким він не зближувався, але всі до нього звикли, і ця звістка кожного вразила й засмутила. Всяк від-чув, що йому чогось забракло, село неначе осиротіло. Мовби не помер Шпак, а душа його згасла, пісня урва-лась.

Шпак з'явився в селі восени у дранті, немов ягесь опудало, худий, голодний. Його знайшли сплячим на лавці перед общиною. Староста почав його розпиту-вати. Він видався йому підозрілим і тому Шпака ки-нули в підвал, щоб наступного дня відправити до око-лійського начальника.

І одразу ж з маленької в'язниці почувся веселий жвавий голос гусли.

¹ Болгарський народний музичний інструмент.

Повз підвал проходила Зуза, дочка старого цигана Мехмела, вона спинилась послухати і нагнулася до залізних ґрат віконця.

— Гей, ти! Що ти там шукаєш? — наївно спитала вона хлопця, у якому, мабуть, признала одноплемінника.

— Нічого. Замкнули мене, — відповів музикант і, відклавши гуслу, раптом затьохкав соловейком, високо, дзвінко, переливчасто. Потім загавкав, мов пес, і зашвищав шпаком.

Дівчина засміялась і припала до віконця, щоб краще його роздивитися.

З общини вийшов староста.

— Ти що тут робиш? — суворо спитав він циганку.

— Проходжу мимо, коли чую — шпак співає в підвалі, дай, думаю, послухаю...

— Славного шпака я спіймав, подивимось, що воно за птах.

Циганка випросталась, помовчала, потім раптом щиросердо, благально промовила:

— Пане старосто, випусти його. Випусти шпака. Він непоганий хлопчина.

— Може, з ваших? — посміхнувся староста.

— Чи з наших, чи з ваших, не знаю, а тільки випусти його, випусти, пане старосто! — Зуза вигнулась, як пружинка, простягла руку й погладила старосту по рукаві, втупивши в нього дитячий погляд своїх чорних очей. — Випусти його, пане старосто. Випусти Шпака!

У цей час Шпак заграв на гуслі. Селянин і селянка, що проходили мимо, зупинились поряд із старостою.

— Випусти, пане старосто. Випусти Шпака, — продовжувала Зуза. — Завтра весілля в мого брата. Нехай він прийде, пограє.

— А якщо втече? — запитав староста.

— Коли втече, мене посади. Я за нього три роки відсиджу,— пожартувала Зуза і знову почала вмовляти.

У старости було добре серце. Він трохи повагався, здивовано розглядаючи Зузу, і випустив Шпака.

Так це прізвисько й пристало до хлопця.

Зуза привела його до свого батька в шинок. Старий Мехмел пригостив своїх гостей — циганів, які зібралися з навколишніх сіл на весілля його сина. Шпак примостився збоку і загравав на гуслі. Дідові Мехмелу гра сподобалась; він покликав Шпака, підніс йому чарку й посадив по праву руку від себе, попрохавши грати далі. Зуза постояла в дверях, подивилась і пішла.

Цигани гуляли весь день і всю ніч. Шпак грав їм. У шинку лишилось багато селян, які приєднались до бенкету.

Шпак невтомно розважав бенкетуючих: заливався соловейком, співав шпаком, кричав перепелом, сойкою і застрекотав сорокою. Він усім сподобався, всіх заворожив, усі йому раділи. Усмішка, яка не згасала на його обличчі, відкрила йому двері до всіх сердець.

Наступного дня почалось циганське весілля, що тривало цілий тиждень. Гриміли барабани, заливалися зурни, не вщухали танці. Шпак зі своєю гуслою творив небачені й нечувані дива. Все село збіглося подивитись на нього й послухати.

Коли гуляння закінчилось, музиканти, що прибули з іншого села, взяли з собою Шпака і поїхали по весіллях у сусідні села. Але через місяць він повернувся, і дід Мехмел, завсідник шинку, почав усюди тягати його з собою, щоб той йому грав.

Незабаром син діда Мехмела посварився з батьком і покинув рідний дім, переїхавши з дружиною до її села. Тоді старий узяв Шпака до себе — допомагати в кузні й грати для нього по шинках.

З того часу як Шпак — обшарпаний, блідий, з кучерявою чуприною, з доброю усмішкою на обличчі — залишився на селі, його гусла не змовкала. Він більше не ховав її в шкіряну сумку, що висіла через плече, а чіпляв за петлицю, біля свого юнацького співучого серця. У кузні діда Мехмела було небагато роботи: нагострити сокиру, полагодити кочергу або ще що-небудь — оце й усе. Працювали Шпак і Зуза. Зуза роздухувала міхи, крутила точило, а Шпак бив молотом.

Вечорами, коли Мехмел забрав Шпака, щоб той розважав його грою в корчмі, Зуза лишалась сама. Її щось бентежило. Але тепер вона не тинялась по селу, не базікала з подругами, а сідала в глибокій задумі на порозі кузні й чекала їх. Якщо ж дід Мехмел і Шпак барилися, вона йшла до шинку, кликала їх і відводила додому.

Одного разу вона сказала Шпаку:

— Кинь вештатися з батьком по шинках, чуєш? А то зілля приготую. Отрую тебе!

Шпак злякано глянув на Зузу. В її очах горіли люті вогники.

— Як же мені бути? — спитав він. — Не слухатися твого батька — то він вижене мене.

— Нехай вижене.

— Тяжко мені буде без тебе, Зузо.

Вона всміхнулась, блиснувши білими зубами.

— І я піду з тобою, — сказала вона рішуче і ніжно обняла його за шию.

Раптом увійшов дід Мехмел, цього разу тверезий.

— А-а-а, от воно що? — закричав він. — Шпаче, геть звідси! Щоб духу твого тут більше не було!..

І показав йому на двері.

Шпак знітився й прожогом вилетів з кухні. Зуза — за ним.

— Стій! — крикнув батько. — Заріжу!

І він штовхнув її назад, до кухні, потім вийшов і зачинив двері.

З того часу Шпак зник. Зникла й Зуза — батько не випускав її з кузні. Цілих два тижні він тримав її під замком. Їжу та воду подавав крізь маленьке віконце з двору. Зуза мовчки терпіла.

Нарешті старий циган вирішив, що все минуло, і випустив її.

Зуза почорніла. Обличчя її змарніло, чорні очі згасли, усмішка зникла. Вона не виходила на люди, не зустрічалася з подругами, не танцювала, не співала й не заходила до шинку з батьком.

Вечорами бачили, як вона стоїть, підпираючи двері кузні,— задумлива, спрямувавши погляд до сонця, яке ховалось серед палаючих над горами хмар. Позаду них, немов із якогось жахливого горна, так і палахкотіло полум'я. Зуза дивилась на нього, не відриваючись, і душа її горіла таким самим вогнем. Так непорушно стояла вона допізна, поки зовсім не стемніє, а потім мовчки йшла до себе.

Одного вечора дід Мехмел не застав дочки вдома й пішов її шукати. Обійшов усе село, але Зузи ніде не було. Ніхто її не бачив.

Рознеслися чутки, що Зуза втекла. Ніби прийшов Шпак і повів її з собою. Старий циган заявив до поліції. Дівчину шукали всюди, але її ніде не було.

Лише через місяць Зузу привів жандарм. Знайшли її в одному віддаленому селі. Вона блукала, шукаючи Шпака. Повернулася украй знесилена, голодна, боса, обірвана — не впізнати колишню Зузу. Лише чорні очі не змінилися — горіли вогнем.

— Я шукала Шпака. Жити з ним разом хотіла. А він, хай йому біс, як крізь землю провалився. Забув мене, покинув мене,— тільки й сказала вона батькові.

Минуло чимало часу, і ця історія почала забуватись. Але раптом недавно, з тиждень тому, серед ночі

розітнув тишу голос гусли. Печальний її спів облетів усе село, проплив усіма вулицями.

— Це Шпак був, не інакше,— міркували наступного дня селяни.— Ох, до чого ж тужно грав!

Але Шпака ніхто не бачив.

Біля межі, помережаної квітами, на глухій стежині, серед буйних достигаючих хлібів, лежав Шпак, немов заснув. У одній руці він тримав гуслу, в другій — біленьку хустинку. Молоде гарне обличчя мало такий вираз, наче хлопець ось-ось заспіває. Чорні очі прикриті довгими віями. Народ товпився навколо Шпака, роздивляючись його з цікавістю, жалкуючи, але ні в кого не защеміло серце за цією чужою людиною.

— Від пісні розірвалось його серце,— сказав хтось.

— Від голоду помер, бідолаха,— промовила якась бабуся.

— Від кохання помер, сердешний,— сказала одна дівчина подругам.

І всі були праві.

ІЗ ЦИКЛУ «ЧОРНІ ТРОЯНДИ»

ОРЛИНЕ ПЕРО

Колись у дитинстві, бавлячись на леваді, я знайшов орлине перо. Велике, гарне орлине перо. Чи був тоді хто щасливіший за мене? Піднявши перо високо над головою, я помчав щодуху, і мені здавалося, ніби я лечу — легко, мов орел.

Ставши юнаком, я прикрасив своїм орлиним пером шапку й закохався в найкращу на світі дівчину. Чи був тоді хто щасливіший за мене?

Та я був бідний, не мав нічого, крім орлиного пера. І кохана дівчина покинула мене: їй сказали, що на світі не можна добре прожити, маючи лише орлине перо. Її чутлива жіноча душа легко це збагнула.

І не було нікого нещаснішого за мене.

Я сховав своє орлине перо,— серце більше не лежало до нього. У моїй душі оселилася туга, і я нічим не міг її розрадити. Відтоді я почав помічати, що всі люди страждають, як і я, або й ще більше.

Чому життя таке сумне?

І знову витяг я своє орлине перо, але вже не був ні дитиною, щоб гратися ним, ні юнаком, щоб ним прикраситися. Тому я тоненько його загострив і почав ним писати.

Мені хотілося написати щось веселе, а вийшло сумне.

ДВІ ТІНІ

Слідом за людиною всюди суне тінь. Не відстає від неї ні вдень, ні вночі. Часом людина дивиться на неї й не помічас, як не помічас власних вад. А нерідко

й помічас, та вдає, що не бачить, як не бачить своїх кредиторів, стрівшись із ними на вулиці. Від самого народження людини ходить ця тінь за нею й ніколи її не залишає.

Ця тінь — смерть.

Є ще одна тінь, яка йде попереду людей. Часом вона з'являється перед ними то в білих, то в пурпурових, то в жовтих, то в чорних шатах; вона привабливо всміхається, грайливо простягаючи руки, немов розкриває обійми... Люди біжать слідом, намагаючись її зловити, бо їм страшенно кортить побачити її такою, яка вона є,— голою. Ті, хто бачив її, кажуть, ніби вона потворна. Не вірте їм. Я теж бачив її. Вона чарівна. Намагайтесь її ввіймати. Біжіть за нею щосили. Якщо перед вами майне ця тінь, не шкодуйте нічого. Чимдуж біжіть до неї. Тоді та тінь, яка ходить слідом за вами, може трохи відстати. Біжіть, але будьте обережні, бо чарівна тінь розкидає на своєму шляху невидимі перешкоди. Глядіть, не скрутить собі шию. Та коли ви певні, що зловите її, не шкодуйте нічого, навіть власної голови.

Бо та тінь — любов.

ЖАЙВОРОНОК

В полях, по дорогах і нивах — скрізь безліч людей, і всі вони скаржаться на свої нещастя, всі дорікають один одному.

Почув їх маленький жайворонок, і стало йому прикро.

Такий безмежний простір, такі ліси, поля й моря бачив він,— а люди скрізь нещасні.

Одного разу знявся жайворонок утору й з пісню полинув у небо. Щасливий жайворонок!

Він надумав долетіти до самого бога, заспівати йому й вимолити у нього щастя людям. За це він ладен був віддати навіть свою свободу. Аби тільки бог

вділив людям хоча б часточку свого спокою. Їм би й того з головою вистачило.

Захопившись великою своєю мрією здобути людям щастя, малий жайворонек не відчував втоми, все летів і летів, співаючи.

Він співав усім серцем, виливав усе тепло своєї душі.

І що вище злітав, то глибшим ставало небо.

Однак жайворонек не впадав у відчай.

Що вище він злітав, то натхненніше співав.

І розірвалося співуче серденько доброго жайворонка. Опустилися його жваві крильця. Ниточка крові обгрила дзьобик.

Мертвий упав він серед поля.

Й ніхто не почув його пісні. Ні щасливий бог у небі, ні змучені люди на землі.

ГРАЙЛИВІ МОРСЬКІ ХВИЛІ

Стою над морем і дивлюся на хвилі. Наче юні, грайливі дівчата, мчать вони безкраїм простором, співаючи свою дивну й вільну пісню.

— Любі, гарні хвилі, спочиньте трохи. Навіщо вам ця вічна гра?

Хвилі плещуть об берег, ніби сміються:

«Навіщо ви, поети, вічно питаєте в нас, куди ми летимо, чому б'ємося об береги, про що гомонимо, заради чого шаленіємо? Ми — вільні, веселі хвилі, над нами не тяжать жодні закони, безодня — наша мати, любов — наша мета. Ми обіймаємо скелі, цілуємо береги й умираємо щасливі.

Над нами не тяжать жодні закони.

Хай живе свобода!»

Мчать легкі хвилі, мчать безкраїм морем, як юні, грайливі дівчата, співаючи дику й вільну пісню.

Щойно над містом прошуміла гроза. Чорні хмари, малі й великі, високі й розхристані, сповнені грізних намірів, громадилися звідусіль на страхітливую раду. З плачем шуміли й гнулися додолу дерева під натиском розвихреної стихії. Люди бігли вулицями, шукаючи прихистку. Дві ворони на сусідньому даху перелякано тулилися до комина. Хмари нависали нижче й нижче. Потемніло. Вдарив блискавка. Розверзлися небеса.

З гнівним гуркотом буря помчала далі.

Це було нещодавно.

Тепер небо чисте, спокійне й глибоке, осяяне широкою усмішкою призахідного сонця. В його ясній блакиті привільно купається білий голуб. Вдалині чітко вимальовуються обриси Витоші — свіжої, гарної, замріяної, мов дівчина. Всюди панує спокій. Ніби нічого й не було.

А проте стихія залишила в кожній душі часточку своєї грайливої сили. Дерева бадьоро випростуються, їхнє листя аж блищить од свіжості. Скрізь прочиняються вікна, люди, ніби оживши, виходять на вулиці. Вони ступають упевненіше й вдивляються в небо, якого давно не бачили.

КАЗКА

У самотній землі, в самотньому лісі, на самотньому дереві, серед самотнього гілля, самотньо мовчить самотній птах.

У похмурому лісі, під похмурим небом той похмурий птах, похмуро замислившись, похмуро вступився перед собою.

І чорно мовчить той чорний птах з чорними крильми й чорними очима.

Самотній вітер у самотньому лісі самотньо заводить у самотньому гіллі самотню пісню.

Дивно вслухається той дивний птах у дивне відлуння, дивно скрикує й дивно змовкає.

Самотня земля! Самотній ліс! Самотнє дерево! Самотній птах! Самотній вітер! Самотня пісня! Самотня туга!

І хто ж він, який він, звідкіль він, сумний той птах з чорними крильми й чорними очима?

Той чорний птах колись був білий і жив щасливо на вільній волі в землі щасливій, у лісі щастя.

Радість кохання — колись він звався.

Кохання тугою нині він став.

ШПАКИ

Нарешті настали тепліші лютневі дні. Трохи раніше почало сходити сонце. Тихі ранки, осяяні його промінням, ущерть сповнені сподівань.

Один приятель, що пише мені з-за кордону, між іншим запитує: «Чи прилетіли вже шпаки?»

— Так, прилетіли, мій любий. Я докладно напишу тобі про них, бо знаю, що звістка про них дасть тобі радості на цілий день.

Того дня я вийшов з дому дуже рано. Сонце щойно зійшло. Над парком голубіло небо. Зарожевіли верхів'я тополь уздовж бульвару. На деяких із них виспівувало по декілька раних гостей. Хоч було ще досить холодно, вони стріпували крильми, купалися в перших променях сонця й співали хай і не дуже привільно й гучно, зате жваво.

Вулицею йшов, спираючись на ціпок, бідно вдягнений літній чоловік. Він вів на мотузку миршаве біле щеня.

Помітивши шпаків, він зупинився й глянув угору. В його погляді засвітилося щось тепле, лагідне,

святкове. Що промовляли його заклопотаному серцю, такому далекому від усіх людських радощів, ці провісники весни, друзі юності, натхненники перших любовних побачень за містом?

Напевно, вони збудили в ньому якісь спомини. Рідне місто, поле! Мале джерельце, якого вже давно немає, висока тополя край нього. Чи, може, перед старим постало його дитинство — так само вже далеке й чуже? Мабуть, у душі цієї потріпаної життям людини на мить стрепенулися оманливі, світлі й чисті надії, здатні зненацька так розхвилювати нас.

Бідолаха довго стояв, дивлячись на шпаків, і ніби щось промовляв до свого невеличкого щеняти, яке весь час тягло його далі.

Так, шпаки прилетіли. Без сумніву, настала весна. Поле на околицях міста аж сяє чистотою, красою й свіжістю. На ньому виразно видно вузькі стежини, якими раз у раз неквапливо проходять, зливаючись в одну постать, юні пари.

Шпаки прилетіли! Так було минулого, позаминулого року, так буде завжди.

Але їхній уривчастий посвист такий по-молодечому жвавий! Рожеві верхів'я тополь такі свіжі й гарні, легкий туман на світанку нового дня такий чистий, що мені здається, ніби цю картину ранньої весни я побачив уперше.

СТАРЕ МІСТО

Де той омріяний щасливий край поезії, куди ми пориваємось у своїх бажаннях, щоб очиститись від прози марно минаючих днів, порожніх буднів, від гніту часу, який проходить так безплідно? Де край білих троянд, куди хотілося б полетіти разом із коханою? Край чудових білих троянд, яким усмішка твоєї милої може надати блакитного, рожевого, пурпурового кольору — усіх барв високого почуття?

Ми завжди мріємо про той край і часто його шукаємо. Але він ніколи не буває отут, поряд... Він далеко-далеко. Може, й взагалі не на нашій землі... Може, він на якійсь дальній планеті, яка щочас ліє своє сяйво в небесних просторах над нами.

А може, він там, у тому невеличкому, дивному місті, літографічне зображення якого в старій рамці під бронзу вже кілька років висить на стіні моєї кімнати.

Блукаючи в пошуках країни щастя, я часто буваю в цьому дивному місті, навіть назви якого не знаю. Біля нього хлюпочеться древнє море, б'ється в позеленілі скелясті береги, де я відпочиваю, милуючись самотньою чайкою, яка сумно кружляє над хвляями...

Зеленкуваті води широкого каналу застигли непорушно. В них не відбивається нічого, крім сірого, похмурого неба, з далекої глибини якого проглядає скам'янілий подив.

Біля будинків на каналі прив'язано старі, пофарбовані в цеглистий колір човни. Вони теж непорушні й ні на кого не чекають. Бо, здається, в цьому дивному місті взагалі немає людей. Зморені чеканням човнярі з досади порозходилися хто куди. Лиш великий широкополий капелюх сіріє, забутий у малій гондолі.

Дивно виглядають старі похилені будинки, над якими височать дві сиві вежі, без охорони, без блиску зброї в їхніх мертвих бійницях.

Тісними вуличками й широкими сходами не ходять люди, з вікон не визирає жодне жіноче обличчя. Перед замкненими залізними дверима хтось поклав букет свіжих квітів. Чи вийде юна красуня взяти його?

Приємно поблукати цим мовчазним, безлюдним містом. Солоня морська вода замулила, згасила пухкою сивиною всі написи, всі барви. На стіпах видніють мудрі письмена — повчання жителям міста й викриття пороків. Старі храми відкриті навстіж, і луна молитовних

співів ніби ще й досі не стихла під їхнім склепінням. Мармурові сходи перед брамами стерті ногами богомольців.

Тротуари під невеличкими балкончиками вимощені зачовганими плитами, в заглибинах яких блищать калюжки дощової води.

На цих плитах темними ночами стояли закохані юнаки з гітарами в руках, наспівуючи давні, чисті й натхненні любовні серенади.

З одного вікна звисає кінець забутого шовкового шнура, на якому було спущено додолу ніжну, напахчену записку, сповнену слів пристрасті й остороги.

А там, на невеличкій терасі над самим морем, перед таємничими дверима якоїсь корчми стоїть широкий, масивний, твердого дерева стілець із високою спинкою. Можливо, на ньому, недбало розкинувшись, відпочивав великий шукач любовних пригод — Дон-Жуан — і пишався своїми перемогами... На низькому столику перед ним стояв високий олов'яний кухоль з фігурною ручкою. Колись у тому кухлі пінилося іскристе червоне вино, яким підкріплюється літній чоловік, приречений бути щасливим.

Он там, на широкій площі, вимощеній грубою бруківкою, блищить підкова. Її загубив кінь рицаря, що проїжджав тут, закутий з голови до п'ят у важкий залізний обладунок, пригортаючи до серця полум'яну троянду кохання й стискаючи в руці широкий, з хрещатим руків'ям меч справедливості.

З оцього віконця йому всміхнулась добродісна дружина одного старого графа.

Через ту невинну усмішку ревнивий чоловік змурував цю чорну, страшну вежу, де молода дружина в нечуваних стражданнях спокутувала свій невчинений гріх.

На розі цієї тісної вулички жив сумний поет, чії любовні сонети змушували злотокоосу, мов херувим,

онучку рицаря — захисника невинності — до нестями пишатися на людях і до сліз сміятися на самоті.

Щовечора проходив поет у темному плащі повз будинок своєї шанувальниці, завертав до ближньої корчми, смертельно напивався й вістрям шпаги видряпував її ім'я на темних, закурених стінах.

Ім'я самого поета забулося, йому ніколи не поставлять пам'ятника, бо він присвятив своє божественне натхнення не юрбі, а високому ідеалові жіночої краси.

А в отій похмурій кам'яниці з вузькими віконцями, що вже вгрузла в землю, боровся з темними силами, духами й таємницями незвіданого великий учений і алхімік, чиї пошуки дали поштовх людському розумові й чие ім'я так само лишилося невідомим.

Шукаючи хімічну формулу кохання, цей похмурий учений збирав сльози своєї коханої, прискіпливо їх аналізував і знаходив у щасливих — гіркоту, а в гірких — солодощі.

Він шукав ліків, які могли б звільнити людину від передсудів, від усвідомлення добра й зла, але в своїх пошуках відкрив лише заздрощі, які вважав невиліковними.

Єдиним його бажанням було зробити добро людству, що складалося для нього з мешканців його міста. Щоб викоренити зло й пороки, які оскверняють життя, він винайшов сильну отруту, вилив її у великий міський водогін і за одну ніч отруїв усіх.

Отаке воно, сіре, безлюдне, тихе місто, літографічне зображення якого вже багато літ висить у старій рамці на стіні мосї кімнати.

ШИПШИНА

За містом, під високим дощаним парканом якоїсь садиби, ріс старий, густий куц шипшини, рясно всипаний квітами. Під його корінням любила грітися

велика зелена ящірка, така ж стара, як цей кущ шипшини. Дощаний паркан за кущем був увесь написаний.

Хтось написав червоним олівцем:

«О шипшино, я знаю одну жінку — якби вона тебе пригорнула лише один-єдиний раз, усі твої колючки повідпадали б!»

Інший знизу додав:

«Видно, та жінка ніколи не пригортала тебе, друже».

Інший написав:

«А я знаю жінку — коли б вона тебе пригорнула, о шипшино, в тебе вирросло б удвічі більше колючок».

Під тим ще хтось:

«Щастя твоє, що ти її знаєш».

Одного разу повз шипшину йшло двоє закоханих. Дівчина зупинилася перед кущем і вигукнула: «Як він гарно розквітнув!»

Вона кинулася рвати маленькі рожеві квіти, скрикуючи при кожному дотику. Зелена ящірка здивовано стежила за нею зі своєї схованки, а юнак, прочитавши всі написи на паркані, додав:

«Кохання — це шипшина, чиї колючки відпадають і виростають кожної хвилини».

ЛІТО

Скінчилося свято квітів, сподівань і надій. Коса пройшла по левадах, запашна конюшина лежить мертва, і пекельне сонце немилосердно сушить її. Ліси плями на Балкані посивіли, ліси німіють у знеможі. Зозуля тільки стиха зойкає, сповнюючи ущелини своїм сумом. Зловтішно кричить сойка, насмішкувато гукає:

— Га, бачите!

Над полем, ніби в печі, тремтить марево. Скрізь панують тяжка задуха й лінива тиша. По нивах вид-

ніють постаті селян, немов де-не-де посідали дивні великі птахи. Вони працюють мовчки й здалеку здаються непорушними, прикутими до місця спекою.

Серед поля пролягає широке, біле, розпечене шосе. Воно безлюдне. Старі верби, що рядами поставали обабіч нього, посивілі від куряви, сохнуть від спраги, похмурі й виснажені, ніби солдати, що вертаються з важкого походу. Десь раптом здійметься тонкий високий вихор, схожий на жінку з дитиною на руках, і, швидко обертаючись, поволі зникне в полях.

Задуха тяжчає. Подекуди в полі, мов полум'я, зринає дружний жіночий сміх і тут же змовкає.

Де ти, весела, квітуча, усміхнена весно? Твої щедри надії зростали в душі разом із першою травою, і небо проливалось на них вірою. Де прагнення оновитися, що сповнило світ разом з першим подихом весни? Чи збулися малі й великі сподівання тисяч закоханих сердець, які чекали травневих ночей і солов'їв? Що сталося з тими іскрами, які запалила весна, з подарованими нею квітами, вінками, пахощами троянд? Де маленькі пташенята, що вилупилися в потаємних гніздечках? Їхні батьки тепер уже не дружать між собою, літають не в парі й не шукають одне одного.

Задуха. Ніхто нічого не прагне душею. Пересичення. Зріють, перезрівають плоди, падають і гниють.

Завтра дмухне осінь — холодна, стримана, розсудлива, яку стрічають без жодних захоплень. Бо літо всі їх випалило.

НЕПОТРІБНА ЧЕШМА¹

Блукаючи під час полювання темними хащами букowego лісу, де не було жодної стежки й де, напевне, ніколи не ступала людська нога, в найпотаємнішому місці я раптом побачив чешму.

¹ Обкладене камінням джерело, фонтанчик.

Вона була обкладена гарно обтесаним каменем. Витікаючи товстим струменем з мідної трубки, вода жваво дзюркотіла в кругле кам'яне корито. На невеличкій приступці стояв дерев'яний кухлик.

Хто ж так старанно робив цю чешму, для кого призначав її тут, де ніколи не буває людей?

Мабуть, якийсь любитель природи, друг лісових мавок і самоти. Якийсь мрійник, закохана чиста душа, поет.

Справді, напевно якийсь поет зробив цю гарну чешму серед непролазних лісових хащ.

Лише поет може зробити щось гарне й непотрібне.

САМОТНІ ДЕРЕВА

Бурхливі пориви свавільного вітру принесли з далеких лісів дві маленькі насінини й недбало кинули їх урізнобіч на широкому полі. Дощ намочив їх, земля прикрила й зігріла, і вирости з них серед поля два деревця. Два деревця, віддалік одне від одного.

Спочатку вони були маленькі, та коли бездумний час витяг їх вище над землею, вони змогли глянути далі.

І побачили одне одного.

Поле широке, до самого краю його зеленої рівнини не видно жодного іншого дерева. Лише вони двос, далекі одне від одного, самотньо стоять серед поля, навхрест розіп'явши гілля, немов якісь дивні знаки, залишеші, щоб зміряти порожнечу.

Вони здалеку дивилися, тужили одне за одним і тяглися одне до одного. А навесні, коли в них пробуджувався життєва сила, разом із соком, що нуртував у їхніх тілах, у них оживала туга за віковічними, рідними лісами, від яких їх навік одірвали.

Вони махали одне одному гіллям, подаючи мовчазні знаки. І радісно тремтіли, коли та сама пташка, немов спільна думка, перелітала від одного до іншого.

Коли здіймалася буря, вони стривожено хиталися, заламували гілля, шуміли, мовби хотіли відірватись від землі, полетіти одне до одного і знайти порятунк у щільних обіймах.

Коли їх розлучала нічна темрява, вони, згубивши одне одного, болісно тужили й з надією дивились у небо, благаючи пвидше послати їм світло дня, щоб вони знову змогли побачитися.

Коли мисливець чи селянин сідав спочити в їхньому затінку, вони сумно шелестіли, розповідаючи, як тяжко жити на самоті. Скільки повільних, тяжких і безплідних загублених годин без взаємності! Як умирають прагнення, не знаходячи співчуття, як згасають без надії бажання! Яка страшна любов, що не знайшла відгуку, яке нестерпне життя без взаємності...

ТРОЯНДИ

Бувають троянди запашні. Ніжним своїм кольором вони нагадують те фантастичне сяйво, яким усміхнене сонце освітлює малі кучеряві хмарки, що здаля прощаються з ним у надвечір'ї.

•

Бувають троянди червоні. Барвою вони скидаються на свіжу рану, і жовна пелюстка їх — немов кривава пляма.

Це вогненні троянди пристрасті.

•

Бувають троянди жовті — жовті, мов вогник воскової свічки, мов обличчя осені. Це сумні троянди розлуки, троянди примирення з долею.

Мовчки привітайте ці троянди, побачивши, що вони прикрашають чиїсь груди.

•

Бувають троянди білі — білі, як збляклий місяць на світанку, коли сонце ще застає його в небі й погляди їхні стрічаються.

Це троянди мовчазного й безнадійного кохання, прагнень і тужливих, самотніх мрій.

•

Бувають троянди чорні — це вічні квіти, вони ніколи не відцвітають. Шипи в них гострі, квітки великі, повні.

Дивні ці троянди зростають у людських душах.

Це — чорні троянди туги.

ПІД МОНАСТИРСЬКИМ ВИНОГРАДОМ

Помянух дни древния,
поучихся бо всех делех твоих,
в творениих руку твоею поучахся.
(Псал. 142,5)¹

ОТЕЦЬ СИСОЙ

З вашого дозволу я не згадуватиму назви монастиря, де прожив блаженне літо, гостюючи в доброго ігумена отця Сисоя. В ті довгі, ліниви й спокійні монастирські дні ми щоразу обідали вдвох із ним на свіжому повітрі, в затінку ряснолистого винограду, який був розкішною прикрасою цієї святої обителі. Він розстилав над нами своє благословенне пагіння, даруючи нам прохолодний затінок, як кедри ліванські слалися над головою Авраама. Обіди наші були чудовими витворами самого отця Сисоя, котрий щедро приправляв їх, крім духмяного гірського зілля, ще й солодкою своєю мудрістю. Вино, до якого скромний ігумен мав особливе вподобання, він заздальгідь охолоджував у чешмі, що солодко жебоніла посеред двору в тіні трьох старих плакучих верб. За маленьким дерев'яним столиком під виноградною лозою засиджувалися ми до самого вечора, провадячи тихі, осяяні натхненням бесіди про бога, про світ, про суєтність життя й таїну смерті. Бурхливо прожиті довгі роки збагатили отця Сисоя неабияким життєвським досвідом, а церковні книги й біблія, над якими проминали його самотні години, прояснили йому душу святою мудрістю.

— Книги, — неначе люди, — казав він, — старіючи, вони стають мудрими. Наука й мудрість — набуток

¹ Спом'янувши давні дні, повчився всіх діл твоїх, творінням рук твоїх повчався. (Псалом 142, вірш 5)

минулого. Сучасне ж завжди — море почуттів, у якому борсаються людські душі, непевні своїї путі. Їхні сльози, їхні зойки, радощі й прагнення, зневіра й духовне торжество, їхні помисли й діла, немов коштовні перлини, падають у безодню цього моря. Й коли воно схлине в далеке минуле, люди знаходять на його дні втасні, потонулі скарби й черпають мудрість.

Я переконаний, що коли б ці думки висловили уста отця архієрея, він би запишався паче самого патріарха; та отець Сисой сидів спокійно, згортав зі столу крихти своєю гарною священницькою рукою й кидав їх курям, які порпалися біля нього, та горобцям, що не боялися навіть сідати йому на плечі. Він був невисокий на зріст, кремезний, з юнацьким блиском ув очах, з приємно усміхненим обличчям і посивілою бородою, а з-під його чорної камілавки визирали білі пасма, ніби вічні сніги на вершинах гір. Його думки снувалися повільно, розгалужувались і вились, як лоза, рясно уквітчана листям. Сам він казав про себе:

— Я недостойний з двох причин: це чревоугодництво й поблажливість до грішників.

Переповім вам деякі притчі ігумена, глибокомудрі й повчальні.

СВЯТІ ЗАСТУПНИКИ

Джерелом зла в усьому світі є пристрасті й шаленство плоті, тлінної плоті, що погубляє блаженство безсмертної душі. Поки Адам розгулював, самотній, Едемським раєм, світ був довершений, оскільки перша людина не думала ні про що, крім бога, і душа її була ясна, мов те небо, якого вона прагнула. Адамові ліпше жилося самому, безтурботному серед лісів, озер і звірів. Жінка навіяла йому думку, що він рівний богові, затруїла його кров гріхом, осквернила бажання

його душі. Першопричина плотських жадань іде від диявола, а зачаття людини у пристрасті — нечисте.

Цю неспростовну істину потвердили одного разу всі святі угодники божі й поборники спасіння людської душі. Святий Феодосій, засновник монастирів, скликав на собор усіх своїх сподвижників — обміркувати це й попросити господа, щоб зачаття людей відбувалося через невинний погляд, а не через тілесне шаленство.

Простору небесну залу заповнили святі. Вони з'являлися, наче привиди, входили блаженно усміхнені, займали свої місця суворо й заклопотано, і сяйво блідих їхніх обличч снувалося в залі непевним світлом, як на світанку снується над горами погляд пробудженого дня. В перших рядах цього дивного зібрання виділявся св. Григорій Богослов, над яким подвижницьке втримування купчилося, немовби хмари одна над одною. Обабіч нього сиділи св. Василій і св. Іоанн Златоуст. У всій залі не було натхненніших від цієї високої трійці. Поблизу від них сидів св. Симеон Стовпник, осяяний духом божої премудрості, яка завжди обирає смиренні душі, як оце його, щоб піднести від простого пастуха безсловесних тварей до пастиря наділених словом овець. Біля нього сидів великий Пафнутій. Здавалося, незліченні турботи земного життя ще й досі не давали спокою його темним очам. Блідий з обличчя, мов єрусалимська стіна, він вдвлявся в лики святих і схвильовано шукав неземну красуню Таїс — мрію, що рухала всім його життям і з якою так і прибрав його до себе всевишній.

Поблизу сидів, скулившись під своїм горбом, св. Андрій, Христа ради юродивий. І ще багато-багато інших.

Святі мучениці смиренно притулилися на задніх лавах з блаженним виразом і схрещеними руками. Вони сиділи непорушно, соромливо поскилявши голови

і, з огляду на делікатність питання, заради якого було скликано це зібрання, не насмілювалися підвести вгору очей. Поміж них була й болгарська свята Петка Самарджійська — єдина, що виглядала сміливою й самовпевненою.

Св. Феодосій зайняв місце головуючого, надів ясний свій німб і оголосив засідання відкритим.

— Святі угодники божі,— мовив він.— Мета нашого зібрання вам відома. Хто хоче говорити, нехай зголошується.

В останніх рядах рвучко й нервово підхопився молодий високий святий, з обличчям темним, як відбиток місяця в смолистих водах Мертвого моря.

— Прошу слова,— сказав він.

Голос його прозвучав натхненно й солодко, мов остання молитва мученика, що вмирає за Христа.

— Хто ви? — запитав головучий.

Все зібрання здивовано обернулося до молодика, бо ніхто його не знав.

— Я розбійник, розп'ятий разом із Христом. У святці я не попав, можливо, через недогляд, одначе бог удостоїв мене вічно бути серед вас,— так само, як совість завжди лишається з людиною. Я не маю права просторікувати про те велике питання, заради якого ми тут зібралися, бо я недостойний, але хочу звернути вашу увагу, що тут є й інші недостойні.

В залі прокотився гомін.

— Хто посіяв таку підозру в твоїй голові? — почувся обурений голос.

— Іуда,— відповів розбійник.— Іуда, котрого так само не удостоїли прилучення до лику святих, але вчинок якого, хай і недостойний, спричинився до врятування роду людського через муки й воскресіння Христа.

Гомін у залі посилювався. Святі почали хреститися.

— Я гадаю, що всі ми тут недостойні торкатися питання про плотську пристрасть...— провадив далі розбійник.

Святі понурили голови.

— ...Але найнедостойніші, кого збори повинні негайно видворити відси, це пророк Малахій, який був більше благообразний тілом, аніж душею; преподобний Максим Грек — високовчений святогорський чернець, що втручався у жіночі справи і не давав російському князеві Василю Івановичу покинути свою дружину Соломонію й одружитися з Єленою Глинською; далі св. Ієронім, що все своє життя провів серед жінок, найвродливіших римлянок — та обставина, що він перебуває тут, між святими, щоправда, свідчить на його користь, проте він не може бути безстороннім у такому делікатному питанні, від якого залежить доля жіноцтва. З тієї ж причини слід вивести з нашого зібрання болгарського представника св. Дамаскіна з Габрова, оскільки його було повішено за те, що він чіплявся до гарненької свиштовської туркені. До нього не можна виявляти ніякої поблажливості, всупереч істині, що до болгарина розум приходять по шкоді. Нехай вийде також великий мученик за себе самого отець Пафнутій, який присвятив усе своє життя рятуванню душі прекрасної Таїс, яку він нестямно кохав. Хай вийде ще й св. Павлин Милостивий, що відмовився від поганства й став християнином під впливом власної дружини, знатної вродливої римлянки. А ще — преподобний Єфрем Сирин — за його нескромність замолоду. Не зважайте на добре ім'я його батьків: життя спростовує твердження, нібито на доброму корені завжди зростають тільки добрі плоди.

Тепер я звертаюся до святих мучениць. Дивуюсь, як це страх божий, що його носять вони в своїх ніжних серцях, не завадив їм прийти сюди. Багатьом із них це можна простити, але ж переважній більшості варто

було б звідси піти. Наприклад, св. Синклітія. Вона казала з осудом: «Віск топиться на вогні, душа мліє від похвал», однак була небаченою красунею й збуджувала в чоловіків грішні помисли. Св. Варвара та її сподвижниця Юліана, хоча й добровільно затаврували свою вроду — найпідступнішу силу, що нею нечистий озброює плоть,— одначе, оголені перед тортурами, вони викликали в натовпі не так захоплення своєю стійкістю в стражданнях за Христа, як замилювання незрівнянною красою своїх грудей. Слід було б вивести звідси й преподобну діву Аполінарію, онуку імператора Маврикіяна, яка прожила весь свій вік під виглядом чоловіка в монастирі св. Макарія й зблизька пізнала чоловічу душу. Треба вивести ще й болгарську святу Петку Самарджійську, котра хоч і боролася проти всього земного й хоч як постилася, все одно лишалась пишною, а вологий блиск в очах свідчив про її вічно збуджену плоть. Що ж до питання, з приводу якого ми тут зібралися, то я скажу: не знищуйте спокуси, бо інакше зробите набагато легшим подвиг спасіння.

Хоча наведений промовцем список був дуже переконливий, збори нікого не випроводили з засідання; обговорення тривало три дні й три ночі, але згоди дійти так і не вдалося.

На третій день великий св. Іоанн Златоуст запросив усіх присутніх повечеряти. Трапеза була влаштована під високим склепінням виноградної лози, з якої звисали дозрілі грона.

Смиренно посідавши, всі з чистою радістю позирали на святого господаря, який сам подавав яства своїми білими руками. Та, ледве скуштувавши, святий Феодосій звернувся до св. Іоанна Златоуста:

— Іване, юшка не сблена.

Його смиренні слова хором повторили всі гості.

Св. Іоанн Златоуст мовчки встав, узяв із сільниці дрібку солі й рушив уздовж трапезуючих, удаючи, ніби солить страву в кожній тарелі.

Гості знову взялися їсти. І знову озвалися хором:
— Іване, юшка не солена!

Св. Іоанн Златоуст знову взяв сіль із сільниці й знов обійшов усіх, тримаючи руку над кожною таріллю, але не вкидаючи солі.

Коли гості озвалися втретє:

— Іване, юшка не солена! — він узяв дрібку солі, посолив, випростався й промовив: — Як юшка не стає солена від самого лише погляду на сіль, так і зачаття людини не може статися від самого лише чоловічого погляду. Тож хай буде, як бог велів, а той гріх, з яким нечистий сполучив зачаття, ми спокутуємо покаєнням. І нехай земним подвигом людини буде прагнення душі до бога через красу й істину.

При цих словах св. Іоанна Златоуста всі перехрестилися й промовили:

— Амінь!

ОЧІ СВЯТОГО СПИРИДОНА

Святий Спиридон був бідний швець. Схилившись над своїм низеньким столиком, заваленим шевським начинням, і поринувши в блаженні роздуми про бога, він працював цілими днями. Тільки й спочинку мав, коли сумирно й неквапно жував свій черствий окрасць хліба чи зводив очі до малого віконця, щоб глянути на розкішну картину божого світу, яка завжди його розчулювала.

Біла холодна зима й гаряче золоте літо однаково тишили його. Навесні, коли сонце розтоплювало сніг, св. Спиридон любив прислухатися до одноманітного передзвону крапель, які падали з даху його прихнябленої майстерні, й спостерігати, як навпроти у садочку,

перед невеличкою церковцею, набрякають бруньки бузку й розквітають яблуні. Солодкі пахощі квітів сповнювали всю маленьку, тиху вуличку, хвилями линули в тісну майстерню й ще дужче схиляли юнакову душу до чистоти. В такі дні св. Спиридон з особливою радістю й надією думав про небо, час від часу вставав з низенького стільчика й визирав у віконце, щоб побачити його.

Він був молодий і гарний, проте лестощі й похвали не спустошували його душу грішною суєтою. Подвигом і покаанням він прагнув здобути лише похвалу бо-жу, але вважав себе недостойним її, хоч і не мав ніяких гріхів. Єдиною його мрією було так очистити свою душу, щоб вона розквітла, немов яблуня перед храмом навпроти, і щоб її ароматом живилася добротність, як білим яблуневим цвітом живляться бджоли.

Душевна краса відбивалася і в тлінній оболонці — його тілі. Цей убогий юнак був прекрасним. Обличчя його світилося святою чистотою, по мудрому чолу ледь помітно плинули й мінилися білі й рожеві хмаринки, наче на вранішньому травневому небі. Його сині очі, які завжди з радістю споглядали божественні речі, були схожі на глибокі озера, в яких трепетало відображення всіх небесних світил.

Заможні й вродливі міські дівчата частенько завертали на ту відлюдну вуличку, де була юнакова майстерня, й шукали нагоди побачити його — ніби, щоб замовити собі святкове взуття. Це наганяло жах на благочестивого хлопця; зачувши веселе жіноче щебетання й шурхіт шовкового вбрання, він опускав свої чисті очі додолу й не підводив їх, поки знову не запановував звичний для маленької вулички блаженний і тихий спокій.

Щоб уникнути будь-якої спокуси, він поставив за порогом своєї майстерні невеличку скриньку з попе-

лом. Кожна жінка, яка приходила до шевця замовляти взуття, ступала на попіл, і зі сліду її ноги він знімав потрібну мірку. Бо чистий юнак витравив зі своєї душі щонайменший потяг до жінки, який міг би порушити його святе блаженство, й беріг свої очі навіть від тіні спокуси, а руки — від дотику до тіла, народженого для хіті.

Одного разу, коли св. Спиридон підвівся з дзиглика й хотів визирнути у віконце, щоб помилуватися білою хмаринкою, якою бавився в небесній блакиті невидимий ангелочок, перед майстернею зупинилася позолочена карета, з неї вийшла й постукала в двері молода туркениця. Її чадра була злегка відгорнута, і св. Спиридон мерщій опустил свої неземні очі на глиняну долівку, щоб крізь них не закралася в його душу чари спокуси.

Тихо прочинивши двері, жінка увійшла всередину. Разом із нею увійшов у темну вбогу майстерню гарний весняний день. Св. Спиридон чув бадьоре дзюркотіння чешми, любовні чвари горобчиків, ніжну дівочу пісеньку, мужній сміх юнаків. Уся ця весела життєвська суєта увійшла разом з незнайомою жінкою і вщерть виповнила тісну майстерню.

Юнак ще нижче нахилив голову й не знав, що казати.

Тоді жінка ніжно, м'яко й владно звеліла йому зняти з її ноги мірку для нових черевиків.

— Станьте, о добра пані, на попіл у скриньці біля порога. Я зніму мірку з вашого сліду,— смиренно мовив св. Спиридон.

Жінка дзвінко, чарівливо засміялась, і благочестивому юнакові здалося, що цілий натовп молоді зупинився перед його майстернею і кидає всередину тисячі свіжих запашних квітів. Він затулив очі долонею і знову з такою покорою вимовив своє прохання, що в молоді туркениці стислося серце.

— Ні,— сказала вона й замовкла. Потім додала:— Я хочу, щоб ви зняли мірку з ноги.

Тоді св. Спиридон узяв мірку і, не підводячи очей, наблизився до незнайомої жінки. Трохи підбравши поділ довгої шовкової сукні, вона підняла свою гарну ніжку й поставила її на низенький дзиглик. Св. Спиридон навпомацки зміряв ширину ступні. Тої ж миті святий юнак згубив ту нитку, що з'єднувала його блаженні помисли з богом і, захопившись своїм ділом, підвів очі, щоб глянути на мірку. Краєчком ока він побачив гарненьку ніжку, ніжно охоплену темною шовковою панчохою. В душі благочестивого юнака щось обрушилося. Ще трохи, і він би пропав навіки. Але тверда віра не зрадила його. Святість, яка так довго кріпила його, загартувала волю. Вона повстала проти пробуджених жадань, і св. Спиридон, швидко вхопивши зі столу шило, твердою рукою виколов собі око, що було вже готове піддатися спокусі. Разом із сильним болем св. Спиридон відчув, як звеселилася його врятована від погибелі душа; в екстазі блаженної насолоди він не опустив руку, а ще твердіше штрикнув шилом і виколов собі друге око. На ньому не було жодної провини, але в своєму прагненні до чистоти святий юнак хотів зачинити вікна своєї душі, щоб крізь них не могло проникнути проміння, відбите гріхом і спокусою.

Лишившись без очей, св. Спиридон уже не міг працювати. Він закрив свою майстерню й пішов до лісу, де протікала велика ріка, береги якої поросли вербами та лозою. Навпомацки зрізав він пруття лози, сидячи на осонні, плів кошики й вимінював за них шматок хліба у селян, які повз нього йшли до міста.

Навколо було тихо, спокійно й радісно. Він слухав, як часом скидалася риба, граючись у воді, й подовгу мовчки стояв на березі річки. Дзижчання бджіл і тихий шелест білокорих беріз, які росли навколо, сповнювали насолодою його заспокоєну душу. Навпомацки

переходячи з місця на місце, він молив бога так спрямувати його кроки, щоб не наступити на мурашок і всіляких комах, що повзають у траві. Вічно молодий і свіжий вітерець, який народжувався вранці, а вмирав після полудня, щоб знов ожити ввечері, збирав пахощі з усіх трав, квітів і лип, ніс їх до сліпого подвижника й купав його душу в насолоді.

Серед цієї чудовної тиші помисли св. Спиридона, стократ очищені, линули до бога й годинами споглядали його мудру, всепрощаючу усмішку.

Лише одне тривожило святого подвижника — любовне щебетання птахів, яких було повно в лісі. Св. Спиридон чув, як голуби, горлиці, солов'ї та всякі інші птахи сідали на гілля, і їхнє любовне милування бентежило його. Він збирав каміння й кидав його в ліс, гукав, вимахував руками, намагаючись сполохати птаство. Та воно, не вгаваючи, щебетало, співало, перегукувалося. В уяві святого, всупереч усім його зусиллям, мимоволі поставали картини їхніх пристрасних обіймів; одного дня молодий святий із жахом відчув, що там, у глибині душі, є ще одні очі, яких він не може виколоти.

Схилившись над недоплетеним кошиком, він замислився й раптом збагнув, що коли бачив світ своїми тілесними очима, то ніколи не відчував такої муки, як нині, коли споглядав його внутрішніми очима душі. Його поймав неспокій, причин якого він не знав. Подумавши, що скоїв якийсь гріх перед богом, він став молитися дні й ночі. Та тільки чимдалі більше втрачав душевний спокій.

Одного разу, коли він долітав кошик, перед ним знову постала та спокуслива картина, яка змусила його виколоти собі очі. Зором своєї душі він виразно бачив вродливу жінку, що стояла перед ним, підгорнувши краєчок свого подолу, з-під якого виднілася чарівна ніжка в шовковій панчосі. Марно намагався св. Спи-

ридон відігнати цей яскравий і спокусливий образ. Куди не повертав він своє незряче обличчя, скрізь бачив ту жінку, чув її сміх. Святий зойкнув, голосно закричав і став кликати на поміч бога. Все марно. Спокусливий образ чимдалі яскравішав і оволодівав ним. Цей образ став уже таким, яким юнак його ніколи не бачив і не хотів бачити, поки були зрячими його сині очі. Нуртуючи в жилах, шалені жадання збурювали йому кров. Він поривався молитися, та замість молитви з вуст ринули палкі любовні слова, лунаючи в мовчазному лісі совиними зойками.

— Господи, за що ти мучиш мене? Я погубив свої очі, щоб тобі догодити — та лише віддалився від тебе. Навчи, як тебе збагнути. Дай мені знамення своє, господи!

І святий Спиридон, упавши ницьма, почав бити поклони. Коли ж він став на ноги й підвів голову до неба, на його юному обличчі знову сяяли прекрасні сині очі, глибокі, мов озера, в які задивляються всі небесні світила.

ДЗЕРКАЛО СЯТОГО ХРИСТОЗОРА

Ще в юності спалахнуло в душі святого Христофора прагнення боротися проти зла. Неправда гнівила, гріхи й злочини засмучували його серце, викликали обурення. Твердий, мов кремій, протистоюв він спокусам; сильний, як лев, могутній, як дуб, він був готовий одним ударом вразити генія зла — диявола.

З ранку до вечора ходив він дорогами й майданами, стиснувши кулаки, і в погляді його світилося бажання не проминути, в самому зародку знищити зло, яке щоранку викльовується з людських пристрастей, мов та отруйна змія.

У ті часи цей здоровань, під могутньою ходою якого дрижала земля, міг не схилитися перед законом, бо

його заміняла сила. Рука св. Христофора не тремтіла, коли він здіймав її, щоб на місці, немов блискавкою, скарати безчесного торговця на базарі, брехуна, злодія чи й жебрака, який удавав із себе каліку, щоб збудити більше милосердя.

Душа його була вічно словнена обурення, страшно-го потягу душити, нищити, гнівно розривати й зминати все, перейняте духом неправди, підступним задумом, порочністю й злочинством. Через це його гарне обличчя поступово видовжилося й зістарилось, брови насупилися, очі звузилися й налились кров'ю, ніздрі роздулися, витягся рот.

Втративши божу подобу, він став схожий на лютого пса.

Навіть діти, яких св. Христофор вважав безгрішними, почали втікати від нього, дражнилися, коли він проходив вулицями, а собаки, до яких він уподібнився, скажено брехали на нього. Жінки, що до них дужий юнак мав неабияку схильність, бо не вважав гріховною ні плотську, ні духовну любов, та які й крадькома, й відверто зітхали за ним, почали уникати його й боятися, давши йому зневажливе прізвисько Песиголовець, тобто людина з собачою головою.

Святий Христофор з жаку й розпачу подумав, що диявол, якого він стільки разів перемагав, тепер вирішив йому помститися й звелів нечистим силам перетворити його на пса, позбавивши єдиної окраси життя — жіночого кохання.

Ще дужче розлютився молодий захисник правди й справедливості. Стиснувши важкі кулаки на свого найлютішого ворога — диявола, він хотів проклясти його. Але на превеликий подив і жах з його вишкіреної пащі вирвалося лише собаче виття.

Тоді Песиголовець подався в ближній ліс, виламав собі патерицю, обчухрав її від галуззя, закинув на

плече й пішов зі свого рідного міста, за добро якого він так невтомно боровся.

Мучився він страшенно, бо знав, що обличчя — це видимий образ душі; якщо воно прибрало собачу подобу, виходить, і душа його стала собачою.

Бідолаха усамітвився на великому острові в морі. Посередині того острова протікала бурхлива й каламутна річка, через яку ніхто не міг переправитись ні по мосту, ні човном. По один бік цієї річки росли й дозрівали густі хліба, по другий — паслися незліченні череди худоби, а в неозорих лісах було повно дичини. Проте жителі обох берегів терпіли нестатки, бо не могли подолати страшної річки, щоб обмінятися своїми благами.

На березі цієї річки й оселився охоплений розпачем Песиголовець, для якого не було нездоланих перешкод, двічі перебродив її, щоб на одному боці взяти хліба, а на другому — нагодувати м'ясом пса, який жив у ньому самому. Каламутні хвилі могутньої річки сягали йому до пояса, на піну розбиваючись об його жилаве тіло, немов об скелю.

Збігаючись звідусіль, жителі обох берегів з острахом дивилися на незнайомця з собачою головою й дивувалися його силі.

За хліб і м'ясо Песиголовець почав переносити людей через річку, садовлячи собі на плечі по декілька чоловік одразу. Але прагнення нищити злих і порочних не покидало його. Нерідко він зупинявся посеред річки, знімав з пліч тих, на кого тасмнича сила правди вказувала йому, як на недостойних, і, немов гнилі плоди, кидав їх у хвилі.

Вечорами, коли всі розходилися по домівках, він ішов під одну пальму, скрушно падав на коліна, під якими тріщало й розсипалося на порох каміння, й прагнув молитися; та його молитви линули до зоря-

ного неба собачим виттям, і він скривавленим своїм серцем питав у бога:

«Господи, я хотів, щоб душа моя була чиста, як дарована тобою правда. За віщо ж ти зробив моє обличчя потворним, як те зло, яке смутить і гнівить тебе?»

Одного дня на берег страшної річки прийшов старий подорожній, чужинець. Він попросив Песиголовця перенести його на той бік.

— Добрий чоловіче,— сказав він,— перенеси мене туди, бо за мною женеться диявол. Я не маю ні хліба, ні м'яса, щоб тобі заплатити. Я дам тобі лише це невеличке дзеркальце. В ньому ти бачитимеш свою собачу подобу аж доти, поки не звершиш свій найбільший подвиг, яким догодиш богові.

Песиголовець переніс старого, взяв маленьке дзеркальце й знову побрів на другий бік, щоб перестріти диявола, який переслідував подорожнього. Глянувши йому вслід, він побачив, що той зникає між дозрілих нив, а над його головою світиться сляиво.

Збагнув тоді Песиголовець, що переніс на своїх плечах самого Ісуса Христа, і його охопив жах, якого він ще ніколи не відчував; цілуючи маленьке дзеркальце, він укляк на колінах і з такою силою почав бити чолом земні поклони, що навколишні скелі захитались і з страшним гуркотом попадали в річку.

Відтоді святий Христофор поринув у глибокі роздуми. Ще заповзятіше боровся він зі злом і карав недостойних. Однак, зазираючи в маленьке дзеркальце, подароване йому Христом, він з жахом бачив, що його собака подоба стає дедалі страшнішою.

Його опанувала скорбота. Він подумав, що розум його потьмарився й більше не може відрізнити добра від зла. Песиголовець приборкав бунт своєї душі, став поблажливим, намагаючись не помічати пороків і не відділяти їх так різко від добродійностей.

Одного разу до нього прийшов незнайомий чоловік з потворним обличчям і налитими кров'ю очима, наполоханий і похмурий. Св. Христофор збагнув, що це найстрашніший злочинець на землі, й сказав собі:

«Якщо я вб'ю цього чоловіка й звільню землю від того страху, який він несе з собою, то це знову освятить моє обличчя».

І, вже збираючись опустити на його голову страшну свою руку, він почув незнайомий голос, сповнений нахабства і глуму:

— Дужий Песиголовцю, перенеси мене на той бік, щоб я міг урятувати людей. Там зникли всі пороки, отже, помре й добродетель, бо їй не буде з чого жити.

Ці жахливі слова зупинили руку Песиголовця. Не будши милосердним, він хотів бути принаймні терплячим. Він узяв на плечі потворного чоловіка й побрів через річку. Та ледве ввійшов у воду, як відчув на своїх плечах страшний тягар, ніби то була не людина, а мішок свинцю, ба навіть набагато важче — в нього аж коліна почали підгинатися.

Він був певен, що несе на своїх плечах чоловіка, обтяженого гріхами, і не раз хотів кинути його в річку, але не зробив цього.

Ледве переніс він незнайомого на той бік і кинув на землю.

Чоловік легко, навіть не охнувши, підвівся, вдячно потиснув Песиголовцеві руку й пішов.

Святий Христофор швидко повернувся на другий берег, тремтячи від гніву, що не вбив того злодія, й озирнувся йому вслід.

І побачив на шляху, яким раніше пройшов Христос, кремезну, похмуру, рогату постать диявола, який легко ступав поміж нивами.

— Господи! — зойкнув Песиголовець. — Тепер моє собаче обличчя, мабуть, стало ще потворніше!

Тремтячи від страху, він швидко витяг своє дзеркальце й зазирнув у нього. Але в дзеркальці Песиголовець побачив усю колишню красу свого людського обличчя й чистоту свого погляду. І перша думка, що блиснула під його ясным чолом, яке осявав німб, була: «Я очистився, бо зробив добро найгіршому».

СПОВІДЬ

Вечерня скінчилася. Завмерло останнє «амінь» отця Павла, і в маленькій, підсліпуватій від старості монастирській церковці запала глибока тиша. Три селянки-богомолки, які стояли тісною купкою посеред церкви, озирнулися на отця Павла. Той теж поглянув на них: мовляв, уже по всьому, служба скінчилася. Перехрестившись, три жінки нахилилися, щоб підвести з лави хворого юнака, блідого й непорушного.

У цей час перед церковцею зачулися кроки в супроводі уривчастого й розміреного подзенькування маленьких дзвіночків. Якийсь дебелий чоловік став у дверях, заступивши їх собою. Він трохи постояв, потім незграбно зайшов досередини й зупинився.

— Добрий день. Чи тут живе сповідник? — промовив він грубим, низьким голосом, ні на кого не дивлячись.

Три жінки й отець Павел, що вже намірився був іти, глянули на незнайомця. Він був схожий не на людину, а швидше на якогось здоровенного страшного ведмедя, що зірвався з ланцюга. Кудлате чудовисько. У великій шапці з козячої шкіри, в просторому кожусі, вивернутому вовною назовні, в кошлатих ногавицях¹, що закривали його ноги від ступнів до пояса. З цієї купи поживклої вовни визирало бронзове, обвітрене обличчя з настовбурченими вусами й маленькими

¹ Взуття із зшитих упродовж козячих шкур.

очицями, що байдуже позирали з-під м'ясистих повік. У руках він тримав товстелезну важку палицю, вищу за нього; увійшовши, він так ударив нею по плитах підлоги, ніби хотів устромити її в камінь.

— Чи тут живе сповідник? — перепитав він, ні до кого не звертаючись.

Отець Павел, глянувши здивовано поверх окулярів на чудернацького прибульця, мовчки вказав рукою на бічні двері вітара. Там сидів, дримаючи на низькому стільчику, старенький сповідник, отець Никодим. Його велика голова похилилася набік, а біла борода, мов рушник, укривала розгорнуту на колінах книгу.

Одягнутий у шкури дивний чоловік ворухнувся, підняв свою патерицю й повільно рушив до сповідника. При кожному кроці на ногах у нього дзеленчали маленькі дзвіночки, їхній дрібний дзенькіт ніби котився холодними плитами підлоги.

Три жінки, що вже хотіли виходити, облишили хворого й зупинилися. Отець Павел перехрестився й усміхнувся.

Дзень-дзень, дзень-дзень. У дзеленчання дзвоників вривалося важке гупання патериці, що ніби вела їх за собою.

Сповідник отець Никодим здригнувся, пробудився й підвів голову. Побачивши перед собою страшного здорованя, він так прудко підхопився, що аж перекинув свого стільчика.

— Добрий день,— промовив незнайомец і зупинився, гучно вдаривши палицею об підлогу.

— Скинь шапку,— звелів сповідник.

Кудлатий чоловік повільно підняв важку руку, скинув свою пелехату шапку й затиснув її під пахвою. Злежане волосся злегка сріблилося сивиною.

— Ближче підійди!

Чоловік ступив ще кілька кроків, і на ногах у нього знову дрібно озвалися дзвіночки.

— Хочу висповідатися... Так мені порадили.

Сповідник здивовано глянув на нього:

— Хто порадив?

— Там, у горах...— Гортанний, грубий голос чоловіка страшною луною озвався в церковці. Декілька свічок, що догоряли в свічниках, замиготіли.— За гроші чи без грошей?— спитав чоловік, порпаючись за пазухою. Шапка, яку він тримав під пахвою, впала додолу й лежала поруч, як той вівчарський пес.

— Облиш, облиш,— усміхаючись, промовив отець Никодим, але чоловік не звертав уваги на його слова, витяг довгий шкіряний капшук, розмотав зав'язку й засунув руку всередину.

— Не знаю, брате, як мені порадили, так і роблю. Я поміж людей не живу, я в горах. Там ліси. Серед дерев я й живу.

Він простяг сповідникові кілька левів.

Отець Никодим досадливо глянув на чоловіка, всміхнувся й знехотя взяв гроші.

— Я простий пастух,— хрипко провадив незнайомиць.— У лісі виріс, там і живу собі. Там і помру.

— Дітей, жінку маєш?— запитав сповідник.

— И-и... Не маю, не маю. Увесь я ось тутечки, як бачиш.

— Пастух, кажеш?

— Пастух, пастух. Чужу худобу пасу. Свого не маю нічого.

З кожною новою відповіддю чоловік сміливішав, і голос його ставав дедалі гучнішим.

— Ти б тихше, тихше трохи,— попросив сповідник.

— А чого? Я не маю з чим критися. Нікого не вбив. Ми там, у лісі, всі так говоримо. І до худоби так. У горах просторо.

— А до церкви ти ходиш?

— Не ходжу. З дитинства не був. Можна сказати, ледве й пам'ятаю, коли те було.

Оскільки незнайомиць заговорив на повен голос, отець Никодим кивнув жінкам і отцеві Павлу, щоб вони повиходили.

Звівши недужого на ноги, жінки підхопили його під руки й повели з церкви. Отець Павел погасив решту свічок і теж хотів піти. Але, помітивши, що в церкві стало зовсім темно, повернувся, знову запалив дві тонкі свічечки й аж тоді вийшов.

— Тим-то мене й послали, щоб я висповідався й причастився.

— Скільки ж тобі літ?

— Не знаю, брате. Чи то сорок, чи п'ятдесят? А може, й усі шістдесят. У горах роки губляться, де вже їх полічити.

— Підійди ближче.

Чоловік ступив уперед, і дзвіночки в нього на ногах знову озвалися.

— А що то дзеленчить у тебе на ногах?

— Дзвіночки...

— Навіщо вони?

Незнайомиць ніяково, мов ангел, усміхнувся.

Сонячне проміння пробилось крізь закурене віконце під куполом, і позолочений іконостас сяйнув, як усмішка незнайомця.

— Нащо питаєш? — здивувався він. — Адже ж я в горах швендяю, жаль мені всілякої живої дрібноти. Комашки, мурашки, бджілки, кузьки — усе воно манюсінке, жаль мені його. Не помітив і наступив — розчавив. А дзвіночки відлякують їх, от вони самі й остерігаються.

Опустивши руки, старий сповідник зачудовано глянув незнайомцю у вічі. Погляд пастуха був спокійний, лагідний, грубе обличчя світилося побожністю.

«Який святий чоловік, — подумав отець Никодим. — Жаліє жучків, мурашок, комах, про яких ніхто ніколи

й не думає. Свята душа! Чи це, бува, не переодягнений святий, посланий богом, щоб випробувати мене?»

Отець Никодим злякано озирнувся на ікони й перекрестився.

Незнайомий підступив ближче — дзвіночки озвалися знову.

— Ти праведник. У тебе немає гріхів. Чистий душею,— всміхнувся сповідник і покивав головою, ніби хотів сказати: «Стільки людей приходить, а такої праведної душі, як ця, не доводилося бачити».— У тебе немає гріхів, немає,— повторив він.

— Таки немає... Де ж їм узятися...

— Як же ти живеш там, у горах?.. Богу молишся?

— Що там йому молитися,— сказав незнайомий, трохи подумавши. — Дивуюся йому. Адже ж я близенько коло нього, от .. На вершині гори, під самими зорями. Дивуюся йому, їй-право, дивуюся.

«Святий чоловік, святий чоловік»,— весь час подумки повторював отець Никодим.

— А може, ти десь украв що-небудь чи кому якусь шкоду заподіяв?

— Що ти, брате, боронь боже! Взяти чуже, шкоду вчинити? Того ні...

«Святий чоловік, святий чоловік»,— дивувався сповідник.

— Чи, може, збрехав?

— Кому ж мені там, серед лісу, брехати? Дерево й камінь не обдуриш. А худоба... Що там уже їй брехати... Худобина — її хіба обдуриш?.. Людину можна обдурити, то правда, та де ж її там узяти, щоб дурити? Та й навіщо?

«Святий чоловік, святий чоловік»,— в душі дивувався отець Никодим, і йому здавалося, що він аж поменшав перед незнайомцем, немов комашка.

— Ну, а жінки, з жінками — знаєшся? — врешті наважився запитати сповідник.

— Е, хіба ж можна без жінок, брате? — лагідно всміхнувся праведник.— То боже діло.

— Що? — не зрозумів сповідник, піднявся навшпиньки й широко розплющив очі.

— Та оте ж, як-то мовиться, жіноцьке.

— Як то — боже діло?

— А так, отак воно й є.

«Дивак»,— подумав отець Никодим.

— І зблизька... тес-той... мав стосунки?

— Та, бувало, брате.

— Мабуть, дуже рідко?

— Та ні, частенько, чого ж,— з добродушною відвертістю мовив незнайомець.

— Де ж там, у горах, ті жінки беруться?

— Жінку всюди можна здібати, як пошукаєш.

«Грішник,— подумав сповідник і підозріло глянув на незнайомого.— Чи не диявол це прийшов мене спокушати?»

Лагідність зникла з обличчя отця Никодима. Він ураз посуворішав:

— І як же ти знаходиш жінок у тих лісових хащах?

— Деякі самі приходять.

— А інші?

— Інші мене до себе в колиби¹ кличуть.

— Он як...

— Є там удовичка в одній колибі. Частенько мене до себе принаджує. І догляне мене жінка, й обпере. А є й ще одна — та здалеку приходить. Та про неї що казати, вона не з нашої парафії. Ця трохи гарніша.

— Тільки двох маєш?

— Та де! Є й ще три-чотири.

— Це ж гріх! — обурився сповідник, суворо глянувши на незнайомого.

— Гріх? — здивувався той.— А звідки ж мені те знати? Хто мені там, у горах, про те скаже?

¹ Тут — невеличке гірське село.

— Великий гріх! — розгнівився священик.

— Ну, коли гріх, то я й піду собі,— так само лагідно й наївно відповів незнайомий, підняв свою шапку, стукнув об підлогу патерицею й рушив з церкви.

— Не знаю, не знаю,— бурмотів він, і дзвіночки на його ногах знову озвалися.

Раптом він зупинився, ніби щось пригадав, обернувся до сповідника й здивовано запитав:

— А я хіба не мужчина?

— Та мужчина, мужчина,— сердито кивнув отець Никодим.

— То, виходить, гріх бути мужчиною?

Отець Никодим здивовано замовк.

Незнайомий знову стукнув палицею і пішов з церкви. Дзвіночки жваво озвалися на його ногах.

Це зачепило сповідника за живе, він наздогнав незнайомого й сердито гукнув:

— Зажди-но!

— Чого? — озирнувся той, зупинившись.

— Слухай, друже, дзвіночки, які в тебе на ногах, не туди треба прив'язати... Ти чуєш? Чуєш?..

Та незнайомий, не слухаючи, пішов геть.

Зупинившись у п'яті посеред порожньої церкви, отець Никодим довго стояв непорушно. Надворі поволі стихали розмірені кроки незнайомого, гупання його патериці й жвавий брязкіт дзвіночків.

— Хто зна,— опам'ятавшись, промовив сам до себе отець Никодим.— Може, той чоловік і ближчий до божої правди. Він живе під самими зорями.

ЗАМОВКЛІ ДЗВОНИ

За день — перша пречиста, храмове свято Жрелинського монастиря, що славиться чудотворною іконою богородиці й трьома своїми срібноголосими дзвонами,

які лунають на всю родючу долину, благословляючи її з гори, де за білим муром височить монастир.

За старим звичаєм ці дзвони били тільки на пречисту й на великдень, і починав дзвонити власноручно сам ігумен. Тоді їхній мідний гук линув з дзвіниці — могутній, блаженний, урочистий, він хвилями ширився над селами, підносячи душі до бога й звертаючи людські очі до його небесної обителі.

Селяни з усіх дев'яти сіл, розкиданих по широкій долині, приходили в старий монастир на богомілья, щоб уклонитися чудотворній іконі й принести свої дари, прагнучи зцілення душі й тіла.

Старий ігумен отець Іоаким глянув на сонце, яке вже спустилося за великий монастирський горіх, і побачивши, що тінь високої галереї вкрила церковцю до половини, відчув у душі якусь тривогу. Наближалася вечерня, час бити в дзвони.

Чи він готовий?

Отець Іоаким оглянув свої руки, щоб упевнитися, чи вони чисті, подивився на виметений двір, на людей, які стовпилися перед дзвіницею, позираючи вгору. Потім він піднявся крутими дерев'яними сходами, пройшов уздовж широкої й довгої галереї, де були келії ченців, знову швидким кроком спустився вниз і зник десь у дворі. Ось уже дві доби старий не знав спочинку, готуючись до врочистого свята. Все мало бути чисте, справне. Щоб аж світилося. Адже всякі люди поприходять — і прості, й благородні. Сам владика може прийти. В церкві не лишили найменшої павутинки, повимітали всі кутки, кам'яні плити вимили до блиску. Особливо ж радувало ігумена те, що один багатий чоловік, який прибув здалека, оздобив золотим окладом главу чудотворної богородиці й пожертвував на іконостас дорогу запону з фіолетового шовку.

Не раз підходив отець Іоаким до ікони. Поправляв складки тканини, милувався щирозлотим вінцем.

Все було готове. Наближалася урочиста година. Брагія розійшлася по келіях готуватися до вечерні.

Та ігумену хотілося ще раз усе перевірити. Чи не забув він чогось? І він знову зайшов до церкви. Маленька, стара й присадкувата церковця, поставлена бог зна коли, пам'ятала ще древніх царів, пережила турецьке рабство, благословила нове царювання. Всередині вже обляглися вечірні сутінки, ніби й вони молилися перед засвіченими лампадками, чис тихе полум'я блідло перед лагідною усмішкою святих, які напередодні свята були особливо урочисті.

Враз отець ігумен здивовано зупинився на порозі, побачивши перед святою іконою темний силует жінки з дитиною на руках. Це роздратовало старого. Перед сьогоднішньою вечернею не дозволялося заходити до церкви, поки не вдарить дзвін. Такий звичай.

Ігумен тихо підійшов ближче й глянув на жінку. Вона була обірвана, неохайна, запнута брудною хусткою, з-під якої видніли тільки її очі. Ступивши на плити своїми немитими босими ногами, вона лишила брудні сліди, і це ще більше роздратовало охайного ігумена. Жінка його не помічала: Вона вголос молилася, із сльозами підіймаючи до стіп богородиці своє хворе дитя, бліде й зів'яле, мов торішній цвіт. Заплющивши очиці, воно ледве дихало й болісно стогнало.

— Врятуй і збережи його мені, матір божа, воно ж однеє в мене,— шепотіла жінка, припадаючи до самого долу, мов дерево під поривом вітру. Її сльози падали на холодні плити, як віск із запалених свічок.

Жінка витягла з-за пазухи невеличку шпильку з синьою голівкою й заколола її в шовкову завісу.

— Прийми хоч це від мене, матір божа, не маю нічого іншого!

— Ти чого сюди зайшла? — сердито запитав ігумен. — Ще ж не дзвонилося. Хіба не знаєш звичаю?

— Не знаю, отче,— знітилася жінка.

— Вийди зараз! Потім, потім приходь!

Жінка покірно обернулася, пригорнула дитину й пішла з церкви. Отець Іоаким подивився їй услід. Коли вона виходила освітленими дверима, він ще раз побачив, яка вона обірвана й неохайна.

На плитах, де стояла жінка, ігумен помітив брудні сліди. Впала йому в око й ввіткнута в запону проста шпилька з синьою голівкою. Вона дратувала ігумена, мов якась потворна блощиця на гарній шовковій тканині. Отець Іоаким витяг її й сердито кинув у куток. Потім перехрестився перед іконою, гарненько розправив запону й вийшов надвір.

Коли б не цей випадок, усе було б гаразд. Але доброму старому відлягло від серця, коли він побачив двір, заповнений людьми; із свічками в руках вони чекали, поки вдарять дзвони, щоб увійти до церкви. Братія теж була готова, всі повиходили з келій і гомоніли з народом про завтрашнє свято.

Побачивши ігумена, всі замовкли. Чоловіки вклонялися, жінки одна по одній цілували йому руку. Настало свято. Ігуменова душа сповнилася радості, й він уголос поблагословив усіх.

Сонце вже схилялося до самого обрію, з гір повіяв тихий вітрець, ледь колишучи листя горіха й спускаючись у долину побавитися з річкою.

Ігумен омив руки біля чешми й витер їх рушником, якого йому подав молодий послушник. Перехрестившись, ігумен став підійматися на дзвіницю. Ченці вишикувалися перед церковними дверима, люди скупчилися за ними в смиренному чеканні. Всі погляди були звернуті на дзвіницю, куди піднімався ігумен, щоб ударити в дзвони за священним звичаєм.

Ігумен ще раз перехрестився, взявся за мотузок, прив'язаний відразу до трьох дзвонів, і з силою смик-

нув за нього, щоб усі три залізні язика враз ударили по мідних устах важких дзвонів. Раз, двічі, тричі.

Але дзвони не видали жодного звуку. Ці бронзові матері, вагітні звуками, мов оніміли. Страшно було дивитися, як тяжкі залізні язика б'ють по лискучому металу, а він лишається безголосим... Було щось болюче в цьому видовищі. Троє дзвонів билися, немов глухонімі, що хочуть і не можуть сповістити про якесь страшне лихо.

Старий ігумен щосили смикав за мотузку, то нахилиючись, то випрямляючись, але дзвони вперто мовчали.

Ченця охопив жах. Йому забило дух у грудях, в очах потемніло. Випустивши з рук мотузку, він безсило опустився на дерев'яний поміст перед дзвонами.

Люди злякано замовкли у дворі й хрестилися, не сміючи промовити й слова. Всі заціпеніли. Ченці кинулися на дзвіницю, щоб привести до тями ігумена. Його обережно звели вниз. Він повис у них на руках, блідий, наче мрець. Пригнічений усім, що сталося, він ледве вимовив:

— Знак божий! Моліться, братове християни, великий гріх стався.

Його завели до церкви. Слідом протиснулися люди. Всі вклякли на коліна, хрестилися, шепотіли молитви. Жінки голосили. Діти злякано плакали.

Отець Іоаким упав на коліна перед чудотворною іконою, переляканий, охоплений розпачем. Ударивши чолом у холодні плити, він довго не підводився. Старече обличчя зросили сльози.

Він збагнув — сталося щось страшне, бог розгнівився, великий гріх тяжить над землею. Але, не знаючи, що це за гріх, старий ігумен не знаходив слів для молитви.

Він безпорадно звів очі на святу богородицю, чий образ лагідно дивився з-під золотого окладу, поміж фіолетових шовкових зборок.

Підвівшись, ігумен перехрестився, машинально поправив запону, розсіяно глянув на ікону, лавки, підлогу. В кутку під іконостасом він помітив синю голівку шпильки, яку сам туди закинув; нахилившись, він підняв її й знову заколов у запону.

І враз надворі пролунав святковий дзвін; славлячи бога, він урочисто поплив над землею, наповнив і всю церкву.

Богомольці посунули в двір, ченці з ігуменом — слідом за ними; всі впали на коліна, вражені цим новим чудом, яке їм явилось.

На дзвіниці не було нікого, а важкі дзвони, легко й вільно розгойдуючись, дзвонили самі.

ПРОГУЛЯНКА СВЯТОГО ГЕОРГІЯ

Святий Георгій обходив поля, як робив це щороку, коли надходила пора. Неквапливо йшов він зеленими, готовими заколоситися нивами, які ще дрімали під вранішнім сонцем. Одягнений у пурпурову мантию, що аж пломеніла під першим сонячним промінням, він рухався, мов живе сляво, і його золотий німб зливався з сонячним диском.

Його молоді, ясні очі блищали, мов смарагдові, відбиваючи золотисту зелень безкраїх полів. Кучерява каштанова борода сріблилася порошинками роси.

Душа святого раділа, бо все навколо жило й дихало, суворо дотримуючись великого повеління всевишнього. Маленькі пташки прямо в повітрі кохалися до самозабуття, цвірінчали, цілувалися й торжествували. Дрібні комашки в траві так пристрасно віддавалися великій силі, якою їх обдарував творець, що аж умирали в знеможі або в екстазі роздирали одне одного.

Метелики, спарувавшись, легко злітали над зеленим колоссям і знеможено падали на плечі святого. По невеличких квітучих галявинках віддавалися потягові свого серця зайці, не чуючи чужих кроків і забувши про вічний страх смерті. В срібнотканому павутинні на кущах глоду хижо чатували одне на одного павук з павучихою, ведучи небезпечну гру на тоненькій ниточці. Запліднені фруктові дерева з насолодою живили свої ще зелені плоди й ніжилися від млості під сонячним промінням.

Віддавшись роздумам про великий промисел божий і полум'яну силу життя, святий Георгій час від часу зупиняв свої стопи й озирався довкола, охоплюючи поглядом усе поле. І раптом посеред цієї золотисто-смагдавкової чаші він помітив дві людські постаті в барвистому святковому одязі, схожі на дві великі рухливі квітки.

Святий Георгій дашком приклав до очей долоню, щоб краще роздивитися. Поруч із молоденькою дівчиною йшов юнак. Вони ступали повільно, схиливши голови, на такій відстані, що ледве могли торкнутися одне одного мізинцями опущених рук.

Обоє мовчали. Хлопець час від часу зривав колосок, брав його в рот і несвідомо покусував. Дівчина на ходу пестила долонею визріваюче колосся.

Святий спохмурнів. Посеред усього нестримного кохання, що було довкола, ці люди хоч би тобі глянули одне на одного, хоч би поцілувалися. Несміливий доктор їхніх мізинців змусив святого всміхнутися.

«Які соромливі діти,— подумав він.— Що ж сковає їхні серця? Адже ці молодята подобаються одне одному. Закохані, вони вдосвіта прийшли на побачення, поки в полі нікого нема, а тепер соромляться навіть глянути одне на одного».

Простерши чисту длань свою, святий підкликав бджілку, що дзижчала в повітрі. Сказавши їй щось,

він усміхнувся й задивився, як вона полетіла до закоханої пари.

Бджілка задзижчала над дівчиною, потім покружляла над головою юнака й почала гратися між їхніми обличчями. Підвівши голови, щоб подивитись на неї, вони глянули одне одному в очі.

Обоє зупинилися. Бджілка торкалася то одного, то другого. Вони радісно скрикували. Їхні погляди зустрічалися дедалі частіше, в душі зануртував хміль весняного збудження.

Зупинившись серед поля, святий з усмішкою милувався ними. Разом із ним завмерло в небі сонце, затримавши прихід ранку, щоб поле довше лишалося безлюдним.

Святий Георгій послав до молодят барвистого метелика. Той закружляв довкола них. Дівчина простягла ніжні руки, щоб його зловити. Юнак простяг свої. Рухаючись у повітрі, дві пари рук стрілися й сплелися.

Святий Георгій посадив на стрункий дівочий стан невеличку гусінь. Дівчина злякалася. Зойкнувши, вона хотіла вирватися, але дужі руки юнака не пускали її. Він простяг руку, щоб зняти гусінь, і обняв дівчину за плечі.

Отак граючись, юнак з дівчиною стояли в обіймах серед нив. Їхні очі палали, душа замлівала. В обох тремтіли коліна, але сісти вони не наважувалися, трава була мокра від роси.

І коли святий Георгій помітив, що вони обіймаються чимдалі палкіше, коли почув болісні і захоплені вигуки любові, коли побачив зближені вуста, він нечутно поспішив до них, розстелив на росяній траві свою простору, м'яку пурпурову мантию й зник.

Юнак з дівчиною, не рознімаючи обіймів, впали на підстилку.

І сонце рушило у високу свою путь, і поле осяяла божественна радість.

Звичайний цей день був чудовим. Урочисто синіло небо, по-святковому сяяло сонце, в лісі стояла священна тиша, побожно дзюркотіла чешма. Щось смиренне було навіть у тому, як чорний кіт обережно скрадався до галереї. Ми з отцем Сисоєм сиділи за столом у затінку виноградної лози, втішаючись гарним днем. Униз перед нами прослалася зелена рівнина полів, оточена синюватими обрисами гірських хребтів і лісистих передгір'їв, які мирно височіли закругленими вершинами, ніби молилися небесам.

Отець Сисой, зручно вмостившись на лавочці, спокійно перебирав своїми гарними, повними руками янтарні чотки й задумливо мовчав.

Через двір пройшов підперезаний білим фартухом глухуватий монастирський кухар, несучи якісь горнята.

Отець Сисой помахав йому рукою.

— Чи вже готове? — спитав він і, добувши годинника з кишеньки на своєму оксамитному поясі, глянув на циферблат.

— Та-а... буде,— відмахнувся кухар і, не чекаючи дальших питань, пішов на кухню.

Добра усмішка осяяла обличчя отця Сисоя.

— Чи знаєш ти, що ми сьогодні їстимем? — звернувся він до мене.

— Знову якусь спокусу приготував мені, отче,— сказав я, кивнувши на пляшку вина, яка охолоджувалась у чешмі.

Поставлене туди вино завжди провіщало щось особливе на обід. Гювеч, баранина з якою-небудь скажено гострою підливою, смажене курча або шашлик.

— Ні,— сказав отець Сисой, поклавши руки на стіл.— Те, що ми сьогодні їстимемо, саме по собі дуже

просте, зате сповнене глибокого смислу. Сьогодні я почастию тебе юшкою з гріхів отця Никодима.

Я зачудовано глянув на нього, взявши це за жарт.

— Я не жартую, мій друже,— пояснив отець Сисой і замислено схилив голову.— Кажу тобі чисту правду: сьогодні ми їстимем юшку з гріхів отця Никодима. Минув рівно рік відтоді, як він, царство йому небесне, упокоївся на монастирському кладовищі, під айвою, яку сам посадив і виростив. Його дивовижна скромність за життя спричинилася тепер до того, що ми вже забуваємо ім'я цього доброго чоловіка, чия душа жила в страху божому й прагненні райських благ і вічно знемагала в неспокої.

Я познайомився з ним тут, за рік до його смерті; він був уже старий, та в ньому ще відчувалися здоров'я й сила. Я й досі бачу перед собою його міцну, високу й струнку широкоплечу постать — він не міг увійти в церковні двері, щоб не нахилитися. Ходив він твердо, неквапливо й поважно, мов патріарх. У його широко розплющених очах, над якими, наче виткі зарості, нависали густі брови, було щось загадкове, дивне й незбагненне, невідповідне тій силі, якою так і дихала вся його постать. Вранці, коли він виходив із своєї темної келії й зупинявся перед церковними дверима, щоб перехреститися, сонячне проміння падало на його широкі, обтягнуті вигорілою старою рясом плечі, мов на гірський хребет. І мені, господи прости, завжди здавалося, що цьому чоловікові не личать молитви, бо він здається сильнішим за всі гріхи, проти яких слід підіймати не пальці, складені, щоб хреститися, а стиснуті кулаки.

Отець Никодим самотньо жив у своїй маленькій келії й волів не набридати мені. Харчувався він окремо, акуратно відстоював усі служби, вранішні й вечірні. Любовно й старанно вирощував він квіти у палісаднику, особливо ж кохався в білих трояндах, яких розвів

тут кілька сортів. Гарними травневими ранками, коли ці троянди розквітали й усе наше подвір'я немов сповнювалося білими маленькими ангелятами, отець Никодим ішов до своїх квітів, довго ходив між ними, нахилився, нюхав, але зривав тільки одну. Цікаво, що цю троянду потім завжди знаходили на лавочці за монастирською огорожею, де починається наша найкраща левада. Тепер я дізнався, що це дивацтво, хоч і покрите таємницею, мало цілком певний зміст.

Гарними весняними й літніми днями отець Никодим здебільшого сидів з вудкою над річкою. Це була його пристрасть. Мені здається, вправнішого ловця форелі не було й не буде. Не знаючи втоми, тинявся він тинистою долиною, продирався крізь берегові зарості, вилазив на позеленілі від часу великі круглі камені. У такі дні він навіть пропускав вечірню службу. Однак люди не раз бачили, як, зачувши удари дзвону, він кидав вудки, підводився й хрестився, аж поки дзвін не змовкав.

Отець Никодим прийшов у монастир ще двадцятирічним юнаком і завжди був таким дивакуватим. Не раз пропонували йому стати ігуменом, але він смиренно відмовлявся.

Тепер він спочиває в мирі під своєю айвою, яка схилила над ним розлоге гілля, вкрите дрібними, ще зеленими плодами. А ми їстимем юшку з його гріхів.

Отець Сисой мудро всміхнувся, звів угору руки, щоб відкотити довгі рукави рясц, й продовжував:

— Учора на споді потаємної стінної шафки в келії отця Никодима, де тепер ніхто не живе, знайшли горня з квасолею, накрите молитовником покійного. Кожну квасолину було загорнуто в окремих папірець. На першій, чистій сторінці молитовника було написано...— Отець Сисой витяг з-за пазухи невеличку книжечку в старій оправі й прочитав:

— «За кожний гріх, учинений мною ділом чи помислом, я кладу сюди по квасолині: чорну — за гріх непростимий, білу — за такий, що змушує мою душу сумніватися, а думка моя не може визначити, гріх це чи ні. За чорні я суворо каюся перед богом, за білі прошу прощення».

Отець Сисой згорнув книжку, поклав її на стіл і витяг з кишені хусточку, в яку було щось загорнуто. Розв'язавши її, він висипав з неї на стіл купку маленьких зібганих папірців, які розлетілися від його подиху.

— У ці папірці отець Никодим загортав квасолини. На кожному був записаний вчинений ним гріх. Я прочитав усі ці записи й переконався, що душа бідного ченця, мабуть, даремно терзалася: милосердний господь міг хіба що лагідно всміхнутися на його гріхи. От прочитаємо деякі з його записів:

«Я пригадав світське життя й свою молодість. Пригадав своє кохання, через яке вступив до монастиря. Пригадав і ту, кого кохав, — вона любила квітчатися білими трояндами» — чорна квасолина.

«На згадку про її білі троянди я посадив у садку три кущі» — чорна квасолина.

«На лавочці в леваді, за монастирською огорожею, я щодня лишаю по білій троянді — для того, хто її знайде. Нехай зрадіє хтось незнайомий, як колись раділа вона» — біла квасолина.

«Не дає мені спокою одна думка — навіщо я втік від життя? Врятував я себе чи згубив?» — біла квасолина.

«Рятуючи свою душу, чи не губить людина своє тіло?» — біла квасолина.

«Ніяк не зміркую, що вище в людині — душа чи тіло? Хіба не становлять вони неподільну єдність, хіба не торжествує душа, відчуваючи радісні прагнення тіла?» — біла квасолина.

Й отак на всіх папірцях, складених у горнятко, було записано не гріхи, а спомини юності, тривожні роздуми й сумніви, які мучили душу покійного отця Никодима.

Прочитавши всі папірці, отець Сисой дбайливо зібрав їх, загорнув у хусточку, поклав у кишеню, глянув на мене й спитав:

— Що ж таке людина?

— Чорна квасолина,— відповів я.

— І чорна, й біла,— всміхнувся отець Сисой.

В цей час кухар почав накривати на стіл, бо вже пора було обідати. Він приніс велику миску, в якій парувала запашна юшка, що рябіла від перемішаних білих і чорних квасолин.

— А ось і юшка з гріхів отця Никодима. Що ж до вина, яке охолоджується в чешмі,— випиймо його, і хай господь простить доброго ченця,— сказав отець Сисой і запросив мене обідати.

ЖІНКА ІЗ ЗОЛОТОЮ ВОЛОСИНОЮ

У невеличкому глухому містечку на березі річки, де старенькі білі будиночки, немов іграшкові кубики, ховаються у зарослих трояндами дворах з високими огорожами, була собі вдова на ім'я Смарайда — не дуже стара, не надто молода. В тому містечку живе чимало таких удів, і вона нічим від них не відрізнялася. Як і всі, вона носила старомодну чорну шовкову сукню, широку й довгу — до п'ят, та суконну душогрійку з широкими рукавами; гладко зачесане волосся вкривала чорна шовкова хустка, з-під якої визирало біле обличчя, побожне й лагідне, і соромливі очі, здебільшого опущені додолу. Смарайда жила із своєю старою матір'ю поблизу запустілого жіночого монастиря, і хода її, як і в усіх жінок їхнього кутка, була мов у черниці — розмірена й некваплива. Жила вона

з виноградника та з роботи на чужих людей — за скромну платню ткала полотно з каймою. Цілими днями, мов пташка в клітці, сиділа вона в світлих сінях за верста- том і ткала. Поруч, зігнута вдвоє, сукала мичку її ста- ра мати. Обидві жінки мовчали. Навколо була тиша. В садку цвіли великі кущі троянд; посихлявши го- лови за огорожу, вони ронили пелюстки на безлюдну дорогу, а їхні солодкі пахощі всюди проникали, пере- повняли сіни, кімнату і все, що в них було. Сп'янілі від тих пахощів мухи засинали де яка сіла.

Отак і жила в своїй хаті та доброчесна вдовиця, з усім змирившись, нічого не бажаючи, ні про що не мріючи й ніде не буваючи.

Смарайда, хоч і не була потворна, проте й красу- нею не вважалася. Чоловіки її майже не знали й не згадували її ім'я в своїх балачках. Міські плітки теж ніколи її не торкалися.

Напроти лазні в кав'ярні, повз яку двічі на тиж- день проходили, щойно скупавшись, жінки з усього містечка і де з такої нагоди збиралися сластолюбні й схильні до зради чоловіки, ім'я цієї вдови теж ніколи не називалося. Не числилося воно й у списку, що його вели ці раби тілесних насолод, де були детально відзна- чені всі потаємні та явні зваби, які мала кожна не позбавлена принадності жінка містечка. Цей список завів такий собі Павел, на прізвисько Блаженний,— старий парубок, відомий усьому містечку жартівник. Він описав — до найменших подробиць, з тонким сма- ком і знанням діла — душу й тіло всіх жінок, старих і молодих, здебільшого вдовиць, до яких мав особливу схильність. Цей список він потаємно читав лише по- свяченим друзям, і в ньому щодень-два щось викрес- лювалося або додавалось. Відомості свої Блаженний збирав звідусіль. Сумнівні подробиці перевіряв сам або з допомогою інших і все зважував, як аптекар, на те- резах свого розуму, записуючи лише те, що здавалося

Йому оригінальним і цікавим. Його фантазія була вигострена, мов голка, якою він часто шпигав істину, аж поки на ній виступали краплини крові, що будили в ньому жадобу прекрасної, оманливої й солодкої неправди.

Павел Блаженний був дужий, високий, гарний, мав смагляве обличчя й довге волосся, що сріблилося кільцями сивини і вже зовсім побіліло на скронях. Займався він тим, що обрізував виноградники, знімав гусінь по садках, щепив дерева й трояндові кущі, лагодив, годинник на міській вежі, відмикав замки, від яких було загублено ключі, знаходив підземні джерела для чешми і криниць. Ці заняття давали йому змогу вільно скрізь вештатись. Його душу ніщо не обтяжувало, веденням списку жінок він розважався, мов дитина. Він лишився старим парубком: йому було приємніше не зловити пташку, а ганятися за її тінню.

Одного разу, теревенячи із старим, трохи вже несповна розуму, сповідником з малої церковці й вивідуючи в нього таємниці, які лише одному йому й повіряли жінки на сповіді, Павел Блаженний почув щось таке, чого й гадки ніколи не мав внести до свого улюбленого списку. Виявляється, в Смарайди росте десь на потаємному місці тіла золота волосина! Старенький панотець дізнався про це від своєї попаді, яка купалася в лазні разом із Смарайдою... Такого Павел не чекав, і новина зчудувала його надзвичайно. Золота волосина! Щось нечуване! Його фантазія забуяла, в'ючись, мов ті виноградні лози, які він підрізував.

— Смарайда? Яка Смарайда? — натужував він пам'ять, силкуючись пригадати, що ж то за дивовижна вдовиця — адже він знав майже всіх. Аж коли панотець докладно рзповів йому, хто був її покійний чоловік і що вона живе на такій-то вуличці, в будиночку, біля якого ростуть найбільші троянди, тільки тоді Павел пригадав її, засоромлено вдаривши себе по

широкому лобі, над яким нависали срібні кучері, ніби хотіли подивитися, що там написано.

Назавтра довірені друзі Блаженного були неабияк збуджені новиною, внесеною в потаємний список — звичайно ж, відомий усьому містечку. Того ж дня ця новина облетіла всі вулички, проникла в усі двері. Вона принесла з собою щось особливо святкове. Люди пожвавішали, ніби аж підросли, бо в одноманітному житті містечка сталося щось таке дивовижне й небувале, таке приємне й гарне, що скидалося на неправду, в яку всі одразу повірили.

Чиста правда робить життя спокійним, гарна неправда — приємним. Новина прийшла із весною, й маленьке містечко ніби двічі оновилося. Бруньки на деревах швидко розпустилися, у дбайливо доглянутих палісадниках з'явилися перші квіти. Маленькі метелики перелітали через високі огорожі й пурхали над скупаними сонцем будинками.

А сама тиха Смарайда, почувши новину, всміхнулася так по-молодому гарно, як давно вже не всміхалася. Вона довго, як ніколи досі, простояла перед дзеркалом, потім розчистила великі трояндіві куці, в яких уже почали нуртувати соки життя. Йдучи першого святкового дня до церкви, вона чула, як усі шепочуться за її спиною, звідусіль відчувала заздрісні погляди жінок, і це наповнило її якоюсь незною доти силою, змусивши вперше по стількох роках підвести очі трохи вище звичайного.

Назад вона верталася головною вулицею. Перед корчмами й кав'ярнями сиділи на осонні чоловіки. Вона відчувала їхні сповнені бажання погляди, прикувала їх до себе і, мов незримо загнуждавши, повела за собою аж до дальнього рогу вулиці.

Звернувши на бічні вулички, вона швидко прийшла додому, розпашіла, як молода дівчина.

У перші дні великого посту, коли розквітає найтвердіше дерево — глід, Павел Блаженний пішов містечком знімати гусінь і обрізати дерева.

Під час роботи, стоячи на невеличкій драбинці й смикаючи за шнурок секатора, він думав про золоту волосину Смарайди й ніяк не міг збагнути — вірить він чи не вірить, що в неї є така волосина. Сам він Смарайди не бачив, але його друзі казали, що зустрічали її й що вона справді виглядає так, ніби є в ній щось таке, чого не мають інші жінки. Здебільшого це були шукачі скарбів, картярі й мисливці; вони охоче повірили в золоту волосину Смарайди, припускаючи, що таке чудо можливе. Блаженний став замислюватися.

Одного разу він сказав друзям, що вирішив піти до Смарайди знімати гусінь. Відтоді він більше не з'являвся в кав'ярні, а ті, хто бачили, як він зі своєю драбинкою й секатором на плечі заходив до Смарайди, здивувались. Тепер і вони повірили, що Смарайда справді має золоту волосину.

...У вербну неділю перед причастям Смарайда, потупивши очі, смиренно, але без каяття призналася старому сповідникові в малій церковці, що согрішила з Блаженим і після свят вони повинчаються.

ПРОРОК

Він з'явився в місті, мов чорна хмара. На його похмурому обличчі гнівно грали глибокі зморшки. Темні очі палали ненавистю. Уста пересохли й потріскалися від невпинного крику:

— Покайтеся, бо кара божа нависла над вами!

Була субота. Вечоріло. Люди, звільнившись від цілотижневої праці, юрмилися на базарах, майданах, по корчмах і кав'ярнях, радісно збуджені новою весною, яка тільки-но розквітала. На всипаних піском алеях

міських парків гралися діти, на відлюдних лавочках шепотілися закохані, пригорнувшись одне до одного. Під ворітьми сиділи бабусі, і перехожі віталися з ними шанобливо, як з давно відомими істинами, і швиденько йшли собі далі. З малих крамничок озивалися продавці, жваво закликали покупців, розхвалюючи свій товар, і кидали веселі жарти вслід гарненьким жінкам. Життя текло, як завжди. І злі, й добрі жили, як могли, а не як їм хотілося б. Кожен прагнув свого щастя, і кожен розумів його по-своєму. Зло й добро зливалися, змішувалися в єдиний приємний обман, який підтримував сили й живив надії.

І от серед цього мирного люду, немов чорна хмара, з'явився грізний пророк. Він розмахував семижильним бичем, голос його гримів, як ерихонська труба, уста метали блискавки гніву.

— Покайтеся, бо кара божа висить над вами! Я посланець божий, сам бог промовляє моїми вустами. Земля западеться й поглине ваше нечестиве місто. Потоп змете вас, вогонь спопелить ваші будинки!

Пророк простував босий горбатою кам'яною бруківкою, і з подертої власяниці, що вкривала його тіло, сипалася нужа. Брудне, ніколи не чесане волосся розвівалося на ходу. Страшний бич раз у раз ляскав у його руках — пророк гнівно періщив ним усіх, хто до нього наближався, бо навіть не припускав, що на землі можуть бути праведники. Натхнений жорстоким розумінням добра, пророк не знав милосердя. Він шмагав закоханих, які соромливо трималися за руки; бив по обличчях вродливих жінок, бо вони дихали спокусою, бив і негарних, бо ці силкувалися за допомогою всіляких мазей досягти спокусливості вродливих.

Бив міцних чоловіків, у яких кипіла плотська сила, бив недужих жебраків, що прагнули приховати під лахміттям потворність свого тіла. Бив багатих — за їхню розкіш, бідних — за їхню приниженість. Бив блуд-

ниць, щоб не продавали свого тіла за гроші, бив і порядних жінок — за те, що законний шлюб їх обтяжував, їхнім душам було в ньому тоскно.

Божий посланець бив усіх підряд, ревучи:

— Ви забули, хто мене послав! Я прийшов, щоб принести вам його нещадну помсту! Посипайте голови попелом, моліться й плачте!

Налякані гнівом пророка, люди кидалися врозтіч, ховаючись, де хто міг. Звідусіль лунав зловісний плач і стогін, здіймаючись до неба передвістям загибелі.

Прийшли до страшного пророка кілька мудрих і сміливих старійшин і спитали його:

— Чого тобі треба від нас?

— Нічого мені не треба. Бог послав мене покарати вас.

— Що ж ми вчинили?

— Ви порушили його заповіді.

— Бачить бог,— сказав один із мудреців,— що ми живемо так, як жили споконвіку. Трудимося, плодимо дітей, ростимо їх. Ми не можемо бути занадто добрими, адже бог створив людину так, щоб вона любила себе більше, ніж інших. Ми не можемо бути й занадто поганими, оскільки боїмося один одного. Живемо, як шашіль у дереві: кожен прогризає собі путь у міру своїх сил. І коли б не було зла, ніхто не знав би, що таке добро.

— Замовкніть, не смійте мені суперечити — ви, що стерли межу зла й добра. Смерть і вогонь зметуть вас!

І семижильний бич загуляв по головах, які не могли збагнути пророчого гніву. Мудреці розбіглися, спантеличені й налякані.

Пророк звів очі до неба.

По всьому широкому небосхилу громадилися темні, зловісні хмари. Їх вели за собою орли, розпластавшись чорними хрестами. Блискавиці захльостали по землі.

Ще більший жах поймав людей. Їхні душі залякли. Вулиці швидко спорожніли, місто стало схоже на всіма покинутого мерця.

Пророк лишився сам. Ляскаючи бичем об каміння, він заволав:

— Виходьте, падайте ницьма під мій бич! Над вашими головами розверзлася стихія. Гнів божий іде мені на поміч!

Але навколо вже нікого не було. Помахи його бича тонули в блискавках, грім заглушав слова. Раптом земля під ним задвигтіла, кам'яна бруківка ожила. Вся вулиця немов закипіла. Вирви й провалля розверзалися одне за одним і відразу зникали. Попід землею котився такий гул, наче весь світ западався.

— Господи, нарешті я дочекався торжества твого гніву,— заволав пророк і простяг руки до неба, втішаючись душею. Страшна усмішка скривила його похмуре обличчя.

Каміння кипіло під його ногами, він рушив уперед, щоб уникнути провалля, які то втягували його, то знову викидали. Він побіг вулицями, але земля під ногами в нього двигтіла, підкидаючи його, як іграшку. Шукаючи поглядом опори й прихистку, він раптом з жахом помітив, що земля трясеться тільки під його ногами, а будинки довкола стоять не порушено й спокійно. Щодо духу кинувся він прямою вулицею, що вела геть із міста, і скрізь, де тільки ступали його босі ноги, з гуркотом здіймалася й знову провалювалася земля. Переляканий, змучений, із скривавленими ногами, пророк нарешті вибіг з міста на хвилясту зелену рівнину, оточену горами. Зупинившись тут, він озирнувся — подивитися, як гине місто.

Небо було темне. Земля двигтіла й гуркотіла, але вулиця, якою він утік з міста, була спокійна, жоден камінець не зрушився з місця.

«Милосердний бог не схотів їх знищити, але підкріпив мої погрози своїми»,— гордо подумав пророк.

Та ледве він звів руки до неба, щоб подякувати всевишньому за визнання своєї місії, як земля під його ногами знову задрижала й звідкілясь почувся скажений звіриний рев. Незліченні зграї собак, валуючи, вискочили з темряви й шалено кинулись до посланця божого. З прокльонами й погрозами здійснював він свого бича, собаки трохи відступили й відразу знову напали на нього. Їхні білі зуби дерли й шматували його власяницю, клапоть за клаптем зриваючи її з тіла. Пообгризали вони й усі жили його бича.

Пророк лишився голій. Немов привид, кинувся він бігти полем. Блискавки сліпили його, вітер збивав з ніг, розвівав його довге волосся, а розлючені собаки невідступно гналися за ним, і від їхнього страшного виття в нього стигла кров. Земля двигтіла під його ногами.

Цілу ніч бігав охоплений жахом пророк, забувши про свою місію, про зло й добро; його гнала одна-єдина сила — інстинктивне прагнення врятуватися, знайти надійну опору, втекти подалі від собак, що гналися за ним.

Уранці, коли сонце знову осяяло землю, він перевалив через пагорб, за яким простиралися квітучі, затишні галявини, але й тут не міг зупинитися. Земля не тримала його тіла, вона дрижала й сичала. Вона розверзлася й поглинула його, потім знову вивергнула й закинула подалі. Там старий вівчар мирно пас свою отару, безжурно граючи на невеличкій сопілці. Побачивши, що земля вивергла якогось голого, перестрашеного чоловіка з обірваним бичем у руках, він підійшов і спитав:

— Чом тебе навіть земля не приймає? Хто ти?

— Я посланець божий. Я прийшов його іменем покарати грішників. Земля не приймає мене, бо я ще не звершив своєї місії.

— Земля не приймає людей, поки вони не стають зовсім добрими, тобто поки не помруть,— сказав старий.

— Скажи мені, де я міг би сховатися, бо ж я голій. Я хочу спочити й полагодити свій бич,— сказав пророк.

— Прямуй до цієї гори. Господь напутить тебе,— відповів старий, вказуючи йому палицею, куди йти.

Пророк покійно рушив у тому напрямку. Земля затихла, собаки зникли. Небо проясніло, сонце спокійно сяяло з вишини. Соромлячись своєї наготи, він поспішав, крився по межах, за тернами й кущиками.

На гору він став підніматися берегом невеличкої річечки, що пробивалася крізь високі дивовижні скелі, підніжжя яких вкривали колючі жилаві зарості ожини. В цьому потайному безпечному місці душа його знову спалахнула пророчим гнівом, і він узявся рвати довгі ожинові парості, щоб полагодити ними свій бич.

Раптом чиясь дужа рука схопила його за плече і владний голос сказав:

— Зупинися!

Зляканий пророк розгублено випростався. Перед ним стояв Ісус Христос із вівчарською палицею в руці — тією самою, якою старий пастух показував йому дорогу.

— Ти пізнав мене? — смиренно спитав Христос.

— Пізнав, господи,— заволав пророк і хотів упасти на коліна, але Ісус притримав його рукою.

— Ти не пізнав мене, окаянний,— промовив Христос,— і ніколи не знав. Бо не знає мене той, хто здійснює мої заповіді з гнівом і злобою. В тебе було кам'яне серце, стань же й сам каменем.

Ісус простер свою десницю.

І понині серед скель у горах височить голий скам'япілий пророк з обірваним бичем у руді. Його уникають звірі й птахи. Річка ховається від його погляду за гору, навколо панує безмовна пустеля.

ВЕСЕЛИЙ ЧЕРНЕЦЬ

Високо в горах стоїть старий монастир Святої трійці. До нього важко добитися, і тому він майже зовсім занедбаний. Приліпившись до підніжжя високих, схожих на дивовижні чудовиська крихких скель, із зруйнованою кам'яною огорожею, з похиленими, напіврозваленими будівлями, що почорніли від часу, з порослим травою двором, на якому стирчать кілька всихаючих дерев, глухий і самотній, потонулий у бур'янах, він навіває сум і відлякує своїм запустінням.

Церковця, що збереглася з незапам'ятних часів, зігнулася під тягарем замшених сланцевих плит покрівлі. Підперті грубими, давно струхлявілими колодами похилені кам'яні стіни, хоч і заново потиньковані, повгрузали в землю, а єдина вхідна арка тепер більше скидається на отвір печери. Щоб увійти в неї, треба низько пригнутися. Всередині тхне спустошеним склепом. Від великих нерівних плит, якими вистелено підлогу, віє смертельним холодом. Навіть пряме сонячне проміння не може пробитися всередину крізь глибокі, вузькі віконця, затягнуті павутинням, і лики на образах поблякли, як у мерців. Їхні згаслі очі дивляться байдуже й безнадійно.

Великі ліси, що колись напували свіжістю й прикрашали все довкола, давно зникли. Дощові води попрорізували яри, розмили дороги. По голих схилах лисинами синіють осипи, немов злякисне струп'я. Численні джерела на долинах пересохли, на їх місці лишилися тільки зарослі рівчаки з застоєюною водою, які обминають навіть звірі.

Сам бог зрікся цього місяця, і люди перестали ходити сюди на богомілля. Тільки старий монастирський кухар і присланий відбувати покарання чернець лічиво животіють там, відлякуючи звідти все живе своєю непривітністю. Орли покинули свої гнізда на скелях, ластівки не щебечуть під стріхами, не подають голосу горлиці. Летять геть і пугачі. Лише павуки по темних кутках плетуть своє павутиння та гойдаються на стінах спорожнілих покоїв.

А трохи нижче, в долині, недалеко від цього мертвого царства, є чудове місце. Широку, рівну галявину оточують високі, порослі мохом і дикою геранню скелі, зрошені вічноплинною вологою. З підніжжя скель б'ють холодні живі джерела, вода яких спливає в тиху, спокійну річку. Посеред галявини — Свята могила. На ній лежить обвитий плющем камінь, поряд на невеличкій грядочці ростуть, ніби зібрані й посаджені дбайливою жіночою рукою, усі квіти, які тільки можна знайти в горах. Тут по черзі квітнуть вони — від перших весняних фіалок до пізніх осінніх крокусів, які стоять до першого снігу. Навколо гніздяться тисячі птахів, ночами до річки приходять на водопій лісові звірі. Вони спускаються на галявину, сумирні й лагідні, і ніхто ні на кого не нападає. Вовк і сарна, лисиця й куріпка п'ють воду поруч.

Тим-то й люди теж приходять сюди, шукаючи зцілення своїх душевних ран. Скорботні або змучені похмурими думками, безнадійно закохані чи щасливі молодята, осиротілі діти, бездітні й багатосімейні подружжя приходять сюди, щоб з молитвою вклонитися Святій могилі й умитися цілющою водою.

У цій могилі спочиває не святий або мученик, записаний у святцях. У церковних книгах немає присвячених йому кантів. Його ім'я мало кому відоме. Але бог благословив його подвиг і невидимими турботами вічно підтримує квіти на його могилі. У цій

скромній могилі, над якою по черзі квітнуть усі гірські квіти, спочив молодий чернець Єникій, прозваний Веселим ченцем.

Змалку лишившись сиротою й вихований чужими людьми, він десятирічним хлопчиком був відданий у послушники до щойно заснованого тоді монастиря Святої трійці. Монахи послали його пасти кіз, а по святах навчали його церковних звичаїв і слова божого. Здебільшого хлопчик самотою бродив по лісах за мовчазною своєю чередою, грав на сопілці, яку сам зробив, і, лежачи на спині де-небудь на галявинці, дивився в небо, слухав биття свого маленького серця та замислювався над життям і далеким від нього світом. У лісі йому стрічалися всілякі звірі, він звик до них і нічого не боявся. Він так добре навчився наслідувати голоси птахів і звірів, що міг прикликати й вовка, і зайця й зібрати круків у зграю. Він приманював сарн і так лагідно з ними розмовляв, що вони не боялися брати хліб у нього з рук. Горобці сідали йому на плечі, на голову й радісно до нього цвірінчали. Він носив у торбинці зерно й годував їх. Зайченята збігалися до хлопця, ставали на задні лапки й подовгу дивилися на нього. Він приборкував змії своєю сопілкою, і вони повзали по його руках і шиї, смиренні й слухняні. Він скликав різних лісових пташок і співав їм пісень, які сам створював, а вони вдячно слухали. Він знав, де гніздяться горлиці, й годував їх, коли вони висиджували пташенят. Вовки лизали йому руки і ніколи не займали його кіз. Ченці невимовно здивувалися, побачивши одного разу, як малий послушник жене ввечері кіз із лісу, а обабіч нього йдуть двоє здоровених вовків, лагідно тручись об його коліна.

— Прожени їх, адже ти граєшся з дияволом,— суворо звелів йому ігумен.

Хлопчик щось шепнув вовкам, погладив їх, і вони бігцем подалися до лісу.

Зібравшись після вечерні, ченці довго не могли заспокоїтися. Страх охопив їхні душі.

— Тут без сатани не обійшлося, — казав ігумен. — Або ж сам цей хлопець — спокусник, посланий сюди, щоб нас погубити.

І вирішили благочестиві ченці відстояти всенощну, проказати над хлопцем молитву й почепити йому на ший свячений хрест. Якщо він втілення лукавого — хай лусне і згине.

Хлопчик смиренно вислухав молитви, а коли йому повісили хрест на ший, поцілував усім руки і розплакався від зворушення. Ченці пересвідчилися, що душа в нього чиста й непорочна. Коли він досяг двадцятирічного віку, його постригли в ченці, прийнявши в братство під іменем Єникія.

Щодня після вечерні ченці разом із новопостриженим виходили крутою стежкою на галявинку серед високих скель над монастирем, сідали там і вели спасенні бесіди.

Зрікшись усього земного й плотського, вони віддалилися в гірську тишу, за монастирські стіни, заради відлюдництва й покаяння. Постом, молитвами, утриманням прагнули вони наблизити свої душі до бога, щоб чистими ввійти в його оселі. Молодий чернець Єникій смиренно слухав їхні повчання, підводив свої гарні сині очі до неба, й душа його повнилася блаженством, як ліс — духмяним подихом квітучих лип. Чим прекраснішою ставала його душа, тим дивніше розквітало його обличчя. Незважаючи на пости й утримання, тіло його стало струнким і гнучким, пашіло силою й здоров'ям. Його рум'яні, немов добре випечені пшеничні хлібини, щоки поросли м'якою борідкою, волосся закучерявилось темно-золотистими кільцями, у синіх очах, глибоких, як небесна блакить, світилося сонце.

Здивовано дивлячись на нього, ченці побоювалися, що надмір сил і здоров'я погубить душу молодого Єникія. А він цілими днями блукав собі, смиренний і безтурботний, підмітав церковцю, садив і поливав квіти в палісаднику, а коли вони розквітали, збирав великі букети і ставив їх у глиняні чаші на маленькому столику в своїй келії. Інколи він затикав квіти за вухо під камилавку, весело походжав сюди-туди й наспівував пісеньок, яких ще змалку навчився від дітей у селі.

Все це не подобалося ченцям-подвижникам, і одного вечора після бесіди на скелях, куди Єникій прийшов з букетиком герані за вухом, ігумен сказав йому:

— Єникію, твоя любов до квітів — світське захоплення, тому вона грішна. Квіти нагадують про любов між чоловіком і жінкою. Той, хто зрікся себе й одягся по-чернечому, повинен уникати подібних помислів.

Глянувши на ігумена своїми гарними очима, Єникій сказав:

— Квіти — найкращі творіння бога. Він посіяв їх на землі, як зразок краси й чистоти.

— А пісні, яких ти співаєш? — сердито спитав ігумен, пильно глянувши на юнака.

— Це квіти, які виростають у людській душі з божого натхнення, віночки найчистіших слів. Навіть пташки славлять всевишнього творця піснями.

— Єникію, твої думки еретичні. Стережися богохульства, — сказав ігумен, підводячись.

Ченці мовчки пішли за ним. Єникій лишився на скелі сам. Сонце сідало, гірські долини заповнював морок. Молодий чернець кинув замислений погляд у долину, де простерлися широкі поля, де по бідних селах жили люди, і спитав сам себе:

— Про що думають ті, хто працею заробляє свій хліб?

При цих словах хтось уголос засміявся в порожнечі. Ченця пойняв холодний дроз. Цей сміх видався йому недобрим і зловісним.

Озираючись, він побачив, що за кілька кроків від нього сидить лукавий, похитуючи ногою над урвищем.

— Чи ти не сатана? — суворо спитав Снікий.

— Ти впізнав мене, — відповів рогатий.

— Я впізнав твоє похмуре обличчя й твій сміх, не схожий на людський, який лунає, мов гуркіт каміння, що котиться в прірву. Навіщо ж ти сюди з'явився?

— Мене привабили твої думки, от я й прийшов побалакати.

— Але ж я про тебе не згадував.

— Зате думав так, як я.

— Боронь боже! — сказав молодий чернець, перехрестившись.

— Я не боюся твого хреста, бо мене приваблює твій вигляд.

— Значить, ти прийшов мене спокушати?

— Я прийшов розпитати тебе про дещо. Про чие спасіння дбаєш ти разом із твоєю монастирською братією? Чому ви втікаєте від людей?

— Уникаючи зла, яке ти породжуєш, ми тут усаїтнілися, щоб очистити свої душі й достойно приготувати їх до милостей творця.

— Отже, ви дбаєте лише про самих себе?

— Кожен мусить сам дбати про своє власне спасіння.

— Значить, ви мої раби.

— Ні, спокуснику, ми твої вороги.

— Покинути свого ближнього й дбати тільки про себе самого — це й означає бути моїм покірним слугою.

Сатана сухо й різко зареготав, в очах його спалахнули іскри торжества.

— Іди геть! — сказав Єникій, відчувши біль у душі.— Іди геть!

Але лукавий сидів і похитував ногою, вперто й нахабно дивлячись на молодого ченця. Єникій тричі перехрестився, повернувся й почав спускатися крутою стежкою до монастиря. І поки він ішов, за його спиною було чути сміх диявола, схожий на гуркіт каміння, що котиться в прірву. Єникій збагнув, що та прірва — його власна душа.

Зайшовши в свою келію, він ще довго молився й ліг пізно, але спокійний сон, який йому дарували попередні ночі, не приходив. Кошмарні думки терзали юну душу хлопця, що присвятив себе богові. Він крутився в постелі, і його совість невідступно гризла одна думка:

— Справді, кому ж я служу? Богові? Він створив мене людиною, але чи по-людському я йому служу, як інші його творіння? Чи не служу я собі самому? Чи прийме він душу, що відмовилася від усіх подвигів, страждань і радощів, які він створив для неї? Може, я й справді служу спокусникові, який мені сьогодні явився?

Наступного дня Єникій вийшов до братії блідий, сумний, сповнений розпачу. Вони розпитували, що з ним сталося, але він мовчав. Того дня він забув полити квіти. А ввечері, коли всі зібралися, як звичайно, для бесіди над скелею, Єникій, поцілувавши руку ігумену, сказав:

— Братіє, я хочу висповідатися перед усіма вами. Вчора ввечері тут, на цьому місці, мені явився лукавий, і я мав з ним бесіду.

Здивовані словами Єникія, ченці почали хреститися. Ігумен злякано подивився на нього.

— Що ти кажеш, чадо? Чи ти при своєму розумі, чи, може, захворів?

— Я кажу саму правду, отче!

Опустивши очі додолу, Єникій розповів про свою зустріч з дияволом і передав розмову з ним. Коли він скінчив, звідкілясь почувся різкий, холодний сміх, і крижаний дроз поймав ченців. На скелі, на тому самому місці, де його бачив Єникій, спокійно сидів диявол. Його роги стирчали з кущів, ноги похитувалися над прірвою. Урвавши свій нахабний сміх, він звернувся до ченців:

— Ви вже старі, не потрібні життю. А не потрібні життю — не потрібні ні богам, ні мені... Але молодий Єникій — мій.

Від цих слів усі заціпеніли. Та Єникій мужньо схопився на ноги, очі його запалали, й він визивно гукнув:

— Брешеш, лукавий. Я ніколи не буду твоїм слугою. Бог дасть мені силу знищити тебе!

Прудко підскочивши до лукавого, Єникій щосили штурхнув його ногою в спину. Диявол зойкнув, упав зі скелі й звалився в прірву. Всі чули, як унизу щось луснуло, немов бурдюк, і навколо нестерпно засмерділо.

— Я його вбив,— радісно сказав Єникій.— Бог дав мені мужність його знищити.

Вражені чудом, монахи мовчки підвелися і, спускаючись стежкою, не переставали хреститися.

Вранці, коли зійшло сонце, всі побачили, що скеля, з якої Єникій скинув диявола, зрошена кров'ю, а під нею вирости якісь дивні, нестерпно смердючі бур'яни.

Того дня Єникієва душа звільнилася від гніту, який тяжів над нею. Його обличчя зарум'янилося, очі знову набрали блаженної небесної чистоти, серце звеселилося. Він заткнув за вухо барвисту квітку, зібрав пташок і поспівав для них, поливав квіти й перегукувався з луною в горах.

— Єникію,— сказав йому ігумен, сумно спостерігаючи за всім, що робив юнак,— ти гадасш, що знищив

диявола, тим часом, бачу, він вселився в тебе й ти догоджасш йому своїми вчинками.

— Ні, отче, моя душа спокійна. Я веселий з божого веління і за його велінням хочу відмовитися від подвижництва в монастирі, щоб віддатися подвигам серед людей. По колибах і в селах живуть люди, бідні й багаті, вони цілими днями пораються коло землі, страждають, умирають, так і не зазнавши хоч якої-небудь радості. Я хочу піти до них, хочу служити їм.

— Як же ти їм служитимеш, недосвідчений, безпорадний?

— Я їм гратиму, співатиму, принесу їм сміх і радість. І злі стануть добрими, а добрі не ставатимуть злими.

Наступного ж дня Єникій почепив собі на груди, поверх чорної ряс, великий букет гарних гірських квітів, узяв свою вівчарську сопілку, покинув монастир і спустився в діл, у села, до людей.

Хоча було свято, село, до якого спершу зайшов Єникій, стояло порожнє й сумне. На вулицях — ні душі. Почувши чужинця, собаки повискакували з брудних дворів, почали на нього брехати, але його лагідний голос і сонячна усмішка відразу їх заспокоїли, вони стали лащитися до його ніг і радісно скавучати. Витягнувши свою сопілку, Єникій заграв. Де не взялися горобці, посідали йому на плечі, на руки, на камілавку; собаки дружно йшли за ним слідом, а півні й кури, позлітавши на тини, дивилися на цей дивовижний похід.

Звідкілясь прибігли діти й зарепетували:

— Гляньте, скажений прийшов, скажений, скажений!

Вони почали кидати в ченця камінці й дражнили його без угаву.

Отець Єникій зупинився, обернувся до дітей і сказав:

— Ходіть, дітки, я вам дам по горобчику і поспіваю з вами.

Усмішка в нього була щира, добра й весела, вона відразу підкорила дітей. Вони зібралися довкола, але трималися віддалік, боячись собак, які йшли за ним слідом. Тоді чернець обернувся до тварин і сказав їм, щоб вони розійшлися по дворах.

Собаки покійно зупинилися, потім повернулися й потюпали кожна до свого двору. Діти наблизилися до ченця й почали здивовано роздивлятися горобців, які сиділи на ньому так безстрашно й спокійно, ніби на гіллі якогось дерева.

— А тепер я кожному з вас подарую по горобчику,— сказав Єникій; простягнувши руку, він звелів горобцям посідати на дітей.

Злетівши в повітря, маленькі пташки сіли дітям на шапки й на плечі, а ті аж заверещали й застрибали від радості. Єникій стрибав разом з ними, співаючи веселу пісню.

Незабаром з воріт повиходили здивовані чоловіки й жінки, зацікавлено розглядаючи веселого ченця.

— Господи! — почали хреститися старі жінки.— Чи він, бідолаха, божевільний, чи п'яний?

Проте на гарному обличчі ченця сяяла щаслива, щира усмішка, а в його лагідних очах світилися доброта й мудрість.

Усе село відразу дізналося про дивовижного ченця, звідусіль вулицями посунули цікаві подивитися на нього. Чоловіки, жінки, діти, навіть недужі старі зібралися на майдані, де стояв Єникій, оточений дітьми, на шапках яких спокійно сиділи горобці, безстрашно поглядаючи навколо.

— Чарівник, чарівник! — зашепотіли жінки.

— Ні, це диявол, сам диявол! — сказав хтось.— Треба його зв'язати й замкнути.

Декілька чоловіків розштовхали натовп і грубо схопили ченця

— Заждіть-но,— усміхнувшись, сказав він,— ви ж нічого не знаєте. Я нікому не чиню зла, я лише хочу звеселити вас. Бачу, які ви похмурі, заклопотані, зморені працею. Ваші юнаки аж постаріли без радощів, дівчата запнуті, немов удовиці. Все це невгодно богові. Погляньте лиш, як зеленіють навколо ниви, як завітчалися левади, погляньте на квітучі дерева, на комахок, метеликів, бджілок, на квіти й рослини — як вони радіють! Своєю радістю вони славлять бога, який їх створив. А ви, люди, чому такі похмурі? Хлопці й дівчата, біжіть мерщій додому, вдягніться по-святковому й знову приходьте сюди, збирайтеся в коло, а я вам заграю.

Сникій говорив просто, з такою лагідною усмішкою, що всім стало весело, і в усіх душах пробудилася якась животворна радість, якась ще невиразна, але світла надія. Чоловіки, що схопили були ченця, відпустили його. Хлопці й дівчата зі сміхом і вигуками розбіглися і, вбравшись, як на великдень, незабаром повернулися й веселим гуртом зібралися навколо нього. Він сказав їм:

— Ви прикрасили свою молодість і збдьорили душу,— погляньте, які ви стали гарні, як ви, немов сонце, осяяли своє похмуре село. Нехай же юність завжди буде сонячною! Нині ангели літають над вами, і бог бере вас під свій захист.

Усміхнувшись, Сникій витяг свою сопілку й весело загравав. Павколо нього закрутився жвавий танок. До самого вечора веселилося село, а наступного дня все поле аж бриніло від пісень працюючих дівчат.

Чернець переходив від села до села, і люди стрічали його з відкритим серцем. Ідучи полями, він зупинявся біля працюючих селян, співав їм або грав на сопілці. А ввечері сідав біля чешми або криниці, де

збиралися хлопці й дівчата, роздавав їм квіти, що на- збирав удень по левадах і лісочках, навчав пісень і тан- ців, яких вони не знали.

Увесь той убогий край, яким ходив Єникій, аж ожив. У душах знов оселилася надія, що була поки- нула їх. Зникли заздрість і злоба. Люди почали по- братньому ставитися одне до одного, одне одному допомагати, одне одного любити. Єникій не говорив про бога, нікого ним не лякав — бог сам прийшов у людські душі, де відродилася надія, і вони стали кращими. Люди почали дивитися на працю не як на страждання, а як на благословення. Ниви очистились від тернів і бур'яну, потроїлися врожаї, серця збадьо- рилися.

Та безсмертний ворог людства, диявол, був неза- доволений. Він ходив слідом за ченцем, намагаючись вирвати з людських сердець посіяні там надії. Він знаходив душі, в яких удавалося посіяти заздрість і зловтіху. Незабаром висока влада, що згідно за- кону мала берегти людські душі від спокуси, оголо- сила Єникія безбожником, взяла його під варту, за- мкнула в темницю й присудила спалити живцем, як знаряддя диявола.

У призначений день зібрали людей, поміж яких ходив Єникій. Силою зігнали жінок і дітей до вели- кого вогнища. Привели зв'язаного ченця. Його гарне обличчя лишалося веселим, на ньому не було й тіні страху. Побачивши знайомих, які, зібравшись довкола вогнища, потай плакали, він усміхнувся й заспівав. Заспівав безжурну пісеньку, якою так часто веселив молодь. Варта запалила вогнище. Вмить охопивши сухі поліна, високо здійнялось буйне полум'я.

Ченця схопили, щоб згідно присуду вкинути у во- гонь, але він зупинив їх і сказав, усміхаючись:

— Пустіть мене, я піду сам.

І, заспівавши хвалу богові, він підійшов до вогнища, піднявся по товстих полінах і ступив у полум'я. Серед людей залунали зойки, почувся плач. Жінки падали на коліна, билися обличчям об землю, ридали, ніхто не хотів звести очі й дивитися на муки веселого ченця, який підбадьорив їх, оживив своїми піснями, сердечним і лагідним словом. Але з вогнища залунала пісня. Чернець співав — усміхнений, гарний, натхненний, і язики полум'я коло нього перетворювалися на квіти, звивалися зеленими стеблами, з яких падали запашні троянди — білі, рожеві, червоні. Єникій обома руками зривав їх і кидав у натовп, який закричав і, славлячи бога, пустився в радісний танок. Варта, перелякана до смерті, розбіглася, а народ пішов слідом за ченцем, що неушкоджений вийшов з вогнища, яке обернулося на квітучу альтанку.

Він знову пішов між люди, своїми життєрадісними піснями несучи їм надію. Люди вже не занепадали духом, не журилися. В них пробудилося бажання до праці, до кращого життя. По засушливих полях вони викопали глибокі криниці, з гір провели джерела, і різьблені чешми задзюркотіли по селах. Зазеленіли сади, плодові дерева схилилися по дворах, на вікнах будинків з'явилися горщики з квітами. Жінки й дівчата розцвіли, чоловіки стали мужнішими. Щось нове народилося в тому краю — то була надія, яка зігрівала, бадьорила, єднала з життям.

Веселий чернець помер. Бог, якому він скількимога служив усім серцем, прибрав його до себе, а люди поховали там, біля монастиря, на гарній лісовій галявинці, де ангели щовесни насаджують безліч різноманітних квітів.

ЗМІСТ

Елин Пелин. <i>Вступне слово Олександра Чиркова</i>	5
---	---

НОВЕЛИ

Кара божа. <i>Переклав Любим Копиленко</i> . .	14
Вітряк. <i>Переклав Микола Лукаш</i>	20
Самодивські скелі. <i>Переклав Любим Копиленко</i>	32
На тому світі. <i>Переклав Микола Ятко</i> . . .	38
Спокуса. <i>Переклав Любим Копиленко</i> . . .	44
Любов. <i>Переклав Любим Копиленко</i>	52
Косарі. <i>Переклала Лідія Горячко</i>	58
Андрешко. <i>Переклав Павло Тичина</i>	64
Весняний міраж. <i>Переклав Любим Копиленко</i>	72
Адвокат. <i>Переклав Олександр Кетков</i> . . .	77
Печений гарбуз. <i>Переклав Любим Копиленко</i>	81
У борозні. <i>Переклала Лідія Горячко</i>	86
Невижата нива. <i>Переклав Любим Копиленко</i>	90
Злочин. <i>Переклав Любим Копиленко</i>	94
Молодиця Нена. <i>Переклав Микола Ятко</i> . .	100
Спасова могила. <i>Переклав Анатолій Коваль</i> .	106
Братія. <i>Переклав Микола Ятко</i>	113
Самітна. <i>Переклала Лідія Горячко</i>	118
Старий віл. <i>Переклав Олександр Кетков</i> . .	122
Гераки. <i>Переклала Олена Шпильова</i>	127
Бідняцьке щастя. <i>Переклала Лідія Горячко</i> .	180
Шпак. <i>Переклала Вікторія Захаржевська</i> . .	185

ІЗ ЦИКЛУ «ЧОРНІ ТРОЯНДИ»

Переклав Микола Павлюк

Орлине перо	191
Дві тіні	191
Жайворонок	192
Грайливі морські хвилі	193
Літня гроза	194
Казка	194
Шпаки	195
Старе місто	196
Шипшина	199
Літо	200
Непотрібна чешма	201
Самотні дерева	202
Троянди	203

ПІД МОНАСТИРСЬКИМ ВІНОГРАДОМ.

Переклав Микола Павлюк

Отець Сисой	205
Святі заступники	206
Очі святого Спиридона	211
Дзеркало святого Христофора	216
Сповідь	221
Замовклі дзвони	227
Прогулянка святого Георгія	232
Юшка з гріхів отця Никодима	235
Жінка із золотою волосиною	239
Пророк	243
Веселий чернець	249

Елин Пелин
ВЕСЕННИЙ МИРАЖ
Новеллы
Перевод с болгарского
Серия «Зарубежная новелла»,
кн. 34

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *А. М. Чердакли*
Художник *Р. С. Адамович*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректори *Н. О. Балабан, Л. Г. Лященко*

Інформ. бланк № 1121.

Здано до складання 24.10.79. Підписано до друку 26.05.80.
Формат 70×90^{1/32}. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна
нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 9,652. Обл.-вид. арк.
11,292. Тираж 50 000. Зам. № 1. Ціна 1 крб.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республі-
канського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держ-
комвидав УРСР, 310057, Харків, вул. Донець-Захаржев-
ська, 6/8.

Елин Пелин

E51 Весняний міраж: Новели.— Перекл. з
болг.; Передмова О. Чиркова.— К.: Дні-
про, 1980.—263 с.— (Зарубіжна новела,
кн. 34).

До збірки новел класика болгарської літератури
увійшли найхарактерніші його твори з життя селян-
ства («Любов», «Гераки», «Злочин»), про звичаї чи-
новництва й духовенства («Андрешко», «Печений
гарбуз», «Весняний міраж»), цикл самотутніх філо-
софських притч «Під монастирським виноградом» та
інші.

Новелам Елина Пелина притаманні гострота соці-
альних і моральних конфліктів, лаконічність, легкість
і поетичність стилю.

70304—157
E M205(04)—80 157.80.4703000000 И (Болг)

1 крб.

